РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

День був ясний, сонячний, проте холодний. Коли цвітуть сади, так буває часто — після теплих весняних днів настають холодні, іноді навіть вертаються відзимки, спалюють інеєм траву та ніжний вишневий і абрикосовий цвіт. Щоправда, нині похолодання не сягнуло інею, та й трава вже стояла буйна, рослава. Це був молодий, закладений минулої осені на торфі та привезеному чорноземі газон, яро-зелена, густа трава аж пирскала насмоктаними з землі, з весни соками, й інститутський сторож Василь косив її ручною садовою косаркою. Він знімав перший укіс. Косарка диркотіла, чаділа синім димом, з-під неї бризкала зелена роса, й пахло глибоко, до похлипу, зелом, весною, земним духом. Аби більше вдихнути тих соків, Дмитро Іванович пішов вузенькою асфальтованою стежечкою попід газоном, де саме косив Василь. Проте тут, зблизька, запах був надто густий, пересичено густий, якийсь водянистий, давкий, він зовсім не асоціювався з пахом свіжоскошеного лугу, а саме ця асоціація й збурила Дмитра Івановича. До того ж диркотіла косарка й смерділо перепаленим бензином.

Одначе і холодна вільгість, і ці майже неприємні запахи вже не могли розвіяти в Дмитрові Івановичу того дужого відчуття весни, народження чогось нового, з яким ступив на вузеньку асфальтовану доріжку. То більше, що це відчуття йшло не ззовні, а зсередини, він сам діткнувся душею вишневого і бузинового цвіту, й трави, і синяви далекого обрію за Дніпром, і метушливої бадьорості шпака, що сів на важку, в густих бубочках зав'язі гілку яблуні, струсивши кілька крапель роси на асфальт; оголеними чуттями, настроєм просяк крізь пори весни кудись далі, вглиб — до буяння, шумування. Й побачив, таки вперше побачив, що вже весна, що дерева сповнені якоїсь пожадливості життя, нестримності зросту, він мовби розбруньковувався з ними й відчув, що їм ще цвісти, та цвісти, й буяти, а йому тішитись тим буянням, що попереду довге-довге літо з м'якими розкошами, таїною визрівання, степ-лениими водами і зеленим шумом, яке любив, завжди чекав і яким ніколи не встигав натішитись,— так швидко воно минало. Він добре

знав, звідки починається це відчуття. Бо в ньому самому мовби щось одновилося, одродилося, тільки допіру вмерла та несподівана погроза, лячна тінь, яка висіла над ним уподовж майже трьох тижнів. З іншого боку, нічого й не було, так, невелика підозра, невиразна підозра, з якої, проте, почалися пильні перевірки, була заведена окрема карточка й навіть... виписане направлення в диспансер по Великій Васильківській. Ця підозра — підозра віку, невиправдана, як невиправдані вони на дев'яносто дев'ять відсотків усі, якої, проте, достатньо, аби повісити перед людиною чорну запону (вона виправдана тим, що запізнися — й та запона вже не одхилиться ніколи). Вона вилущила його з усталеного життя, вкинула нехай не в панічний переляк, але в глибокий песимізм, повільно абстрагуючи од світу. То була справді тінь. Підозріла тінь на правій легені, її показав рентген на черговій лікарській перевірці, що їх, науковців, змушували робити кожен рік. Він не був винятком з людського роду, тінь упала на мозок, проросла в нього, і хоч як боронився, розвіяти не міг. Він і далі ходив на роботу, мався, як і колись, йому здавалося, що він відтиснув думку про хворобу кудись далі, але насправді було не так, темна, непрозора тінь лежала на всьому. На роботі, на новій кінокомедії, на білій обідній скатертині, на усмішці доньки. Вона, як пігмент, просмокталася в усе, її не можна було не бачити. З того дня Дмитро Іванович почав відчувати в грудях з правого боку легкий біль. Його відлуння ще дужче посилювало відчуття страху та непевності.

І от учора ввечері подзвонив рентгенолог і сказав, що йому вдалося відшукати стару картку Дмитра Івановича, картку вісімнадцятирічної давності, й на одній з рентгенограм він знайшов цю саму пляму. Колись, можливо ще в молодості, Дмитро Іванович, сам того не знаючи, на ногах перехворів на плеврит, відтоді залишився рубець, який можна виявити тільки під певним кутом. Саме так його й помічено вдруге три тижні тому. А біль — психосоматичний, самонавіяний. Рентгенолог сказав, що в поліклініку Дмитро Іванович може більше не приходити, а направлення в диспансер порвати. Це одразу розвіяло будь-які сумніви. Дмитро Іванович розхвилювався й розчулився, мало не заплакав. І одразу зник біль, і впала чорна запона, світ мовби засвітився заново.

Іноді треба гіркоти біди, щоб відчути смак життя. Він побачив, що воно не було сіре, то він сам робив його таким, воно буяло й вигранювало, і йому вільно було зануритися в те буяння й відчути приємний доторк граней. Тої ж миті він подумав, що жив не так, що надалі відчуватиме грані, намагатиметься їх відчути, не дасть сірості затягнути будень. І не тільки його власний, а всієї родини — дружини, сина та доньки. Він сам освітить його їм. Він оглянувся довкола, і враз несподівано для себе засміявся легким дитячим сміхом і зажмурився по-дитячому.

Його пойняла гаряча, якась аж бентежна радість — сонця, дерев, трави, що їх людина здебільшого не помічає, він почував легкість у всьому тілі й запаморочливе піднесення на душі. Зверху, у вікні третього поверху, сміялися дівчата — лаборантки суміжної лабораторії, він подумав, що, може, вони сміються з нього, навіть одгадав причину — на його ледь кучерявій голові позначалося озерце пролисини — маленьке-маленьке, його можна було побачити тільки згори, він його старанно ховав, мабуть, згори його голова здавалася трохи кумедною, але той сміх не образив. Молодий дівочий сміх розливався по тілу бентегою, тривожачи щось майже забуте, заснуле. Дмитро Іванович усміхнувся.

З цією усмішкою й зайшов до інституту — старого чотириповерхового будинку, перед яким минулої осені знесли ще старіші дерев'яні хавіри, оголивши незграбний, із вмурованими до половини в стіну колонами фасад, обкладений довкола колон кольоровими плитками,— вітався з вахтером, із співробітниками, що зустрічалися на сходах і в коридорі. Вони віталися радо, одразу помітивши його ясний вид, його звичну, трохи сором'язливу, трохи наївну, мовби приснулу в кутиках губ усмішку. Вони любили її. Вона не означала чогось особливого — великих надій, веселості, але й не була вдавана, покладена на уста силоміць. Коли вона мріла, до нього легко приходили, вільно сперечалися, навіть сердилися, й він сердився, й вона зникала, але з'являлася знову, щойно скінчували суперечку. Вона не зникла і в оці три тижні, але була якась стомлена, вимучена, і тепер, коли відродилася, це помітили всі. Дмитро Іванович зрозумів, що всі

бачили його важкий настрій душі, а тепер побачили й переміну, мовчки раділії разом з ним, і це сповнило вдячності й ще більшої радості.

Йому хотілося швидше зайти в кабінет і взятися до роботи. Хотілося перевірити оті свої розрахунки, які не давалися протягом трьох тижнів. Про це думав од самого ранку. Сьогоднішнє його відчуття було подібне до того, з яким приходив на роботу років десять тому. На цих широких тримаршових сходах він пережив кілька перемін отого свого настрою. Спочатку, одразу після призначення завідуючим лабораторією, була насторога, навіть боязкість, бо весь час здавалося, що йому вставлятимуть палиці в колеса,— надто після того, як один із співробітників прошепотів на вухо, що вчора його заступник сказав: "Який це завлабораторією. Це — завбазою". Він не помстився заступникові. Він ніколи не натякнув, що це йому відомо. Він був вище цього. Потім настали роки найактивнішої праці. Коли справді линув на роботу душею. Власне, доконечно те почуття не згинуло й тепер, просто він трохи стомився, просто щось притерлося, притьмарилося. Але сьогодні ступав сходами з почуттям піднесення. Не урочистості, а таки піднесення. Він знав, що на нього чекають. Він зараз сяде, візьме синій зшиток... Ні, спочатку має сказати те, що думає, що надумав у останні дні про досліди другої групи.

Так було завжди. Йому було приємно, що від нього чекають порад. Може, саме тому майже ніколи не полишав думки про роботу. Таки давати поради. Це його друга засторога — не нав'язувати себе, не тиснути, хоч знову ж від цього остаточно вберегтися не можна, як би того не прагнув, та чи й прагнув того до кінця — нащо ж тоді він тут!

Він любив іти на роботу з чимось новим, обмисленим. Він давав поштовх, заряд усім (і це таки майже несамохіть — енергію, ентузіазм осмислено дати не можна). Саме тоді, коли ніс на роботу нову ідею, нову думку,— йому найдужче хотілося йти. І не те щоб не любив домівки чи вже надто звик до оцих людей,— хоч таки й звик, і не тільки він до них, а й вони до нього, він знав, що його поважають, ну, нехай не всі, але навіть ті двоє чи троє, що не приймали його напочатку, примирилися,

більше ніж примирилися, стали на думці, що він кращий, ніж міг бути хтось інший. Решта ж справді поважала щиро, а може... навіть любила його. Тобто поважала найвищою мірою.

Саме така повага світилася й зараз у очах Вадима Бабенка, що стояв біля вікна, замислено курив сигарету. Вадим привітався красивим, глибоким нахилом голови, в його очах світилася приязнь. Вадим — молодий кандидат, йому двадцять сім років, а він вже готує докторську дисертацію. Кажуть, Бабенко — надія лабораторії. Можливо, колись він замінить і Марченка. Дмитро Іванович думав про це спокійно, може, тому, що це станеться не скоро, а може, що таки ще не відомо, в кому знайде собі заміну. Адже це залежить од нього. Вадим же справді на свої роки вельми розважливий і розумний. Чи, як кажуть тепер, поінформований.

Дмитро Іванович подумав, що саме це слово найповніше виражає Вадима. Бабенко знає все — од швидкості поділу амеби до швидкості польоту останнього супутника, од способу добування золота з морської води до способу виведення плям на шерсті і шовку. До нього в лабораторії звертаються як до енциклопедичного словника. Дмитро Іванович, котрий свій час також не в карти згаяв, дивується, яким робом за такий ще короткий вік у ту красиву голову напхалося стільки інформації, як її не потиснули думки про дівчат, модні краватки, байдарки чи ще там що. Щоправда, Вадим завжди одягнений за модою, навіть вишукано, й зараз на ньому сірий напівспортивний костюм, довга картата краватка, тупоносі лаковані черевики — проте, мабуть, то просто охайність, чепурність. Бо на розв'язання найпоширенішої формули: х + у = любов віддає часу зовсім мало. Хоч він і не аскет, навіть Дмитро Іванович якось зустрічав його у кіно з високою білявою дівчиною, але Вадима ніколи не кличуть до телефону з двозначною посмішкою лаборантки, він не скрадається тихцем з роботи й не приходить на роботу заспаний, з слідами губної помади на комірі сорочки. Як, скажімо, Євген Лісняк, котрого той же Вадим називає не інакше, як запрограмованим на кохання. Всі сили індивідуума вкладені

туди, на інше темпераменту й енергії лишається зовсім мало. Недарма ж Євген ще й матеріалу не зібрав на кандидатську дисертацію.

А притому Вадим вродливий надзвичайно, дівчата так і пасуть його очима. Можна сказати, він вродливий аристократично.

— Вадиме,— якось сказала Світлана Кузьмівна,— ти мені здаєшся схожим на Доріана Грея.

На що Вадим ґречно, хоч воднораз підкреслено театрально, вклонився і відповів:

— Сподіваюся, у своєму компліменті ви не сягаєте далі портретної схожості.

Вадима довгасте, блідувате обличчя, прямий, рівнин ніс, виразні губи, які зараз приязно усміхалися Марченку. Вадим мав наміри щось сказати, може, висловити те, що висвітлював його усміх, але стримався. Він не хотів, щоб Дмитро Іванович витлумачив його слова як підлабузництво.

Марченко зайшов до кабінету. Кабінет — з лівого по коридору боку, перша кімната од сходів. У кабінеті панував запах сірководню та ацетону, він його ледве відчував, він звик до нього, бо це був другий запах життя, а може, навіть перший, а отой — трави, цвіту — став другим, адже про нього тільки мріялося й говорилося й рідко коли ним ласувалося. Проте він прочинив вікно. Свіжий вітер гойднув цупку жовту фіранку, прошелестів паперами, підняв на столі кілька аркушів, але не мав сили скинути їх. Марченко боявся протягів — у цій вузенькій довгій кімнаті завжди тягло, проте сьогодні він залишив розчиненим вікно, а не кватирку, як завжди.

Сів за стіл, дістав сигарету. Перекинув одразу три листочки на календарі (ого, скільки зібралося). Сьогодні п'ятниця, восьме травня.

Робив усе звично, майже несамохіть. І робочий спокій, який пойняв його, теж був буденний, звичний. А от відчуття, як йому починати день, ясніше, ніж завжди. Мислено обіймав увесь плацдарм, де мала розпочатись підготовка до штурму,— так трошки іронічно, але іронія тільки у визначенні, а не в суті,— подумав про лабораторію і про те, що мали зробити. Оцей кабінет, кімната і кілька сусідніх — весь відділ — лабораторія, як називали вони по-старому, були його світом. Досконалий і недосконалий, але якоюсь мірою, якою це може бути залежне од людини, витворений ним. Не тим тільки, що вперше очолив цю лабораторію, можна сказати, створив її, адже саме з його роботи, з його докторської дисертації вона одбрунькувалася од лабораторії білкових компонентів, що й теми розробляв він, і приймав на роботу співробітників, і навіть закупляв обладнання. Звичайно, проблему зачинав не він, вона назріла в світі, над нею працювали на всіх континентах. Але все оце: і проблема, і теми, і навіть апаратура (до речі, досить нужденна, як на сучасний рівень) були його світом. Не володінням, а світом, від якого залежав, який уже мовби існував сам по собі, хоч він і створив його. І навіть був його центром, його осердям. Справді, він був мовби... запалювальним механізмом у машині. Він надавав цій машині певних обертів, змушував людей і самого себе працювати енергійніше, мізкувати, докопуватись, шукати — йти далі. Примушував, отже, не як керівник, не як начальник, а як осердя цього агрегату, його запалювальна частина, його якір, що крутить усе довкола. Одначе він усвідомлював, що йому треба так матися, "так крутитися", і дотримувався заданого ритму свідомо. Притому він у хвилини абстрагування мав на це своє власне пояснення, свій легенький кпин: "Робота створила людину і мусить рятувати її й далі від свого ж витвору — холодної роботи розуму". Це справді був майже жарт, бо яка б холодна не була робота мозку, вона породжувала відчуття вдоволення, запалювала пристрасті, принаймні він не знаходив початку й кінця, це був один навічно замкнений цикл. Особисто для нього та й, мабуть, для багатьох людей вона стала метою. І на цьому кінці жарт втрачався зовсім. Люди не змогли б жити без роботи. Либонь, вони побожеволіли б без неї. Вона зорганізовує їх, стає самим життям. Навіть вихідні, відпустка солодкі, бо є робота, їх можна не використовувати, як

не використовував він, ними можна тішитися в думці, виконуючи роботу, лаючи її, а коли, може, й проклинаючи.

І ось — перша затяжка. І захмеліла, приємно затуманилась думка, обвинулась якоюсь химерною оболонкою, віддалилася, проступила розмитими контурами на відстані; він надміру упевнено (це фіксував, хоч і не міг зупинитися) думав, що те, над чим билися півроку, розплутають ось тепер, у найближчі дні. Вони візьмуться... Він перекроїть усе наново...

Без того вони не могли йти далі, не могли вийти на гребінь, на свій перший значний гребінь, підсумувати, а точніше — перевірити зроблене. Поки що він не міг покласти на стіл інститутської вченої ради ніяких вагомих результатів. Навіть ніхто не знав, є вони чи їх немає зовсім, не знав доконечно й він, завідуючий відділом Дмитро Іванович Марченко. їхня проблема поки що в площині чистої теорії; величезний ланцюг, загальна схема відома всім, а як вона здійснюється — те невідомо. Кожен новий рік, кожна нова наукова конференція приносять нові докази, нові уявлення, які часом ламають старі, відкидають до порога, змушують починати спочатку... Якщо сказати відверто, вкрай одверто, їм усім разом невідомо, чи розв я-жуть її колись люди. Ні, таки розв'яжуть, тільки, можливо, не на такому науковому рівні. Сьогодні ж навіть неозброєним оком бачилося більше пунктирів, ніж суцільних ліній, більше проваль, ніж містків. Та й чи там покладені ті містки? Чи пройдуть по них туди, куди треба?

Проблему, над якою працювала і його лабораторія і яка нещодавно стала найактуальнішою в світі, він сам пояснював дилетантам, людям з жінчиної роботи або своїм колишнім товаришам дитинства (здебільшого вчителям і військовим) трохи з іронією, що не ображала слухачів, ані принижувала, ані возвеличувала роботу, а тільки висвітлювала в ледь химерному світі його самого, й то через те, що, мовляв, не може доладне розповісти,—так: фотосинтез — це ось хліб, і картопля, огірки і салат під оцю горілку, ти і я, зрештою, і повітря над нами. Бачиш оці зелені пагони цибулі? В них сонце. Вони росли, перетворюючи його

енергію. "Рослина — це Прометей, що краде вогонь з неба". Це сказав Тімірязєв. А як саме краде, чого листочки ростуть, ми й шукаємо. Декотрі з найнецеремон-ніших, тих, що не боялися виставити себе профанами (здебільшого вчителі-літератори), запитували: для чого?

О, то було, на перший погляд, просте, а насправді зовсім не просте — хоч цього не осягали ті, що запитували. Не цим, зовнішнім,— для чого оті колби, поліерографи, епікарди — всілякі інші установки. Тут він відповідав легко:

щоб стимулювати цей процес або й відтворити його штучно в лабораторних, а далі заводських умовах, змоделювати і таким чином урятувати людство від загрози голоду кисневого і звичайного, нагодувати не тільки тих, що живуть зараз, а й тих, що житимуть через п'ятдесят років, оті шість мільярдів, які без цього справді не прохарчуються, яких чекає катастрофа.

Але за цим стояло й щось інше, особисте, власне його і, як здогадувався, не тільки його, а й кожного працівника лабораторії і, мабуть, усіх інших учених, які працюють над цією чи подібними проблемами, де немає остаточного результату, а може, й не буде до кінця життя. Воно пов'язувалося з отим — роботою як сенсом життя, його метою. Тільки про це ніхто не говорить. Відповідь має десятки означень, закодованих формул, за якими скрізь і завжди стоїть людська душа, її вічне поривання, її страх і захоплення світом. Коли він починав про це думати, йому іноді здавалося, що ось зараз у його голові зіскочить якийсь тиблик і він збожеволіє. Він про це думав не раз. Почав думати з якогось часу. Він майже щодня натикався в наукових журналах, дисертаціях на такі чи подібні формулювання: "На декілька поколінь нам доведеться відмовитись...", "Через декілька поколінь ми зрозуміємо природу цього явища..." І тоді мимовільно зривалося з мислі чи, може, майже позасвідоме з душі: для чого? (Таке ж і зовсім не таке, як задавали йому не обізнані з проблемою знайомі). Хто — ми? Ти, якого через півстоліття вже не буде, вже не буде й спомину по тобі? Отож прикидаються ті, хто пише ці рядки, камуфлюють свої думки чи кажуть

правду? Прикидаєшся ти сам чи теж так думаєш? Болієш тими поколіннями? І чи можна щиро боліти за прогрес узагалі? Адже, одірваний од конкретної людини, він абсурд. Абстрагований од неї чи доведений до рівня, коли замінені, закодовані всі людські чуття, всі емоції — любов, ненависть... Тоді це буде те ж саме, що саморозвиток машин. Дехто, та, власне, є такі і в їхньому інституті, так і кажуть. Тоді для чого прогрес? Саморозвиток землі, однієї з планет? Але ж їх мільярди. Розвиваються, щоб загинути...

Він помічав, що його думка вивільнюється, повзе кудись убік. Що він мимоволі уникає відповіді, яку конче повинен знати для себе. І не тільки тому, а може, й зовсім не тому, що нині всі вони, люди, підійшли щільно самим своїм існуванням до цих проблем. Чистого повітря, води, їжі. Що провідні вчені, державні діячі дедалі частіше перечіпляють-ся через них практично. А саме через те, що його власне життя, його робота були втягнені в цю проблему, як кожна молекула води втягнена в лійку, в яку рине вся вода. Для чого я роблю оцю роботу? Так я опікуюся тим, що через півстоліття шести мільярдам людей нічого буде їсти? Чого я хочу? Що я стверджую? У мене є друзі. Я хочу добра дітям. І вже бачу в уяві внуків. Знаю: буду любити їх. Як декотрі з моїх ровесників, що вже мають внуків, люблять їх неймовірно, дужче, ніж своїх дітей. Може, тому, що коли наші діти малі, ми самі ще молоді й більше думаємо про себе. А тут думка вже переключається... То я роблю для них? Мабуть, і для них. Тоді чого я прагну, насолоди?

Так. І нема чого боятися. Адже й насолоди є різні. Є насолода навіть зійти на вогонь заради істини. Не тільки страждав Джордано Бруно, мав насолоду сказати правду.

Мені ж приємно приносити людям користь. Втіха мені, люди теж мають від того. Це ж не зловорожа насолода. Як, скажімо, насолода паразита або садиста. Мали ж якусь насолоду... Ні, не насолоду, а потребу душі, серця Заболотний, Кох і навіть отой пілот, що впав над сибірською тайгою і до останньої миті записував на магнітофонну плівку роботу приладів літака...

Саме оце, невідоме, й вело людство протягом віків. Для того люди й жили. Чи свідомо так жили? Скільки їх жило так? Оті всі, що лежать під пірамідами й курганами або над якими тисячоліття шумлять жита? Оті, що в Карфагені, в Помпеї, просто на сільському цвинтарі?

Але ж залишилася теорема Піфагора і знайдена в тому ж попелі статуя Венери. То оце все і є прогрес? Мабуть. Тільки жодна людина, творячи, так не думає. Не може думати. Вона сама, її діяння — тільки часточка того великого руху.

Власне, він і сам ніколи не думав у такій послідовності і такій абстрактності. Імпульси йшли од найконкретнішого. Од його роботи. І тут він уже не міг не думати. А що, коли одного дня стане відомо, що вона абсурд?! Що цю істину, над якою б'ється, відкрити не можна? Тоді куди пішло твоє життя? Ні, навіть ще вужче. Шлях, який вибрав, місток, який намагаєшся прокласти, не той. Прокладений не над тією прірвою чи навіть не над прірвою, а на твердому й рівному. Тоді ти обдурив не тільки себе, а й оцих двадцять вісім чоловік, що довірились тобі, що вірять тобі, що шукають разом з тобою. Що вони скажуть?..

Оце й була та крапка, з якої починалися його думки. Й що ближчав день перевірки, коли вони запустять у суспензію мічені атоми й стане відомо: змарнували, спалили вони безслідно оці останні шість років чи мають хоч якісь результати,— то дужче тиснули думки. І, як здогадувався, не лише його. Не міг не думати про це й дехто з оцих двадцяти восьми. Але, мабуть, вони задумувалися зовсім не так, як він. Вони йшли за ним. Це було схоже на те, як солдат іде за наказом командира, правильним чи неправильним. А він од цієї думки втекти не міг. Уже хоча б тому, що мета лежала в кінцевій точці шляху, його роботи, була вираженням доцільності її, а отже, і його життя. Через те й оті всі думки про прогрес, про майбутні покоління не були для нього схоластикою, чистою теорією, якою можна бавитися за склянкою чаю чи чаркою коньяку, втішатися, лякати гарних жінок (вони знають, що їм треба лякатися) чи кидати в дискусійний раж молодих аспірантів. Йому ж вони мовби натякали: а чи не краще, якби ти робив щось конкретне,

точне, ну, скажімо, видобував би каротин з водоростей чи вирощував хлорелу. Там видно все. Там результат помітний і на очах спожитий людьми. (До речі, саме вони й знайшли — для власних потреб — новий спосіб вирощення хлорели в закритих басейнах, він виявився таким ефективним, що на них посипались заявки а главків і міністерств з проханням розробити його широко й впровадити в господарство, хлорела — надзвичайно поживний корм для худоби). А ти можеш спокійно споживати свої наукові шукання, рости в академіки, утверджуватися й не каратися. Ну, щоб каратися... То — щось більше. Караються від вчиненого злочину. А він злочину не вчиняв. І тому хоч і одчахувався думкою од своєї роботи, розмірковував начебто з відстані й справді трохи теоретично. Тільки інколи його раптово неначе била навідліг гаряча думка: а що, як ось перевіримо, й нічого не вдасться? Що тоді? Він не знав, що буде тоді.

Тої миті постукали. Це не були свої—він сам привчив співробітників заходити до кабінету без стуку. Постукали вимогливо, впевнено, двері відчинилися, перш ніж він відгукнувся. До кабінету стрімко зайшли директор інституту Корецький і завідуюча відділом кадрів Лепеха. Власне, стрімко зайшла Лепеха, Корецький переступив поріг тихо й коректно. Він був таким завжди — тихим, коректним, навіть несміливим, замкнутим. Ось уже багато років його вела, підштовхувала, міцно тримала в руках ця злиняла, зі зморщеним, майже аскетичним пергаментним обличчям, фарбованим-перефарбованим, попаленим волоссям жінка в строгому костюмі.

Як у керівника інституту, у Корецького була неоціненна риса — він завжди першим показував на стежку, яка приводила до мети, глибинним чуттям одразу вхоплював суть і спрямування запропонованої проблеми, майже інстинктивно відшукував її міцні й слабкі вузли, допомагав розвивати, просто допомагав усім, хто щиро й чесно йшов у науку. Щоправда, допомагав тільки в межах інституту, поза його стінами захисник і оборонець з нього був кепський.

Проте Дмитро Іванович знав про Корецького й ще одне. Серед людей близьких він інакший. Спокійний, розважливий, може легенько підштрикнути співрозмовника, вміє підштрикнути. Легенько й незлобиво, так що співрозмовник не розсердиться й відчує красу дотепу. Дмитро Іванович якось відпочивав з Корецьким у санаторії. Там Корецький був душею товариства, це сталося само по собі, він не нав'язувався. Марченкові іноді здавалося, що оцей другий Корецький нудьгує за першим.

Високий, худий, зігнутий, Корецький стояв позаду Лепехи як сумирний і тактовний знак запитання. Наталія Кирилівна стояла як нехай і невеликий, але грізний знак оклику. Це була жінка тверда, вольова, хотіла бути такою й тому була. Вона не визнавала панібратства, не хотіла сприймати жартів, врешті, розучилася їх розуміти зовсім — навіть на банкетах після захисту дисертацій, куди її неодмінно запрошували й куди вона зрідка приходила, сиділа прямо, стуливши вузькі безкровні губи, й, здавалося, стежила, чи не вчиняв хто якої нетактовності: з'їв більше, ніж треба, запізнився чи пішов рано.

Зараз вона тримала в руках якісь списки. Глянувши на них, Марченко зрозумів, що їхній з Корецьким прихід означає перевірку, перевірку на високому рівні: чи всі в лабораторії на місцях. Останнім часом Лепеха надто заповзялася (й що тут скажеш, усе правильно), навіть була виставила за рогом будинку пост з фотоапаратом — фіксувати документально на плівці тих, що запізнилися. Того ж дня склодув Коли сумлінно виклацав з свого укриття плівку, проявив і виклеїв фотокартки під убивчим гаслом: "Ганьба порушникам трудової дисципліни". Третім у тій галереї був фотопортрет Павла Андрійовича Корецького. Портрети зняли через півгодини, проте вже після того, як усі встигли подивитися й насміятися всмак.

Коли Дмитро Іванович побачив у руках Лепехи списки, він відчув, як йому в грудях щось гидко тенькнуло, він розсердився на ту свою малодушність і, мабуть, тому сказав з невластивою різкістю:

— Не обрид вам, Наталіє Кирилівно, цей нагляд? Тільки марнуєте свій і чужий час.

В очах Лепехи засвітилися жовті вогники, хоч очі залишилися незрушними й безбарвними, як і допіру, вимовила твердими губами:

— А ось зараз побачимо, хто його змарновує. Вони вирушили в рейд. Попереду Лепеха, неприступна, безкомпромісна, майже урочиста, за нею Марченко — ображена гідність і справді трохи сердитий, позаду — серйозний і зосереджений Корецький (хоч обоє — і Дмитро Іванович і Наталія Кирилівна — знали, що та серйозність — удавана, прибрана з обов'язку).

У першій кімнаті не було нікого. На вбитому в стінку шафи цвяшку висів світлий плащ, але його могли залишити ще вчора. Лепеха подивилася на Марченка значуще, а Корецький відвів погляд убік. У другій кімнаті гуділа кліматична установка і хурчав млинок витяжки, на лівому столі стояла ретorta, валялися якісь папірці, але теж було порожньо. До дверей третьої кімнати Марченко підійшов перший, ухопився за ручку обома руками, немовби намірився вирвати їх з завісами. Ним колотив гнів. На ту мить він уже забув, що допіру думав, ніби його вже ніщо й ніколи не виведе з рівноваги, ніяка буденна суєта не зіпсує настрою, все те прах, не вартий, аби на ньому обшмульгу-вати нерви. Він був упевнений, переконаний глибинно, що того вже не забуде, що ніякі життєві турбації не зрушать його з філософського спокою, що віднині він житиме інакше. І от уже забув. Усе те стерлося само по собі, згинуло в одну мить. Він задихався од гніву. Злостився на тих, кого донині любив, кого поважав, на тих, кого толерантно терпів,— на всіх одразу. Вони підло користувалися його добротою, його лібералізмом. Користувалися завжди. Відмічали тихцем у журналі тих, хто запізнився або й зовсім не прийшов на роботу (звичайно, не приходили тільки з якихось поважних причин), з його лабораторії найменше людей виходило на недільники та їздили в колгоспи — він усе те бачив, зрідка зауважував, іноді вдавав, що не бачить. Він справді був добрим за вдачею, доброта становила одну з його сутностей. Частину

його сутності. Бувало, він спалахував. Навіть згарячу казав дурниці. Проте швидко вичахав і першим підходив до того, на кого щойно

кричав.

Але більше він не подарує. Такого свинства не сподівався зроду-віку. Від сьогодні вони в нього попуску не матимуть. Так, так, плювати йому на холодний, крізь дві крижинки погляд Лепехи, на похмуре зауваження, а може, навіть офіційну догану Корецького, річ не в тому — він сам наведе лад. В ту мить йому пригадалися слова, що він їх жартома часто цитував у лабораторії: "Жоден громадянин через мене не одягнув чорного плаща". Слова належали Періклу, вождеві афінської демократії, він цитував їх якось так, що забувалося, що це слова Перікла, а не його власні, й жодним чином не відчувалося прирівнювання до автора,

видатної людини, вони ставали буденними, інститутськими, простими. Жодному працівникові лабораторії він не оголосив за десять років догани. Ба, одну таки оголосив.

Три роки тому. Але її б, мабуть, виніс і камінний сфінкс. Там треба було віддати під суд, а не оголошувати догану. І, такий збіг, учора заготував ще одну. Другу в житті. Юлію Вовку, що його називали в лабораторії Юликом.

Він ще не оголосив її, а написав і поклав у стіл. Щоб оголосити сьогодні. Але нехай хто скаже, що Марченко вчинив несправедливо! Де там несправедливо. Юлія давно треба вигнати з інституту. Та хіба лише його... Він і вижене. Сам напише клопотання...

Марченко аж задихався од гніву. Він уже подумки скликав у лабораторії збори, громив, розносив, кидав суворі присуди... У пориві гніву, люті рвонув двері кімнати, переступив поріг і застиг у подиві. Кімната була повна-повнісінька людей. Вони стовпилися біля столу з

лівого боку й щось розглядали. Тут були всі співробітники — старші й молодші, інженери й препаратори. Навіть Юлій Вовк стояв тут. Він перший і кинувся назустріч Марченкові. Великі вуха, великі палаючі очі, сколошкане волосся, розхристаний, з забрудненими в щось біле руками. Такий він завжди — поспішливий, розкиданий, незібраний. Він найчастіше запізнювався, раніше за інших, ще до закінчення робочого дня, тихцем зникав з лабораторії — й де бував, того не відав ніхто. Марченко знав, що в нього хвора мати, й менший брат на його руках, він завше за когось клопочеться, комусь дістає ліки, квитки на поїзд, але все те не виправдувало його неорганізованості, через яку не раз завдавав клопоту іншим і терпів сам. То щось загубить, то невчасно прийде; скаже Дмитро Іванович щось зробити, не заперечуватиме, навіть стане, як по команді "струнко" (від бравади, невміння знайти лінію поведінки): "Буде зроблено". Й не зробить. Забуде чи й просто не зробить, заклопотаний чимось. Йому нагадають, прочитають нотацію, він почервоніє, попросить вибачення, але, майте певність, знову не виконає обіцянки. За годину кудись побіжить — вислизне крадькома, злодійкувато, шаріючись при тому, й прийде аж завтра. Він і дисертації ще не захистив, хоч матеріалу в нього зібрано багато, може, не на одну, а на дві дисертації, але той матеріал треба систематизувати, організувати, описати. Й дивно, що він не клопочеться захистом. Здається, він не клопочеться нічим. І не знає, що то мати клопіт, мати певну мету, житейський приціл. Він і думає не так, як інші. Дмитро Іванович не раз намагався розгадати — задоволений Юлій собою чи не задоволений, щасливий чи нещасливий. Напевне, незадоволений, напевне, нещасливий. Адже — розумний, бачить свою незграбність, непристосованість, тільки не може нічого з собою вдіяти. "Зовсім як я,— думав іноді Дмитро Іванович,— тільки в значно більших масштабах. Гіпертрофованих". Звичайно, Марченко помилявся. Хоча б тому, що був значно практичніший, чіпкіший у житті. Навіть просто чіпкий, у часи скрут, невдач умів мобілізуватися, боротися. хоч і ціною нервів. Але, мабуть, саме через те, що знаходив у Юлієві якусь спорідненість з собою, і прощав йому стільки. Опріч того, він знав: Юлій не просто розумний, а й обдарований. Хоч знову ж нічого не взяв з тієї обдарованості для себе.

Дмитрові Івановичу в одну мить схлюпнула з душі гаряча каламутна хвиля. Він відчув себе легко, радісно, йому аж білі метелики замиготіли в очах, і він, не знати чого, засміявся. Першою думкою було: даремно заготував на Юлія догану, порве її, тільки-но вернеться до кабінету. Юлій—гарний хлопець, щирий, обдарований негідник, якби не такі, як він, і працювати було б ні з ким.

А Юлій біг до нього.

— Виділили, виділили! — кричав він просто Марченкові в обличчя, не помічаючи ні директора, ні завкадрами, які знову стояли як знак запитання і знак оклику, тільки знак оклику був не такий твердий. Лепеха справді була і розчарована, і ображена, вона сприйняла Марченків сміх на свою адресу. Стояла, суворо стиснувши безкровні, з слідами з'їденої фарби губи, вдавала, що читає щось у цаперах, але й не читала, думала, як гідно відступити. Покивом пальця покликала Юлія, але той не звернув ніякісінької уваги на її владний покив, худими забрудненими пальцями тягнувся до лацканів сірого в смужку Марченкового піджака. На його блідому, з запалими щоками обличчі червоніли рум'янці, тонкі губи великого рота кривилися радісним криком:

— Виділили, паразиткуі Виділили!

— Що виділили? — передчуваючи радість, але все ще спокійно, навіть вибачливо запитав Марченко.

— Першу систему. Приставили мене за того, що трясе й мішає, влив я двісті кубиків дигітоніну, а тоді заклопотався, заґавився і влив ще раз. З цього й почалося... І от, дивіться,— метнувся він до столу.

Щирий і наївний, він навіть не здогадався повернути забудькуватість собі на користь, сказати, що влив подвійну порцію свідомо.

Перед Дмитром Івановичем розступилися. На штативі стояло чотири пробірочки, майже доверху заповнені білою рідиною. Дмитра Івановича залила гаряча хвиля радості. "Який день,— подумав зворушено.— Який день... От же як вийшло!"

За ці три тижні він навіть забув, що робила друга група. Це справді був подарунок долі. Без цього вони не могли завершити останнього етапу роботи, розпочати перевірку. Може, й могли, але це було б не те. Корецький підійшов теж, підняв крайню колбочку проти світла, перехилив на один бік. Біла водичка, в якій ледве помітні чотири зони. Одна — зеленого відтінку, друга — коричнюватого, решту й взагалі могло розрізнити тільки досвідчене око.

— Вітаю,— сказав, звертаючись до всіх і ні до кого зокрема.

— Сабантуй, сабантуй! — закричав Юлій од надміру почуттів, бо він і пити майже не пив, у нього хвора печінка, й виразка шлунку, й ще щось. "Букет хвороб,— як казав сам.— Не встиг нічого зробити, а болячок нахапався..."

— Добре, влаштуємо сьогодні сабантуй,— сказав Дмитро Іванович і нецеремонно забрав з рук Корецького колбочку. Хвилювання одухотворило його обличчя, тепер воно було навіть гарним. Хоч взагалі гарним назвати його було важко. Широке, повне, м'яке, наче трохи брезкле,— рівний, трохи аж кирпатий ніс, ледь рудуваті, закучерявлені вгору брови, великі, повні, майже епікурейські губи,— простота й добросердність, і ніякої думки на чолі, суворості чи наукової замисленості. Правда, широко поставлені очі — живі, пильні, з вогником, з думкою, трохи соромливі, свідчили про витонченість вдачі, чутливість, неспинну роботу розуму. Скрашувало обличчя й русяве, що ледь кучерявилося, волосся.

Так, на перший взір він видавався негарним, неповоротким і якимось мовби дивакуватим. Та він і справді не вмів вестися з незнайомими

людьми, не знав, як стати, куди подіти руки. Але якщо придивитися уважніше... Особливо коли він захоплювався, починав розвивати думку, — а те в лабораторії було майже повсякчас, лабораторія жила його мозком, в цій великій голові думки народжувалися з якоюсь особливою легкістю, ідеї виникали зовсім несподівані, майже парадоксальні,— тоді його обличчя мовби засвічувалося зсередини, рухи ставали точні, голос упевнений, він ніби вищав, хоч насправді був зросту невисокого. Статури він міцної, з деякою, як то кажуть, схильністю до повноти. І не дивно. Робота сидяча, а минулої весни розміняв шостий десяток. Коли вони набігли — сам не зглянувся, життя ще ніби й не було, й у звичках, у вдачі залишалося чимало молодого, несолідного, майже хлопчачого. Ну, не те щоб хлопчачого... Змінилося багато: приходив досвід, він підказував, учив, потроху догартовував. Раніше, колись він бував і безмежно довірливим, і непослідовно щирим. Це водночас були й недосвідченість, і м'якість душі, вій міг легко повірити в щось і розчулитись, повірити самому собі, перейти в якийсь стан, настроїтись на якусь хвилю. Потім повірити в щось інше, захопитися ним. З роками шкура на душі (він саме так і подумав — "шкура на душі") задубіла, наївної щирості, то більше щирості непослідовної вже не було. Він перестав торопіти перед співробітниками, звик до своєї ролі, до деяких виявів шани. Життя довго й повільно формувало його. Формує й зараз. Його погляди стали зрілішими, глибшими. Так, він почав потроху розуміти людей, проте мало користав це й зараз. Оте, колишнє, лишилося в душі назавжди. То була ніби матриця душі. Він і сьогодні міг повірити тому ж Юлію, та що там Юлію, повірити "востаннє" алкоголіку, хоч розум підказував, що вірити не можна. Він осягнув багато речей, трохи по-іншому дивився на людей, на світ, навіть на людський досвід, але з того досвіду не набув собі вміння жити за розрахунком. З молодості, щирості в нього залишилося немало звичок і пристрастей, він мав кілька, як їх називають сьогодні, хобі, найперше — рибальство, але часу для нього останні роки викроїти майже не міг, та й усі інші хобі були не пошуками насолоди, а виявами вдачі. Втішатися життям не вмів, та що там втішатися життям, навіть просто подбати про здоров'я. От, скажімо, схильність до повноти. Пройтися пішки, прогулятися — то для нього марнування часу, за цю годину можна прочитати ще одну статтю

в журналі "Питання біології" чи хоч перегорнути "Всесвіт". Од того й міокардодистрофія, і гастрит, і перші кольки радикуліту.

Дмитро Іванович і зараз поводився несолідно, хвилювався, реготався, панібратськи поплескував по плечу Юлія, а той його тягнув за галстук, хоч за спиною осудливо звузила очі Лепеха й ніяково переступав з ноги на ногу відтиснутий убік Корецький. Дмитро Іванович забув про нього, забув про перевірку, збоку справді могло видатися, ніби знехтував їх, Корецький те за образу не сприймав, але й не знав, як йому гідно скінчити рейд. Подякувати всім, хто тут зібрався, за сумлінну працю, трохи посварити для порядку? Так і не знайшовши що відповісти, кинув через плече: "Дмитре Івановичу, зайдіть, будь ласка, до мене",— вийшов. Слідом за ним пішла й Лепеха, наказавши на прощання й не думати ні про який сабантуй. Вона вважала, що тепер останнє слово залишалось за нею.

Дмитра Івановича на мить стривожили слова директора, але невдовзі він забув про них. Вони обговорювали результат — галасливо, збуджено, вимірковували, як краще розпочати перевірку своєї кількарічної роботи, кому це доручити, сьогоднішній успіх розвихрив усіх, окриляв, вселяв надію. Вони юртували навколо Марченка, а той вимахував руками, говорив збуджено, радісно. Жодна проблема в лабораторії не існувала поза ним, вони починали розкручуватись з його думки, і в кожній проблемі, кожній справі, сам того не помічаючи, насамперед був він. Вислуховував усіх, радився з усіма, але свою думку обстоював ревниво, як би обстоював самого себе, та так воно, зрештою, й було. Раніше він входив у все, намагався простежити до кінця, хоч і тоді розумів, що всього йому не охопити, що часом він навіть заважає, полишає головне; цю науку, науку керівництва, повільно осягав. Тож і зараз вирішив, що найкраще буде створити групу перевірки. У неї ввійдуть...

— Світлана Кузьмівна Хорол, Неля... Платонівна Рибченко. Вадим Бабенко і Юлій Вовк. Очолить групу Віктор Васильович Борозна.

Але Борозна очолити групу відмовився. Він заперечив коректно, ввічливо, проте рішуче й категорично. Сказав, що ще не закінчив роботу в групі КСС — концентрованого сонячного світла — та з установкою, там, мовляв, зараз у нього жнива. Дмитро Іванович не наполягав. КСС — царина замдиректора, Віктор Васильович перейшов з його лабораторії, і установка — хвіст звідти, обов'язок давній, з яким Борозна не впорався за два роки. Він розрахував опромінення насіння буряка з допомогою механічного модулятора, це має підвищити цукристість буряків. Дехто взагалі не вважає роботу групи КСС причетною до фотосинтезу, на цьому грунті в інституті не раз доходило до всіляких непорозумінь, часом гірких, а більше смішних. Так чи так, але то, мабуть, і найбільша удача останніх літ лабораторії світла, методу Борозни пророкують широке поле застосування, на освоєння його виділені чималі кошти, вже закінчують будувати напівзаводську установку. Борозна зараз в основному й працював над упорядженням тієї установки. То вже не була чисто наукова робота, скоріше інженерна, промислова, він міг од неї відмовитись, але не відмовлявся, навіть клопотався нею залюбки, й Марченко подумав, що Борозна, зважаючи на порівняно молодий вік, чоловік до біса практичний. Ну, скажімо, не зовсім молодий — тридцять шість років, але для доктора це таки небагато. Віктор Васильович Борозна єдиний, окрім Марченка, доктор у лабораторії. Він вельми самостійний і самовпевнений (як і кожен, хто рано досягнув успіху й сподівається досягти ще більшого), прямий, та прямота іноді навіть межує з грубістю, а може, й з нещадністю.

Дмитро Іванович, мабуть, перебільшував. То була не нещадність, а сила, внутрішня сила, жага життя, неспита, міцно стиснута, певність себе, енергія, яка ще не знає, чим закінчиться. Отій його внутрішній силі, карбованості думок і вчинків відповідала навіть зовнішність. У Борозни майже атлетична статура, велике смагляве обличчя, воно грубе, мовби тесане сокирою — багато кутів, багато прямих ліній: широкий, майже квадратний лоб, велика чорна борода клинцем, чорне цупке волосся без проділу; очі великі, чорні, ще й з якимись краплинами — очі цікавої здорової людини, яка переливає через них світ, одбирає потрібне й рішуче відтручає все, що, на її думку, хибне або зайве. Ті очі,

здається, розуміють усе, дивляться на світ мудро й проникливе, і в них нема цинізму, а тільки щирість і допитливість, неспожитий захват світом, про який знають багато й доброго, і недоброго, але оте недобре просто не беруть до уваги, а ще в них — певність, що їх обдурити не зважиться ніхто. Такий був Борозна, проте трохи не таким бачив його Марченко. Він бачив у ньому тільки силу, грубість, практичність, він трохи торопів перед ним і, може, тому виробив щодо нього лінію поведінки теж грубувату, сухувату, ділову, хоч знову ж до певної міри — боявся, щоб її не прийняли за ревнощі, боязкість сильного суперника.

Отож він тільки знизав плечима, поговорив ще кілька хвилин і подався у сусідню кімнату, куди щойно пішла Світлана Кузьмівна Хорол, його неофіційний заступник, один з найдавніших працівників лабораторії. Вона починала разом з Дмитром Івановичем; у тому, що перекипіло, одкристалізувалося, перейшло в інший стан, дістало обгрунтування в оцій лабораторії, — частка і її праці.

Вона погодилася неохоче — й Дмитро Іванович знав чому, як знав і те, що, погодившись, зробить усе сумлінно, її не треба підганяти, їй не треба обридати, вона сама прийде до нього, візьме його розробки, уважно вислухає й пунктуально та неухильно виконає все. Й Дмитро Іванович теж не сказав нічого.

Вони стояли біля відчиненого вікна, вітер гойдав цупку жовту фіранку, за вікном на в'язовій, унизаній молоденькими мережаними листочками гілці відчайдушне співав чорний ротатий шпак, десь унизу галасували горобці — весна вливалася у вікно широким потоком, співом і запахами, бадьорою свіжістю і глибоко притлумленою млостю.

— Весна... Ще одна весна,— сказала замріяно й трохи сумно Світлана Кузьмівна.

Що стояло за тими словами, за тим смутком, Марченко розгадати не зміг: жаль за минулими роками, докір йому,— та й не встиг, бо Хорол

якось ураз, немов подолавши щось у собі, повернулася до нього, в її очах стрибнули злякані, майже відчайдушні вогники, і вона швидко мовила:

— Давайте завтра поїдемо по сон. Ми стільки разів збиралися...

Дмитро Іванович чомусь здригнувся, подивився на Хорол трохи розгублено, трохи ніяково.

— Не знаю. Чи зможе поїхати жінка.

І в ту мить прочитав по Світланиних очах, що вона його дружину не запрошувала. Це збентежило його, він розгубився в першу мить. Та й було чого. Тут все було страшенно заплутане. А може, просте, занадто просте... Світлана Кузьмівна Хорол, старший науковий співробітник, заміжня жінка, мати майже дорослої дочки, любила його оддавна. Це знали всі в лабораторії і в інституті, до цього звикли, коли й жартували на їхню адресу, то легенько, потураючи. Вона любила його дивною любов'ю, їй було досить, що вони працюють поруч, що він її (її — в очах інших, тобто оце "її" було досить умовне, можна сказати, тільки дружнє) не зраджує (не зраджує дружбу, приязнь, і тільки), іншого вона не прагнула, інші почуття не змагали її. Може, він сам був тому причиною, що за стільки років не пішов далі, охолодив її до споглядання їхньої любові. Спочатку її любов тривожила Дмитра Івановича, хоч і якось дивно — серце не трепетало, а тільки коли думав про Світлану, ставало гарно, тепло на душі. Він нічого не порушив, міг чесно подивитися в очі своїй дружині і Світ-ланиному чоловікові, щиро обуритись на їхні ревнощі: "Я не винен, серцю не закажеш, а переступати ми нічого не переступили",— бо й справді, хіба не мають права люди симпатизувати одне одному і в той же час залишатися на чистих берегах. Вони й залишалися на них. Йому так гарно на них мріялося... Та врешті й ця мрія стала звичною. Проте вона не згасла, так і залишилося в житті Марченка щось небуденне, немовби недозволене, яке він міг і може будь-коли зробити дозволеним. Але навіть отаке, приспане почуття додавало їм обом якоїсь таїни, якоїсь душевної мрійливості.

По стількох роках отакого споглядання власних почуттів мала настати обопільна неприязнь, але й вона не настала. Іноді йому було ніби трошки соромно перед Світланою, почувався мовби боржником і водночас кепкував з того. За всі десять років цієї приязні (яку, мабуть, таки не можна назвати любов'ю) вони, певніше, вона тільки раз порушила те, що усталилося, приснуло, майже прихололо. Це було по якійсь вечірці, де вони наслухалися клинів на свою адресу, йшли додому,— він проводив й до метро,— й сказав:

— А все-таки смішно— Хоч би було за що... І тоді вона,— може, вона була трохи хмільна, вони всі того вечора випили чимало,— ледь чутно стисла йому руку

й прошепотіла, не повертаючи голови:

— То може... щоб було за що...

Це був жарт. Він зрозумів ці слова як жарт. І сам відповів жартома. Але... й не зовсім жарт. Він знав: усе залежало від його подальших слів. І він не одважився. Звичайно, якби він справді любив Світлану, то не зважив би ні на які застороги. Щоправда, на той час він уже й сам не міг зрозуміти своїх почуттів до Світлани. Він не міг сказати, подобається чи подобалась Світлана йому дужче за інших гарних жінок, сподобалась саме тому, що була єдиною гарною жінкою з тих, що працювали поруч (а перший імпульс таки йшов од нього, він почав надавати їй більше уваги). Він взагалі ніколи не міг гаразд розумітися на своїх почуттях. Може, тому, що за все життя так і не зазнав справжнього великого кохання. Отого, що збурює до дна, застилає світ, змушує чинити нелогічно, нестримно, ламає всі перепони, а часом і власне життя.

Він таки не знав, чого повернув на жарт Світланині слова. Боявся розголосу? Трохи. Хоч його могло й не бути. Боявся, що з часом усе обуденніє і важко буде працювати поруч? Боявся докорів совісті?.. Мало вагу потроху все. Він потерпав, що здобуде менше, ніж втратить. А

втратить він багато. Найперше — спокій. Та й не любов це, вона б не дала розмірковувати так холодно й вестися так розважливо. І от тепер відступав удруге.

— А що... Степан Степанович ще в Москві? — сказав і зрозумів, що треба було сказати щось інше, що він страшенно образив цим Світлану, повівся як нікчема. Зрозумів тоді, коли слова ще були в роті, коли тільки вимовляв їх, та було пізно. Він спалахнув, розсердився на себе й поспішив стерти те, що сказав, спробував завернути все назад, хоч і розумів, що завернути, мабуть, не можна.

— Мені й самому хочеться виїхати з міста. За цією роботою я вже забув, як цвіте сон. Поїдемо...

Йому на подив, і знову ж трохи на досаду, Хорол прийняла закамуфльоване вибачення, хоч і сказала:

— Степан Степанович повернувся ще вчора. А сон і справді вже одцвітає.

Й пішла до дверей своєю м'якою, лінивою ходою. Оця невизначеність на завтра, нова невизначеність стосунків з Світланою Хорол зіпсувала Марченкові день і сабантуй, який вони таки організували ввечері. А сабантуй був на славу. У найбільшій з семи кімнат лабораторії зсунули столи, жінки застелили їх чистим папером, прикрасили букетами свіжих зелених гілочок, Юлій і Вадим приготували "кімнатний фейєрверк". На закуску була ковбаса, консерви, свіжа редиска, цибуля і навіть баночка чорної ікри. Хлопці перегнали три літри етилового спирту, а Борозна зробив коньяк, який усім дуже сподобався, й усі одразу ж сказали, що з цього дня питимуть тільки "борозняк". То більше, робити його просто: перегнати через порошок кави воду й розвести спиртом. Вона стає прозорою, як сльоза, пахне кавою, але не зовсім кавою, запах той специфічний, дуже приємний. У дві пляшки Борозна додав ще якогось екстракту, той напій мав запах едельвейса. І хоч Борозна сьогодні

відмовився очолити групу, але заправляв на сабантуї він. Зорганізував чоловічий хор, який співав пошепки, й було дуже смішно, проголошував тости, дивував і смішив усіх фокусами. Все це було тим більш дивно, що на подібні гулянки він не приходив ще жодного разу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Борозна заскочив до себе, одягнув піджак і вийшов надвір. Попереду на вузькому асфальтованому хіднику біліла висока постать, поли світлого плаща ледь розкрилювалися, елегантні черевички стукотіли задьористо, дзвінко, у лад ході погойдувалася накинута тонким ремінцем на мізинний пальчик чорна лакована сумочка. Борозну одділяло од Нелі Рибченко якихось п'ятнадцять-двадцять кроків. Якби захотів, міг наздогнати за півхвилини. Якби захотів... Борозна упіймав себе на тому лицемірстві й трохи не вилаявся з досади. Адже то зовсім не випадковість, що він вийшов з інституту слідом за Нелею. Й на оцю вечірку теж попав не випадково. Щоправда, привів його туди не якийсь твердий розрахунок. Але й не оте тремке бажання бути поруч, бачити, чути, почуття бентежності й чогось несподіваного. Просто він не був закоханий. Якби його змагало те почуття, він би давно знайшов спосіб підійти до Нелі. Адже запам'ятав її ще з минулого року. Запам'ятав чи, певніше, вперше побачив як жінку, як гарну жінку, як надзвичайно вродливу жінку на деснянському пляжі, куди якось у неділю виїздили інститутом. Та відправна точка була надзвичайно груба, надміру плотська, навіть цинічна. Він лежав на піску поруч Вадима Бабенка, з кущів вийшла в купальнику Неля, пройшла повз них до води, й Вадим мовчки, в одну мить окреслив пальцем на піску її фігуру. Окреслив майже точно, не гіперболізуючи. Фігура в Нелі була досконала, й не те щоб витончена — не було отієї перетонченої талії, отих "по-сучасному" довгих ніг, а таки була гармонія, майже повна ідеальність, жіночість до крайньої межі, жіночість і зваба. На піску ж вийшло щось хтиве, аж вульгарне (а може, то було не на піску, а на обличчі в Вадима, просто він обійняв усе разом), навіть Вадим зрозумів, що це вульгарно, непристойно, й розтер малюнок. Відчувши, що Борозна зрозумів усе, й

чомусь таки бажаючи залишитись у його очах ловеласом, грубим і досвідченим зальотником, вернувся на ту саму стежку:

— Пончик.

Борозні це не сподобалося, особливо не сподобалося тому, що це сказав завжди коректний і вихований Вадим, і він кинув майже зі злістю:

— Не можна так.

— Чому? — не погодився той.

— Хоча б тому, що працюємо разом.

Але в думці дивився на Нелю майже такими самими очима. Через те й розсердився. "Добре було б провести з нею тиждень у наметі біля річки... Або поїхати до моря..."

Неначе відчувши, що вони говорять про неї, та, мабуть, і не могла не відчути, адже пройшла повз них і вони дивилися їй вслід, вийшовши з води, Неля присіла біля них. Скинула купальну шапочку, й по плечах розсипалось волосся. Воно в неї світле, текуче, як чиста річка, густе,— вона відкидала його красивим і, мабуть, завченим порухом повної руки, — на подив йому, було своє, не отих міднуватих, платинових чи ще яких кольорів таблиці Менделєєва, а солом'яно-біле, аж переливалося сонячним світлом. Вона носила його у тугому вузлі, й це теж було гарно — смагляве обличчя строгого, майже римського профілю і важкий вузол світлого волосся. Очі в неї були великі, зелені, губи чутливі, владні, владність і чутливість якось дивно поєднувалися, й це тривожило. А от вії довгі, волохаті, вони не гармоніювали зі строгістю губів і всього обличчя, вона їх теж не фарбувала — можливо, раніше фарбувала, а потім зрозуміла, що втрачає на тому, хоч і знала, що вони зм'якшують її, а може, й хотіла того. Ні, не хотіла. На її обличчі в розкриллі серпастих брів, у кутиках уст лежала суворість, він розгадував її як несправжню,

щоб відлякувати всіляких вуличних залицяльників, бо ж, певно, знала собі ціну й не дозволяла простягати лапу будь-кому. Так, вона була певна себе, своєї краси, свого місця в житті, може, трохи й переоцінювала себе, але, як грубо відзначив про себе, переоцінювати було що. Правда, він тоді так і не розгадав її. Йому здалося, що в її вдачі справді було щось гостре, може, трохи навмисно наструнене, натягнене, що ця гострота у неї в усьому: в порухах серця може бути найбільша наструненість і глибина водночас, саме строгість і глибина, а може, й ще щось — безбережність, нестримність, і це теж вабило й хвилювало. Але чи справедливі його здогади, так і не дізнався. Й не намагався дізнатися. Якось їм не випадало познайомитись ближче (він здебільшого пропадав на будівництві установки, в інститут навідувався рідко), й чомусь не робив спроби наблизитись. Щось мовби стримувало, застерігало його. Може, саме те, що не знав її, боявся якоїсь раптовості, чогось несподіваного... Отой її сміливий погляд, отой прижмур очей досвідченої жінки, у якому й спонукання, і застереження. Тоді чого пішов сьогодні? Чого прийшов на вечірку й там із шкури ліз, щоб сподобатися їй? Вона, мабуть, здогадалася, що весь отой його фейєрверк заради неї, бо кілька разів поглянула на нього якось чи то заохочуючи, чи то глузуючи. Ну й нехай здогадується. Хіба не того хотів!

Борозна пришвидшив кроки.

І ще одне йому подумалося, і ще одне пригадалося, поки наздоганяв Нелю. Він знав, що вона була замужем, її заміжжя виявилося невдалим. Чоловік не захистив дисертації, його за щось вигнали з Інституту нафти, пішов змінним майстром на завод, але й там не ладналося, і, певно ж, не ладналося в сім'ї... Аж поки не поламалося остаточно. Тепер вона буде обачніша.

Як і кожен старий парубок. Борозна мав перебільшене уявлення про зазіхання жіноцтва на парубоцьку свободу та про підступні, розставлені на всіх стежках сильця, насторожувався й скрадався там, де, може, інший пройшов би співаючи. Ну, там буде видно, подумав він. З нього не бозна-який залицяльник, але ж не тільки константи та механізми

реакцій вивчав двадцять років... Довивчався до тридцяти шести. Старий парубок. Вік, коли стає соромно признаватися, що ти неодружений. Починаються всілякі підозри. Йому на них наплювати. Й наплювати на все. Але женитися зараз і справді не просто. Не піде ж він у гуртожиток педінституту на танцюльки, не стане освідчуватись вісімнадцятирічній дівчині. Вона просто втече од нього. Та й про що б він з нею говорив? Вони були б наче з двох різних віків...

У цю мить Борозна наздогнав Нелю. Він ступав широко, йому трохи шумів у голові хміль, і почував якусь легкість у тілі, од чого народжувалась ще більша впевненість у собі, й настрій був легкий, пустотливий.

— Самотній ідальго, рицар сумного образу просить ласкавого й милостивого дозволу в чарівної незнайомки супроводити її в небезпечній мандрівці до громадського транспорту...— зморозив і почервонів з досади, відчувши невідповідність цих слів настрою молодої жінки — замисленому й притишеному, невідповідність усьому — оцьому вечору, їхньому вікові, інститутському становищу. Йому стало соромно, що так низькопробне, нерозумно нав'язував себе, Що не підійшов невимушене й просто. Він і сам не знав, як те сталося. Поки вимізковував цю зустріч, думав про неї — все виходило добре. А от розкрив рота, й вилетіла отака дурниця. А він же гадав, що все буде красиво, легко... Тільки легко й красиво. З дівчатами, з жінками найкраще зав'язувати знайомство саме так. У напівжартівливій розмові найлегше вияснити, чого можна сподіватися, в такій розмові, на випадок невдачі, легко відступити, перевести все на жарт. І от в останню мить він розгубився. Якась невпевненість, якась холодна думка збила його, штовхнула в крайність, видлубала десь оці безглузді слова.

Неля Рибченко й справді подивилася на нього наче на божевільного, хоч йому здалося, що її подивування перебільшене, награне. Проте відповідь була надміру тверeза, прозаїчна й навіть трохи образлива:

— Той, під кого ви хочете спрацювати, був лицарем сумного образу тому, що багато страждав, мало їв і невпинно думав про даму серця, а самозваний ідальго читав про страждання у книжках, самої "краківської" з'їв за вечір півкілограма й біжить за спідницею, яка опинилася найближче. До того ж ідальго був дуже непрактичний, він не вирощував буряків.

Ці слова можна було сприйняти як ляпас. Ляпас ні за що, отак-о, з доброго дива. Проте нецеремонний, а також досвідчений Борозна так не подумав. Звичайно, було неприємно чути таке. Але ці слова стосувалися більше її, ніж його. Вона виставляла найвищу ціну. Давала зрозуміти, щоб не сподівався на легкий флірт і ні на що тимчасове взагалі, давала можливість образитися й піти. Окрім того, розгубилася сама, сказала так з інстинкту самозахисту.

Йти геть йому не хотілося, й він почав шукати якоїсь середини. Через те вже не випадало одразу залишити прибраний тон і привід, яким би недоречним він не був.

— Ну, а все-таки, може, і є якась схожість...— і погладив густу, чорну, клинцювату бороду.

— Її б вистачило на сімох ідальго,— посміхнулася Рибченко.— Знаєте, на кого ви більше схожі? Вам ніколи не казали? На давнього ассірійця. Отого, що на малюнках у підручниках четвертого класу. Пам'ятаєте, один за одним, з луками...

— Але хіба не може бути схожості внутрішньої? — не здавався він. — Скажімо, яко захисника слабкої половини...

— Тепер такі захисники,— махнула вона рукою.— Тікають поперед дульсіней...

Вона сказала це без конкретної адресації, незлостиво, просто так, і напруження спало. Вона мовби переводила розмову в інший регістр, а відтак і його підступна думка, йому ж на радість, не знаходила підтвердження.

Вони зайшли в трамвай, але тепер, при світлі, в напівпорожньому вагоні Борозна почувався трохи дурникувато. Він навіть не знав, чи додому їде Неля, де вона живе, може, взагалі заважав їй — адже так і не попросив дозволу провести. Знав, що вона киянка, батьки її мешкають у власному будинку на Куренівці, але трамвай ішов у бік Дарниці, очевидно, мала кімнату десь на Водопарку або Березняках. Мабуть, одержали разом з колишнім чоловіком, і той залишив кімнату їй.

У трамваї було кілька вільних місць, проте Неля не сідала, пройшла в кінець вагона, прихилилася до металевих прутиків. Нової конструкції трамвай ішов м'яко, без поштовхів, наче плив. Борозна стояв навпроти Нелі, говорив про сьогоднішню вечірку, покрадьки розглядав її. Окрім того, що вона справді була надзвичайно вродлива й, як кажуть тепер, фігурна, цю її фігурність, аж до вишуканості, підкреслював витончений художній смак. Усе на ній було пошите за модою, скрізь дотримано міри, тонко дібрано кольорів. Синій брючний костюм, світлий плащ з голубуватим відливом, елегантні білі черевики... певно, допомагають батьки.

А в очі поглянути чомусь не зважувався. Коли ж одважився, побачив, які вони зелені, небезпечні. Це знову стривожило. В її очах світилася цікавість, може, навіть трошки вдоволення — адже отакий авторитетний науковець, отака кібернетична машина, як називали його поміж собою дівчата, у ролі залицяльника, — трохи ніяковості, яку вона швидко подолала, й глибоко прихована посмішка. Брала гору цікавість. Для них усіх чорнобородий доктор здавався загадковим, трохи не таким, як інші люди. Він і справді якийсь... надто гострокутний. Вона чула його двічі на зборах: виступав коротко, гостро, казав те, чого не насмілювалися сказати інші, думав широко й вільно, аж немога було

угнатися за його думкою. Це не могло не імпонувати їй зараз. Але не могло й не насторожити.

Розмова ткалася з дрібниць, не в'язалася. Неля знову подумала, що він опинився біля трамвая не випадково, й справді внутрішньо напружувалася, а він вловлював цю настороженість і не знав, як її розвіяти. Й боявся, що не зможе розвіяти зовсім. Щось мовби сковувало їх. Раніше, в думках, він бачив цю зустріч зовсім не так. Кермував він. І тримався невимушене, трошки іронічно, трошки грубувато. Він взагалі звик розмовляти з жінками немовби трохи зверхньо. Правда, це не була та порожня, нічим не підперта зверхність, коли людина удає з себе щось більше, ніж вона є, намагається прикрити своє убоге єство позиченою фразою, скепсисом. Просто його було важко збити з пантелику, він багато знав — і про речі, й про людей, і взагалі про світ: був сиротою, патронованим, як казали в селі, сягнув з пастушків колгоспної череди до найвищого наукового звання — доктора наук, з облупленої хати на бригадному дворі до сучасної квартири в професорському будинку на Володимирській вулиці, половину якої займала бібліотека. Щоправда, дистанція між тим і тим тридцять років, але воно не забулося. Та й не могло забутися. Патронованим він став восени сорок третього року, коли прийшли наші. Сиротою — сорок третього навесні. Мати померла, застудившись у лісі, куди поїхала возиком по сушняк. Батька він майже не пам'ятав. Узимку сорок четвертого року на запит сільради прийшло повідомлення, що Василь Борозна пропав безвісти. Від нього для Віктора, та й, мабуть, для цілого світу, не лишилося нічого. Він розчинився в зорях, у травах, у хвилях. Так Борозна подумав пізніше, прочитавши якусь книжку, тоді ж батькову смерть пережив пекуче. Йому все ввижалося, як батько, його добрий батько у білій полотняній сорочці з вишивкою на комірі то тоне в болоті, то його засипає у вирві снаряд, то згорає в палаючому будинку. Через те він і пропав безвісти. Батько у вишитій сорочці під яблунею — то єдиний Вікторів спомин. Він косив траву, поклав косу, обіперся на яблуню... Тепер Борозна думає, що й той спомин вигаданий. Позичений з фотокартки, яка висіла в тітки Насті, батькової сестри. Батька сфотографував сусідський парубок Тиміш, студент культтехнікуму. Ту фотокартку тітка Настя теж

загубила, коли ремонтувала хату. Отож батько й справді в травах, у зорях, у хвилях. Та ще в ньому. А він не розчиниться, не розвіється... Й поготів не торопітиме перед київськими пещенками. Через те, що зміг посісти в житті тверде й самостійне місце, почувався певно й не мав страху перед світом, перед життям. У хвилини споглядання свого життєвого шляху, себе самого він і думав так, чи майже так, оголено, трохи спрощено, але певно. Так, світ з людей, які його творять, які творять його закони і норми. Від кожного щось та залежить. Я й не переступлю того, що на шкоду іншим. Як декотрі. Так, є й такі, які нічого не знають про світ, опріч того, що вони мають право рвати з нього зубами. В них зуби, вони тільки їх відчувають, ними живуть. Я ж не рву зубами. Тому й не гноблюся перед світом. І йому не згнобити мене. Я помру — він буде. Я хочу не заподіяти зла іншим, але й не обкрадати себе. Та й він зараз мій. Цей широкий світ, ця чудесна країна — вигорьована, вистраждана, завойована кров'ю батька і працею матері. Та й краплі моєї праці вже влиті в оце місто і оцей день.

Звичайно, він не збирався жити споживачем. І не жив ним. Йому були чужі всі оті настрої — взяти од життя, зуміти прожити, настрої, якими вже самими по собі ті, хто їх сповідає, тягнуться до життя паразитичного, де основною міркою щастя є придбана в магазині модна річ, настрої, чужі всій природі суспільства, у якому живе. Ще в ньому міцно сидів селюк, він мимоволі міряв усе по отих перших, куплених йому чужими людьми, тіткою і дядьком Кучугурами, яким допомагав пасти телята, чоботях. І зараз, коли подивився на елегантний, синій з білим пером Нелин капелюшок, йому чомусь враз пригадалося, як дощового осіннього вечора сорок четвертого року чекали вони, одинадцятеро патронованих дітей, з міста, з Ніжина, американської посилки з одягом. Про ту посилку було стільки розмов... І яким же було їхнє розчарування — в посилці були тільки капелюшки. З помпонами, з перами, химерні, нікому не потрібні. Одягнути такого капелюшка — стати посміховиськом на все село. Хтозна-чого те зараз спало на думку. Щось тенькнуло в серці й не знайшло відгуку. Не просмокталося в оцей трамвай, в оцей вечір.

Ні, таки просмокталося. І він знову став упевнений, став самим собою. Звичайно, не отим колишнім селюком, а сучасним міським жителем, що тільки пам'ятав того селюка. Йому хотілося хоч трохи одігратися за перші хвилини ніяковості, він, хоч і з запізненням, оговтався, вхопившись за її слова:

— І ще в одному ви були несправедливі щодо мене,— мовив з удаваною серйозністю.— Ви сказали, що я побіг за першою-ліпшою спідницею. Але ж то неправда. Я побіг за штаньми.

Вона почервоніла. Мимоволі переступили з ноги на ногу сині джинсики.

— Я вас шокую? — запитала.

— Та ні, що ви. Останній крик емансипації... Скажіть, цей крик не з відчаю? Чи це просто примха моди?

— Ви майже вгадали за першим разом. Тільки не крик. Просто жінка в штанях почувається впевненіше, самостійніше.

— А вона дуже потрібна, ця самостійність? — запитав Борозна.

— Аякже. Це боротьба за існування. Нині жінка інакше не проживе,— майже серйозно сказала вона.

— А я думав — примха моди.

— Мода... Вона теж з чогось виходить. Диктує, скоряє. От пригадайте: захотіла вас, чоловіків, одягти у вузькі штани — одягла. Опиралися, коли робила довговолосими й міняла зачіску,— перемогла. Тепер з боксом побачиш хіба пенсіонера.

Неля казала мовби щиро, насправжки, але за тим крилася хитрість. Він її вгадував і намагався не трапити в сильце.

— Я не підкоряюся моді,— сказав обережно.

— Неправда,— заперечила Неля і вказала на бороду.

— Вона в мене була, коли перукарі ще виконували плани на голінні. Хресті-бог, тепер хоч збривай. І, мабуть, збрию. А що, по-вашому, означає борода? Який рух суспільства? — примружився трохи іронічно.

— Прагнення молоді до самостійності. Опрощення якоюсь мірою.

Він бачив, що Неля розумна, вона тримала нитку розмови, й це починало його сердити. То більше, що й іронія була в її словах. Ще й переходи якісь непослідовні, незвичайні, вони змушували весь час триматися насторожено.

— Вікторе Васильовичу, а куди ви кладете бороду, коли лягаєте спати, на ковдру чи під ковдру?

— Я... не розумію,— чомусь зніяковів він.— А для чого ви запитуєте?

— Є в Чехова таке оповідання,— засміялася Неля.— Хлопчик запитав у бороданя, а той після того не міг заснути всю ніч.

— Я засну. Якщо ж не засну, то трохи з іншої причини,— сказав майже нахабно.

Трамвай під'їздив до моста Патона.

— Знаєте що,— запропонував Борозна,— давайте пройдемо в парк Примакова. Новий парк. Я впевнений, ви не були в ньому. Дарма що кожного дня проїжджаєте повз нього.

— А коли це самовпевненість? Ви думаєте, на все місто один ви такий досвідчений екскурсовод? — сказала грайливо, майже кокетливо.

— Хіба можу я так думати,— відказав він у тон.— У наш вік... Вік...

Вона подумала, що він зараз скаже якусь банальність, на зразок: "Наш вік — вік атомної бомби і кліпсів..." І зраділа, що він не сказав банальності. Ох, як не хотілося їй тривіального залицяння, особливо від Борозни. Вона склала собі його образ як людини крутої, упертої, суджень сміливих і безкомпромісних. Уявлявся холоднуватим, амбітним, їй сьогодні було просто цікаво подивитися на нього зблизька, та ще в таких неймовірних шатах — залицяльника. Звичайно, дівчата в інституті, перетираючи кісточки всіх, перетирали й тверді маслаки Борозни, тож склали про нього думку як про людину самостійну, впевнену, трохи таємничу, спокусливого жениха, хоч трохи й непевного, з таким не знаєш, насмієшся чи наплачешся. Недарма ж і досі ходить у парубках.

— У наш поспішливий вік...—докінчив він...—Усе кудись біжимо. Вже майже розучилися милуватися заходом сонця і метеликом на квітці. Зате навчилися швидко й поверхово оцінювати все: машини, костюми, пейзажі... Одне одного. Й навіть задоволені тим. Завтра буде інший костюм, інший краєвид...

— У вас, я сказала б, занадто категорична мотивація, або йди з вами в парк, або ти естетично глуха людина,— засміялася Неля, але в душі була рада, що нехай він і не сказав чогось особливого, але й не сказав банальності. Отже, хоч трохи рахувався з нею як з людиною, колегою. — А крім того, все це тому, що у людей обмаль часу.

— Зовсім навпаки,— не погодився Борозна.— У людей вивільнилось достогибелі часу. Ми не знаємо, куди подітися, чим захопитися. Цілі інститути думають, чим зайняти людей. Швидкий біг став звичкою, й більше нічого.

— Ні, тоді щось тут не те,— заперечила вона.— Нащо ж живе людина, якщо вона не знає, куди подітися?

— Ви взяли занадто глобально. Звичайно, можна брати й так: людина — породження природи, а природа не повинна цим опікуватися. Вона існує, бо вона є. Тільки людину мучить думка. Але я беру значно вужче: робота й позаробочий час. Дозвілля себто.

— То вам оце нікуди подітися?..

— Що ви, що ви,— поспішив він.— Я не мав на увазі себе. Тобто нас з вами...

Захоплені розмовою, вони не помітили машини, яка скреготнула гальмами за кілька кроків од них, були змушені підійти до міліціонера по той бік дороги. Неля злякалася,— звичайно, не міліціонера, а того, що трохи не попали під машину, схопила Борозну під руку, інстинктивно ховалася за нього. Страх кинув її до нього всю.

— Ви що... Ви посліпий?..—кричав молоденький міліціонер, котрий, видно, сам недавно приїхав до міста й ще не навчився читати довгі нотації та одривати квитанції на штрафи.

— А ви страхопудка,— сказав Борозна майже радісно, коли міліціонер відпустив їх. — І вам личить переляк.

— Як це? — не зрозуміла вона.

— Ну, ви погарнішали. Тобто ви й так гарна...

— Знайшли спосіб... Тепер не зрозумів він.

—Що?

— Сказати комплімент. Всі чоловіки кажуть жінкам компліменти. Ви, виявляється, не виняток.

— А хіба це неприємно?

— Та ні, приємно. Всі й клюють на це. Хоч і знають, що наживка не натуральна. Але... хочеться натурального. Зараз стільки ерзаців. Скрізь. В усьому.— Вона сказала це переконано, з почуттям.— І навіть оці компліменти... їх кажуть з такою легкістю... Теж один з ерзаців, що почав витісняти щось справжнє.

— Але ж у даному випадку це правда. Ви знаєте самі. Ще десь з восьмого чи дев'ятого класу.

— Облиште,— просто сказала вона.

— Ну, якщо вважаєте, що з моїх уст тільки ерзацні істини...— він удав, що образився, але разом з тим непомітно втік розмовою на інше. — Але треба сказати, що й ерзаци не всі такі вже погані. Та й люди змушені вдаватися до них усе частіше. Бо менше залишається того, що наготувала природа. В світі дедалі більші швидкості, міцніші сплави...

— А ми такі ж крихкі, як і ті, що ходили отут тисячу років тому.

— Але ми володарі цих сплавів.

— І більшає нас. І стаємо об'єктом статистики. Тобто наші душі. Ні, ерзаци почуттів угору людину не поведуть.

— Я не про ерзаци почуттів.

— І всі інші ерзаци.

— Ви помиляєтеся,— сказав він переконано.— Дитинство людства минуло. Раніше люди були наївніші, їх легше було розчулити. Тепер нас розчулити важче. Може, тому, що ва короткий час людство побачило дуже багато горя. Так би мовити, у масових масштабах. І, правда ваша, тисне на нього й статистика...

— Але хіба людина лишилася не такою самою? Не таке в неї серце? Не так само шугає кров! Чи не той тепер соловейко?

— Лишитися тією самою — цього мало. Нас затискує техніка. До того ж соловейків поменшало. І квітів, і свіжого вітру, й хмар поменшало на кожного з нас. Нам доводиться заміняти все це чимось іншим. Забувати одні втіхи й шукати інших.

Вони йшли широкою алеєю понад Дніпром. Повінь цього року була невелика, та й вода вже трохи спала, од цього берега майже до середини ріки повипинали хребти камінні насипи, на них скрізь манячили рибалки, кілька їх сиділо й на березі в парку, але щось не видно було ні в кого улову. Людей у парку майже не було. Кілька пенсіонерів, троє хлопців напідпитку, велетенський чорний дог тягнув за собою хлопця-підлітка, вони зникли за кущами, відти довго долітав сміх хлопця й глухе бухикання пса. Кругом пустельність, запущеність, йшла весна, але вона мовби обминула цей куточок. Тільки зелені кучері верболозів і милували зір. Непривітність, якою дихав парк, мовби осідала в їхніх серцях. Борозна й Рибченко сіли на вкопаний у землю пень (на один з ерзаців, як подумав Борозна, зроблений під те, старе, натуральне), звідси було видно Дніпро і берег острова по той бік. Праворуч від них була вкопана в землю лавочка, на ній сиділа молода мати, біля неї ходило дитинча в жовтому шерстяному костюмчику. Дитинча тільки вчилося ходити, боялося одірватися од лавочки,

дибцяло, перебираючи руками, до краю, виставляло ніжку, а піти по алейці не одважувалося. Борозна дістав з кишені ключі, подзвонив, дитинча потяглося ближче, вже випустило зелений брус лавочки, але підбігла мати й забрала його. Взяла на руки, чомусь невдоволено оглянулася й пішла. А дитинча й далі тягнулося через її плече до ключів. Він не знав, чому жінка вхопила дитинча й чому невдоволено оглянулась. Мабуть, приймала його за одного з підтоптаних одружених зальотників, котрі водять дівчат у глухі закутки парку. Але посміятися, навіть сказати вголос свого припущення не одважився. Може, через те, що в душі зненацька тенькнуло щось, пройшла якась далека асоціація, якась невідповідність запізнілого залицяння, навіть не залицяння, а забавки, й дитинчати — серцевини світу, аж він стенувся. Щось на нього настійно тиснуло, щось виштовхувало зі звичного кола, а що — не міг відгадати.

Майже біля їхніх ніг у сухому торішньому листі шубралася якась птаха, сюркала тихо, він намагався згадати, що це за пташка, й враз згадав — цвіркун, і зрадів, неначе знайшов розгадку чогось значного. Деякий час вони сиділи мовчки, дивилися на воду, слухали цвіркуна, що, здавалося, гасив день, слухали тишу. Щоправда, в парку теж не було тиші. Тут не лунали людські голоси, не тріщали транзистори, але в повітрі стояв рівний монотонний гул. Гуділа Дарниця, гудів міст метро й міст Патона, хоч обидва й були далеко од них. Борозні пригадалося, що зовсім недавно він у когось читав про тишу старого Києва. Про сонні вулички, пісок під колесами, ліс, солов'їв у Хрещатому яру. Немовби доточуючи думку, яка виникла, сказав:

— Незабаром тишу продаватимемо на кілограми. Як японці айсберги. І спокій. А може, й кохання. Вона засміялася.

— У пакетиках? "Дайте три кіли кохання".— (Вона так і сказала — три кіли, огрубивши навмисне).— Скільки, приміром, відважити вам?

— Я скромний. Мені — сто грамів.

— Можете розчарувати.— Вона піддратовувала його. Він бачив це. І разом з тим відчував, що наштовхувався на щось, чого не міг перемогти. Й це його дивувало. Неля дивилася мовби й серйозно, іноді навіть зніяковіло, але водночас трималася незалежно.

— Ні... Решту я хочу подарувати вам. Безплатно. Адже все одно порція, мабуть, одпускається на двох?

— І вас це влаштувало б? А, розумію, недостачу ви б замінили ерзацом.

— Про ерзаци я казав не в розумінні почуттів, їх замінити не можна.

— Але ж дехто каже, що замінять і це.— Вона свідомо втікала от тривіального залицяння. Тривіального вже хоча б тому, що з початку їхнього знайомства жіночим чуттям вловлювала, що це не віщувало нічого доброго, й тому намагалася перевести розмову на щось інше.— Закодують людину, закодують її почуття. Передадуть з Лондона в Рим. Разом з любов'ю. Кажуть, що сама людина вже нічого не важить. Вона... не людина, а як ото... засіб... Курка — це лише засіб, щоб яйце знесло інше яйце. Конкретна людина — це лише засіб, щоб розвивалася цивілізація. Я недавно читав про це в одному німецькому журналі.

Хоч він і розумів, що вона навмисне збиває його на абстрактну розмову, пішов їй назустріч. Що ж, на тій дорозі його підловити важко, він їй гаразд покаже це.

— Мене охоплює лють на примітивів, які цим захоплюються,— сказав він.— Я навіть не заперечуватиму, що цього не буде. Може, й буде. Але хіба можемо ми, люди, вкладати туди самих себе, подумайте, Нелю? Деякі вчені кажуть: от нарешті винайдемо таке... От побіжимо так прудко... Але ж від того нічого не зміниться в людині. Вона не стане кращою. Не поменшає підлоти. Для нас, людей, суть світу не в тому. Не в тому, щоб від яйця продовжувалось яйце, а щоб курка стала кращою

куркою. Тобто ті, хто визнає тільки техніку, а не наш найвищий за всю історію людства моральний кодекс, далеко не зайдуть.

Борозна говорив гаряче, переконано. Хоч ця переконаність ховалася не доконечно в проблемі, а й у тому, для чого її виповідав. Він знав, що хоче зацікавити Нелю собою, хоче вирвати її з того світу, коли він для неї один з тисяч чоловіків, котрі ходять по місту, ну, ще співробітник, старший, досвідчений, перспективний. Сама думка про це чомусь його дратувала. Але чим ще він міг її зацікавити, як не науковою ерудованістю, обізнаністю, неску-тістю й сміливістю думки. Він бачив, що слухає вона з увагою і розуміє його, й це йому імпонувало. Нехай розмова не паритетна, але він мав своїм словам відлуння, а воно теж мовби підхльоскувало. Й тому говорив з жаром, з запалом, він почував, що починає зацікавлювати її, що вона починає вірити в нього самого, його відданість чи навіть жертовність науці. В цю мить він вірив своїм думкам більше, ніж будь-коли. Та й було те справді його переконанням. Воно виросло з сирітства, післявоєнного голоду, з отих трудних шляхів, якими пройшов. На тих шляхах він бачив усяких людей. І отих холодних статистів, і підляків, які тільки прикривають статистикою егоїзм, зажерливість, бездушність, і справді добрих та щирих людей. Вони не дали йому загинути. Мабуть, їх таки в світі багато, добрих людей, які підбирають з велелюдь отаких, як він, витирають їм носи й ведуть угору. Світ прекрасний і мудрий тими людьми. Треба сказати, що ця думка, яка міцно засіла в його напханій інформацією голові, випливала з його спостережень оточення, з усього того, чим прожив оці тридцять шість років, яка виросла в ідею. Правда, сама ідея була досить невизначена. Було тільки відчуття душею, серцем переконання. Це переконання прийшло до нього не так давно. І теж як своєрідне наукове відкриття. Життєве й наукове. Десь років дванадцять-п'ятнадцять тому, коли, немов вода крізь відчинені лотоки, ринули через засоби інформації всілякі теорії, здебільшого гіпотетичні або й просто абсурдні, але приголомшливі, що каламутили мозок, дивували, захоплювали, обіцяли, він, молодий аспірант, опинився в тому потоці з головою. Захоплювала сміливість і несподіваність у мисленні будівників гіпотез, а також безбережність, всеосяжність, які немовби одкрива-лися перед наукою.

Він пам'ятав, як збиралися вони, молоді аспіранти, вечорами, сиділи, не засвічуючи світла, мислили "страшно", нещадно, парадоксально, як од того холонуло серце й отерпав мозок. Усім їм здавалося, станеться щось таке, ось-ось люди пройдуть світ од нейтрино до метагалактики, розкладуть його, як конструктор, і складуть знову, по-своєму. Вони жили тими відчуттями, тими сподіваннями. В тому всьому людина мовби маліла, підносилася й маліла водночас, їм здавалося, було знайдено нову сутність людини, її нове якісне вираження. І, звичайно ж, продовжити цю сутність, бути речниками її судилося їм, зокрема йому, Віктору Васильовичу Борозні. Вони не знали, у чому конкретно все те виразиться, бо почували тільки якийсь поштовх, якесь вивільнення від того, що донедавна притягло їх до землі, до інших людей. До всього того, чим жили донині самі, чим жили їхні батьки й батьки батьків. Оце нове, невідоме, здавалося їм, замінить усі старі тяжі, викує людину нового сплаву, не підвладну іржі, корозії, розкладу. А тим часом теорії нагромаджувались на теорії, одна гіпотеза заперечувала іншу, з одної невідомості виростало кілька, а отого, сподіваного, не було. Це втомлювало. Борозна одним з перших зрозумів, що чимало людей ховаються за знання, як дикун за велетенський щит, що техніка сама по собі не впорядкує не те що всього людства, а й самих науковців. Він це не стільки розумів, скільки почував. І не знав, з якого боку приступитися до того всього. Та що там приступитися — він навіть своїх думок про це не зумів упорядкувати. Знав лише одне: житиме так, щоб не привести себе в неузгодження з отим, що привело його у великий світ, у науку. А самих думок так і не привів До якоїсь системи, все це хаосом крутилося в його голові, і він нікому не виповідав їх. Оце чи не вперше так несподівано й так прикро колупнула майже не знайома йому жінка, яку йому кортіло зробити знайомішою, ближчою, і він розбалакався.

— Рухаючись уперед, ми не просто рухаємо вперед істину продовження людського роду. Ну, скажімо, ми знайдемо ту єдину істину — як збудовано світ. Довідаємось точно, що електрон, який бігає довкола ядра, згусток енергії (одна з тисячі теорій, безглуздих уже хоча б тому, що їх тисяча). А тоді що? Перестанемо шукати істину. Треба вмирати? Бо ж далі нащо жити? Істина знайдена. Бридня! Ми, науковці,

мало рухаємо, розвиваємо теорію людини. Світ у нас. Хоч ми й самі лише часточка світу, матерії, вічного пороху. Але ж що нам з того, що він вічний? Ви мене розумієте — я кажу не в широкому, не в філософському розумінні. Тільки в моральному. Кожному з нас дано розум, щоб збагнути, що поруч є ще мільйони інших кохань, краси, думок. Поважай їх. І подумай про те, чи люди йдуть одне до одного. Чи ближче стають серце до серця, чи серця оддаляються. Колись на землі людей було значно менше. Тепер їх примножилося. Скоротилися простори, відстані. А відстані між серцями? І чи може бути істина для всіх сердець? Або хоч для двох.— Він помовчав, посміхнувся і тою посмішкою мовби спустився на кілька сходинок униз.— Ну, скажімо, для мого й вашого. Я вже стараюся майже півгодини, а не знаю, чого досягнув. Тільки бачу, що вам личить задума. Ви тоді така...

Вона одвела погляд од води, він знову прочитав у її очах зацікавлення. Може, це було не зацікавлення тим, що він казав, а тільки ним самим, але хіба не того досягав? А ще бачив, що в неї очі розумної досвідченої жінки, а тоді, коли вона слухала його, у них проскакувало щось дитинне, наївне, й хто зна, що йому більше імпонувало. Мабуть, останнє. Хоч це було зовсім не те, для чого прийшов.

— Я слухатиму вас, якщо ви кинете вашу звичку, навіть розмовляючи на наукові теми, охмуряти,— сказала вона.

— Є така звичка,— погодився Борозна.— Мабуть, як і в усіх інших чоловіків. Адже ми все робимо, щоб сподобатися вам. Циклофазотрони. Лінкори. Губну помаду. Але Що, скажімо, в цьому конкретному випадку втрачаєте ви? Я стаю красномовніший, енергійніший.

— Згоряє багато пороху на думку про те, яке справили враження.

— Але... Якщо я інакше не можу. Якщо я саме для цього з вами пішов.

— Ну, тоді інша річ.— Вона сказала це якось особливо, по-діловому.— Приступайте. Що там у вас на початку? Ліричний вступ?

— Епіграф. "Що сперечатись: вічний світ—не вічний, коли помрем, нам буде все одно" .

— Гарний, нічого не скажеш. Тобто ви кінець перенесли на початок. В тому є сенс: мовляв, однаково всі будемо там.

— Пробачте, але ви все так спростили, аж язик стає кілком. А якби й справді? Про що ж іще можуть говорити над річкою двоє, якщо не про любов. Он погляньте...

Ліворуч од них за ще ріденьким кущиком влаштувалася парочка, вони азартно цілувалися. Борозні й Нелі залишалося або вдавати, що не помічають її, або встати й піти. Вони не піщли. Мабуть, тому, що оте жарке цілування жодного з них не хвилювало й навіть не нервувало, за мить вони забули за нього зовсім, навіть не помітили, коли спорожніла лавочка.

— Про неї не говорять.

— Про неї все сказано?

— Та ні. Якщо говорять,— її нема. І взагалі її нема. Це щось ніби чорт. Його ніхто не бачив, а страшно.

"Ого,— сказав собі Борозна.— Якщо його страшно тобі... Чи не хочеш ти звернути все на невдачу в заміжжі..."

А проте його чимдуж захоплювала ця розмова. Він уже встиг переконатися, що Неля не пустенька чепурушка, вона чимало чигала, чимало знає. А водночас вона так щиро дивується тому, чому й він у свій час дивувався, так серйозно і захоплено округлює очі. І таке в неї

співуче і круте "о" ("Та що ви?"), і так вона співуче вимовляє його ім'я та по батькові...

Борозна нахилився до Нелі — просто хотів роздивитися її очі, вона витлумачила це по-своєму й одхилилася. Він побачив, як ледь нахмарилися її брови, але не міг відгадати, вдавано чи насправді. Він відчував якусь неясну тривогу, якесь дивне хвилювання. А ще почував, що й справді нізащо не зміг би отак просто обняти Нелю, обняти й поцілувати, це було б неприродно, дерев'яне й або розсердило б, або розсмішило її. Ну, навіть якщо б вона не розсердилась і не розсміялася, однаково обоє б відчували не пал сердець, а щось... що так треба, так мусить бути, тобто вони б спочатку обмислили поцілунок розумом. І був би він прісний, майже "ерзацовий".

Тепер він переконався остаточно, що з самого початку взяв неправильний тон, настроїв себе не на ту хвилю. Ну, він не був серцеїдом. І не затер слів про кохання до полиску. Одначе ж знав їх. Щиро чи нещиро казав не раз. Навіть мав свій "сюжет". Але застосовувати його до Нелі, до оцієї чортиці, годі було й думати. По-перше, вона б відгадала, висміяла, по-друге, почував, що втратив би повагу до себе. Він і далі розглядав цю їхню зустріч неначе в двох проекціях. Думав про неї холодно, чи принаймні намагався так думати, тверезо судив про Нелю, але почував, що йому небайдужа оця розмова й те, як складуться їхні стосунки. Й провадив далі химерну, двозначну й трохи жартівливу балачку.

— Поки що вона є. Та ось доведуть, що це не що інше, як особливий вид енергії, тоді і їй кришка. Отже, треба поспішати.

— Ви мене розчарували,— сказала Неля.

— Чим? — намагався він подивуватись якомога дужче й справді трохи здивувався.

— Я думала... у вас є якась красивіша легенда.

— Що-що? — запитав він.— Яка легенда?

— Ну, ота... Яку видумують шпигуни для тих, хто їх ловить. А серцеїди для дівчат... Він щиро розреготався.

— То, виходить, усе тільки в легенді? То я її вигадаю. Повірте авансом.

— Ні, авансом не вийде...— жартувала вона.— Ви ще скажете, на виплат...

Вона трохи кокетувала з ним (кокетство дається жінці природою, як ластівці уміння літати), боялася видмися кокеткою, їй більше хотілося, щоб він відчув у ній колегу, науковця, хоч і розуміла, що те їй може нашкодити в його очах. Колег йому вистачало без неї.

Вони вели гру. І все, що вони говорили, тільки якоюсь мірою відбивало те, що насправді тамували в душах. І все ж їй вдавалося бути безпосереднішою більше за нього, вона його не ловила, якби ловила, мабуть, він би якось те відчув і взяв над нею гору. А так він почувався в програші.

Йому здалося, якби він зараз її легенько обняв,— вона б не випручувалася. Але надто все було неприродно. Поки він над цим роздумував, Неля сказала, але вже зовсім інакше, серйозно й майже сумно:

— Якщо доведуть, що то тільки особливий вид енергії, тоді всьому кінець. На любові усе тримається.

Що це — її природна дитинність — заглянути за найвищий паркан? Так чи так, але це велика магія світу, яка тяжіє над людиною і яка

штовхає людство по якомусь не відомому йому шляху. По краю, понад прірвою, щоб заглянути в неї. Куди приведе той шлях? Це невідомо. Іншого людині не дано. Та чи так це й погано — вічно кудись прагнути, йти, летіти...

У цю мить йому страшенно захотілося, щоб Неля відчула те, що відчуває він. Щоб стиснулася отак душею, щоб упало в порожнечу серце й завмерло, затерпло на мить, а відтак мозок пропалив крижаний холод, щоб на тому місці встав чорний біль, ще дужче окресливши самотність. Тоді б їй захотілося втекти звідти. Тоді б вона зрозуміла його...

— Хочете, Нелю, я розкажу вам про чорні дірки неба?—запитав він, і було в його голосі таке щире бажання віддати щось із себе, якусь часточку себе, що вона, хоч уже й збиралася йти, не одважилася відмовити. Вона зрозуміла, що це треба для нього. Що інакше він образиться, чи й не образиться, але поміж них ніколи не продзвенить та струна, без якої людям не зрозуміти одне одного...

Він розповідав натхненно. Хвилинами їй здавалося, що він посвячує її в щось своє, глибинне, потаємне, вона й справді збагнула оту пекельну силу й самотність, їй відкрилося відчуження, до якого, на щастя, не дійшли і не дійдуть люди, але яке може стояти засторогою і на їхньому шляху. Це були хвилини зближення, правда, не того, інтимного, коли зближують мимовільний доторк, віддих, незрима хвиля, що б'є з мозку в мозок, з серця в серце, а якогось іншого, яке, однак, передує тому. Він зрозумів це. І сказав напівжартівливо, але так, що жартівливість — то тільки можливість утекти, переступити в разі чого на іншу кладку.

— Через те всі закохані дивляться на небо.

— Може, шукають там того, чого не можуть знайти в собі?

— Може,— подумавши, погодився він.— Тільки бездонність — і там, і там. Вистачить шукати на весь людський рід.

— Ну, а коли знайдуть?

— Знайти — не можна. Життя — це безкінечність. У тім його сенс.

Угорі, не дуже високо, мабуть, щойно піднявся з Жулян, летів літак; спалахував червоний вогник, неначе знак тривоги чи пересторогu комусь. Вогник зник, і одразу в парку сяйнули ліхтарі, впали чари, стало неможливо розказувати про небо.

— У місті немає неба,— сказав Борозна.— Ми його тут не відчуваємо і не живемо з ним. Ось погляньте сюди...

Вія не хотів, щоб вона йшла, намагався якось затримати й не внав як. Запропонував піти посидіти в ресторан, але сам зрозумів, що то ні до чого, — у голові ще стояв туманець після сабантуя.

Вони пішли до трамвая.

Вія провів її до самого дому. Вона жила на Русанівці, на набережній, на шістнадцятому поверсі, тільки вікно її квартирки виходило не на Дніпро, а на Дарницю. Вони стояли біля низького штахетика під молоденькою тополькою. Неля погойдувала на пальці сумочку, поривалася йти, а йому страшенно не хотілося відпускати її, й знову не знав, як її затримати. Йому здалося, якщо він зараз не затримає її, то вже не зуміє привернути до себе ніколи. Ось вона зараз піде, на шістнадцятому поверсі засвітиться вікно. А він піде до себе.

Його аж холодом обдало, коли згадав свою холостяцьку кімнату, й стало самотньо та пустельне на душі. Він оглянувся — набережна була майже порожня, поодинокі перехожі поспішали додому—до світла, до тепла. До тепла чиїхось сердець, до тепла чиїхось губ... Звичайно, він був занадто самовпевнений — у такої красивої жінки багато залицяльників. Молодих. Не отаких... ассірійців. Вона піде й забуде про нього. В якусь мить він подумав, що оця його туга тимчасова, що густий,

майже розпачливий смуток завтра розвіється, але то буде завтра, а зараз він не може піти отак, не залишивши їй у серці спомину чи бодай якоїсь зарубки в пам'яті. А як він може залишитися з нею, що ще розказати? Про квазари? Несосвітенний дурень, хотів полонити її ерудицією! Та їй ті чорні небесні дірки — вона, може, чекала чогось суттєвішого...

Ні, тоді міг попсувати все.

Йому страшенно, до болючої млості в серці захотілося взяти її за руку. Затримати бодай ще на хвилю... Та як затримати? І враз йому мовби сяйнуло в голові, і він, потерпаючи од радості й од якогось тривожного холодка, сказав:

— А знаєте, Нелю, чого я не захотів керувати групою?

— Чого? — запитала вона майже байдуже.

— Я не люблю похоронів,— сказав Борозна.

— Яких похоронів? — виступила вона з-під топольки. їй на обличчя впав промінь од ліхтаря, освітивши красиве підборіддя, чіткі яскраві губи.

— Ну... Дмитро Іванович іде в глухий кут. Цей шлях не має перспективи.

— Звідки ви знаєте? — запитала вона так голосно, що випадковий перехожий оглянувся. Мабуть, він спочатку подумав, що бородань пристає до дівчини, а тоді зрозумів, що помилився.

— Ну, хіба я не можу до чогось домізкуватись,— відповів майже ображено. Він зрозумів, що образився не на неї, а на себе. Що вдруге за вечір сказав не те, що треба. Ну, перший раз — то дурниця, яких людина

робить у житті безліч і які швидко забуваються. Але оце... Він ще не осягнув, у чому саме криється нетактовність, навіть більше, ніж нетактовність, якась загроза, якась небезпека. Проте знав уже напевно: не треба було цього казати. Через те відчув не просто досаду, а злість на себе.

— Нелю, не розказуйте нікому,— попросив.— І не подумайте, що я злорадію. Я теж прийшов працювати до Дмитра Івановича. Ну, нехай по мені це поки що не б'є...— І знову подумав, що треба хоч тепер бути правдивим до кінця.— Я недавно прочитав у французькому журналі статтю одного професора з Марселя. Вони теж працювали з амоніл-тетрафосом. Навіть кодові назви тотожні. У вас — exornut, а в них — principut. Вони прийшли до від'ємного результату. Він таки не вступає в реакцію. Ви ловите міраж... В АТФ немає попередника. Немає тієї миті — спалаху енергії, бурхливої реакції. Вона невловна, бо її не існує. Пробачте... що вийшло так красиво. Але ж ви справді ловите мить, якої немає. То — цікава фантазія Марченка, і більше нічого.

— Боже,— тихо й злякано сказала Неля.— Бідний шеф. Стільки років праці! Скільки надій... Це катастрофа.

— У науці буває таке...— Й зрозумів, що знову каже не те. Або не так. — А може, й помилилися вони. Зараз часто помиляються. Сотні методів перевірки, тисячі випадковостей. Один раз є, десять разів немає...

Вона ловила в його голосі невіру, й та невіра була переконливішою за слова. Він ще й далі казав про недосконалість сучасних методів перевірки, про заплутаність і неясність деяких місць у статті, про свої власні сумніви, але Неля була неуважна, ледве чи й слухала його. Вона тихо попрощалася й пішла.

Він стояв, чекаючи, поки засвітиться вікно на шістнадцятому поверсі. Воно не засвічувалось довго, так довго, що він аж почав хвилюватися, а тоді спалахнуло м'яким рожевим світлом, яке по хвилі

пригасло, чи, може, його заступили. Йому здалося, що він бачить у вікні тінь, і хоч не був певний того, помахав рукою й пішов спустілою набережною.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Дмитро Іванович ішов освітленою ліхтарями денного світла вуличкою і думав про те, як йому сказати про Світланину пропозицію дружині. Він шукав хідничка, яким би можна пройти розмовою легко, швидко, ні за що не зачепившись, ні до чого не привернувши уваги, — тобто сказати тонко, вміло, тактовно й водночас так, мовби про щось незначне, звичайне. Чорти його батька знають, як сказати! Бо хоча всі в інституті думали, що його дружина нічого не знає про отой міраж, який стільки літ висів поміж ним і Світланою, та й справді вже не надавали йому ніякого значення, вона знала, й міраж перед її мисленим зором згуск майже в реальне видиво. Вона ревнувала затаєно, гірко, з роками ті ревнощі затвердли, і хоч не так ятрили, але їх можна було хіба що спалити разом з Іриною. Рухав тими ревнощами не страх, що він її покине, піде — з роками вона стала боятися цього все менше й менше, дивно, молодою, красивою чомусь боялася, а тепер ні. їй просто було кривдио. Ірині здавалося, що поруч неї живе ще щось, незриме, тривке, й вона не могла нічого з ним удіяти. І не мала за що вхопитися, щоб хоч викричатись чи бодай образити, обсміяти обох. І від того кривдність тільки більшала.

Так нічого й не надумавши, Дмитро Іванович повернув на Червоноармійську вулицю, підійшов до свого будинку. Жив він у старому, ще довоєнного мурування п'ятиповерховому будинку, обабіч якого стояли модерні, дев'ятиповерхові новобудови, та й майже весь квартал з цього боку був новий. Ті нові будівлі милували зір строгістю ліній, якимось ще не розакумульованим теплом і чистотою, випромінювали значно більше щастя, ніж усі інші — з важкими надбрів'ями вікон, стемнілими фасадами й скрипучими металевими воротьми під'їздів. Принаймні так здавалося Дмитру Івановичу, і, мабуть, так воно й було, вже хоча б тому, що тут квартири люди одержали

недавно, раділи й тішились ними. Червоноармійська вулиця — трохи гамірна, але Марченко міняти місце мешкання не збирався, хоч, мабуть, коли б попросив, йому, доктору, членкору, виділили б квартиру в академмістечку. Квартира його вдовольняла — недалеко від центру, зручно з транспортом, майже поруч базар, магазини, у вуличний гамір якось вжився, дружина, діти й зовсім не помічали його.

Двері відчинила Ірина, Ірина Михайлівна: всі вчителі, на відміну від людей інших професій, навіть академіків, мають повне ім'я, яке утверджується не тільки в школі, а й дома. Ірина Михайлівна — вчителька географії.

Вона стояла перед ним, витирала об квітчастий фартух руки, не поспішала вернутися на кухню, де щось шипіло й сичало. Помітила одразу, що він випив, певно, нервувалася, що припізнився, — була не в настрої.

У їхньому домі ніколи не було повної рівноваги. Не було, сказати б, своєї мікроатмосфери. Він теж давав волю нервам, щоправда, до певної межі, її він ніколи не переступав. І не те, щоб вони через нього жили "гірше за інших". Адже не пив, не гуляв. Та на якійсь одній лінії, на якійсь площині так і не зміг стати. Насамперед у домі не було раз назавжди заведеного порядку. Отого "міщанського" порядку, коли діти слухняно сидять за столом, батько крає хліб, а мати розливає суп, коли один батьків погляд примушує дитину, котра розпустувалася, опустити голову над тарілкою з супом, коли "доброго ранку" і "на добраніч", коли діти чинно розповідають про вивчені уроки й витрачені копійки і розказують все про себе та своїх друзів. Отого "міщанського" порядку, який, як він думав, — і, мабуть, справедливо, — привчає людину до порядку взагалі, виховує розважливість, спокій, слухняність. Частково в тому, що в них у житті не малося строгого порядку, було винне й їхнє життя — обоє працювали, обоє майже щодня па якихось засіданнях, нарадах — але більше самі. І знову ж насамперед він. Про це почав думати пізніше. Зрозумів з роками, що не усвідомив собі відповідальності виховання в сім'ї, назавжди залишився батьком-

початківцем, якому свої наукові справи, замисли відсунули кудись на другий план клопоти родинні. Часом він так і думав: "Треба взятися за виховання". І не брався. Та, власне, вже й не знав. з якого кінця приступити. Він з самого початку не зумів виробити якоїсь системи, а якщо сказати правду, навіть не думав про те. Просто хотів мати дружину, й дружину красиву, а Ірина таки була жінкою красивою. Красивою не якоюсь жагучою красою, а красою строгою, добірною: висока, струнка, високе чоло, великий ніс — всі риси обличчя крупні, вони творили своєрідну гармонію, вказували, як казали у них у селі, на "породу". З таких жінок колись писали портрети. Та краса ще й зараз не зів'яла зовсім, але в неї вже одібрали багато промінчики біля очей, і ледь помітні зморшки на шиї, і приховані хною білі нитки в темно-каштановому волоссі. Ірина не бігла за нього заміж, довгий час він бачив у ній вагання й долав його, свідомо й настійно домагався її. Вона була по-жіночому розумна, певніше, тут мав вагу інстинкт, всі оті засоби сподобатись: зведені мовби суворо, а мовби й заклично брови, нахил голови, безпосередність та наївність. А за ними практичне сприймання життя, не затуманений погляд на речі та людей, їй би, мабуть, більше підійшов чоловік поважний, певний себе, свого місця в житті, скупий на слово, практичний, а не розкиданий, м'який, трохи нервовий Дмитро Іванович.

З свого боку Марченко й зараз не шкодував, що одружився на Ірині, навпаки, думав, що і в інших жінках не знайшов би більшого. Проте він не міг і не бачити, яка вона йому чужа. Вона чужа була й молодою, може, ще більше, ніж тепер, але тоді він був молодий, власне, йому були потрібні всі люди й ніхто зокрема, почувався безконечним, дужим, йому достатньо було її краси і своїх планів на майбутнє. Ба ні... Йому хотілося, щоб вона супроводжувала його в поступі. А вона довгий час мала на думці лише власну персону. Вийшовши заміж, Ірина якийсь час — і це Марченкові було особливо кривдно — соромилась його. Знала, що він не вродливий, боялася, що подруги запідозрять, буцім вийшла з розрахунку, не запрошувала на свої інститутські вечори й просто не любила виходити з ним поміж люди. Потім те стерлося само по собі, й забулися всі інші дивацтва та примхи молодості. З роками десь у глибині

душі впевнилася в його розумі, бачила, змушена була це побачити, й відчула залежність від нього в тій житейській клітині, в якій утвердилися разом. Вона вже почувалася певно тільки за ним, біля нього, на отому щаблі, що його посів він. Ні, це не була панічна боязкість жінок, які нічого не вміють і роблять всю ставку на чоловіка. Вона замолоду не робила ставки на чоловіка доктора. Вона виходила за його поступливу вдачу (це теж був розрахунок, хоч вона й не зізнавалася собі в цьому, а може, й не усвідомлювала), за його щирість, житейський досвід (у чому помилилась), їй лестило, що він молодий і вже кандидат, відомий у своїх колах, їй запам'яталося, як колись, тільки-но вони побралися, вона заповнювала на роботі якусь анкету і її запитав їхній шкільний невдаха-кар'єристик, хто в неї чоловік. Вона відповіла — старший науковий співробітник. І той не стримався, сказав з неприхованим єхидством: "Він і за віком старший?" — "За віком він значно молодший за вас", — одрізала вона.

І трохи пізніше, як йому було тридцять два, на якихось іменинах двоє піжонів у картатих бобках залицялися до неї й всіляко хотіли принизити його, намагалися втягнути в словесне змагання. Кепкували з його наївної голубої сорочки, невміло зав'язаного галстука, й Мирон, його друг, котрий уже добряче причастився, нагнувся до одного з піжонів і сказав на вухо, але так, що чув і другий піжон, і всі за столом: "Ви, троглодити. Ваші мізки, складені докупи, не потягнуть, як його мозочок. А сорочок він може купити сто".

Дивно, але все оце вживалося в її душі з амбітністю і перебільшеною власною значимістю.

Колись, напочатку, Марченко думав, що переінакшить дружину. Але тепер бачив, що ті його сподівання сміховинні, що перекроїти людську душу не можна. Ірина після двадцяти років спільного життя лишилася такою ж, як і в день їхнього одруження. Ну, щось змінилося в ній, але дрібне, несуттєве. Далебі, в ній було не так і багато лихих карбів, їй не в'ївся в душу егоїзм, і не заполонило бажання збагачення, в Ірині жив сильний інстинкт матері, господині, хоч і не була бездоганною

господинею. Ліпші шматки за столом підсовувала йому, дітям, дбала за дім, за дітей. Потурала їм вельми. Не вміла загнуздати себе, у чомусь відмовити дітям, у чомусь поступитися йому, піти назустріч, спробувати зрозуміти. О, то велика наука — зрозуміти іншу людину. На жаль, він її теж збагнув мало. І лиш недавно почав здогадуватись, як взагалі рідко ми намагаємося зрозуміти когось. Ні, він таки дещо розумів у людях, одначе поверхово, неглибоко. Розуміти — це допомогти. І, крий боже, коли при тому зрине: "А в ім'я чого?", "А що вони мені?" Що вони мені— це міньба, це торгівля душ. Часто люди живуть просто так. Для себе. Або й: усе одно могила забере всі злі й добрі діла. Це вже усвідомлене небажання жити в контакті з ближніми. І якщо народжується самоспонукання розуміти людей — це вже немало. Він цього не думав. Просто останнім часом намагався чимось допомогти Ірині, зняти з душі хмарність, яка іноді облягала її майже безпричинно.

Дружина, а за нею й діти тиснули на нього завжди.

І все ж у всі тяжкі часи вона ховалася за чоловіка. Почувала в ньому й опору, й захист. А найперше почував це він сам. В складні часи, — чи це була хвороба жінки, чи прикрощі з дітьми, чи невдачі по роботі, — ставав діяльним. невтомним і стійким. Зрештою, відчував і незлагодженість, крихкість власної родини й водночас знав, що лише на ньому вона тримається і лише він може її захистити. Від нього пішов і інший закрій у сім'ї, який сторонньому окові міг би здатися відчуженням, а насправді був тверезістю, зрівноваженням стосунків та, зрештою, хоч пунктиром отієї лінії, якої їм бракувало. У них у сім'ї не було лизання, випліскування себе одне одному, отого щемкого перехлюпування до дна душі, до печінки, до п'ят, після якого здається, що ти очистився, а насправді приготував місце для нового бруду, він позичив з родини свого батька суворість, нещадність проти брехні та обману, манірності, навчав жінку та дітей дивитися на світ очима чесними, правдивими, шанувати добро й відкривати йому серце. Тут у них з Іриною була якась таємна неузгодженість, яка, проте, не виносилася на діти. Дружина більше остерігалася зла, й бачилось їй його більше, ніж насправді ходило довкруг них, мала чоловіка дещо за наївняка й простака. Далебі,

смішно, вона любила це в ньому й кпинила водночас. Мабуть, поза волею, закрайками свідомості розподіляла: добре, що він наївний і довірливий у родині, але погано, що такий щодо інших. Треба б у ньому це почуття розшеретувати, але як те зробиш!

— Де ти був? — сердито запитала Ірина Михайлівна, навмисне не вимикаючи в коридорчику світла, яке увімкнула допіру, хоч там і так було видно.

Він посміхнувся трохи хмільною, трохи хитрою посмішкою. Посміхнувся саме з її суворого тону й з того, що цей тон не зачепив його. Сталося так, і сталося зовсім недавно, що його стосунки з дружиною певною мірою змінилися. Власне, оце й була найбільша переміна за все їхнє подружнє життя. Віднедавна, й то таки свідомо, спокійніше реагував на Іринині причіпки, повертав їх на жарт, намагався іронізувати й тим не раз спантеличував дружину.

Дмитро Іванович і сьогодні спробував одбутися жартом:

— За офіційною версією я був в інституті.

— А за неофіційною?

— То вже дається простір твоїй фантазії.

Мабуть, він сказав це надто непевно, й таки непевно, бо думав про розмову, з якою мав підійти, почував ніби якусь провину, й жарт не вдався.

— У мене вже од тих фантазій голова болить,— сказала Ірина Михайлівна.

Це була неправда, він затримувався рідко коли, тільки тоді, як вже зовсім не міг одкрутитися, і коли б ухопився за мотузок, який кидала вона, виникла б сварка. То більше, вона додала:

— Якби я оце так приходила...

Він мотузочка не підняв. Ірина втомилася хатньою роботою, а втомлена, завжди намагалася на комусь зірвати злість. І тут у хід ішов звичний і випробуваний арсенал жіночої зброї — порівнювання себе з наймичкою, нарікання на чоловікове гультяйство, безсердечність, неуважність. Якоюсь мірою, може, вона й мала рацію. Але не великою. У хатній роботі він допомагав їй завжди. Він і борщ варить не гірший за неї, і на базар ходить, і білизну допомагає випрати. Жили вони хоч і заможно, але не розкішне. У ньому, як і в багатьох інших людях його покоління, міцно утвердилися мірки воєнних та повоєнних літ, очима отого демобілізованого лейтенанта з парою запасних підметок до хромових чобіт у речовому мішку, а далі студента гуртожитку дивився й на французькі гарнітури, й чеські черевики, й польські краватки. Щоправда, в останні роки в ньому, здається, порідшало тієї закваски, він почав відчувати смак до речей, але міцно в полон вони його не брали. І навіть цю свою маленьку переміну приховував од Ірини, адже вона й так дорікала: "Он у людей... Хіба ти хазяїн". Це теж була правда. Хазяїн з нього кепський. В іншого квартира як гніздо ремеза, а в нього — сороче гніздо, майже все тут випадкове,— хоч і не дешеве,— річ до речі не підібрана, немає отого глибокого затишку, що допомагає забути про турботи на роботі, заспокоїтись, уінтимнитись. У вітальні, що вікнами на вулицю, помпезний різьблений буфет, придбаний у комісійній крамниці, він дисгармоніював а німецьким гарнітуром, що ним заповнили дві кімнати — вітальню й кабінет, у якому меблі ледве вміщувалися — всю вільну стіну займав незграбний стелаж, щільно заставлений книгами. Час би поміняти й спальню, її придбали років дванадцять тому. У спальні зараз мешкала дружина й дочка, сам він міцно отаборився в кабінеті, син блукав на всіх чотирьох вітрах, тільки спати приходив додому, на широкий червоний диван, що стояв у вітальні. У вітальні стояло й піаніно, на ньому памкала донька.

Зачувши розмову, вона вибігла в коридор, розбила льодок напруження. У червоненькому платтячку, з білим бантиком вона скидалася на веселого метелика. Маринці вісім років. Син — студент-третьокурсник, дочка — першокласниця; так сталося — жінка довгий час хворіла, вже й не сподівалися на другу дитину, й тоді народилася Маринка. Либонь, це й спричинилося, що линула до доньки надмірною любов'ю. А може, тут крилася й інша причина. За сином вони мало спізнали батьківства, були ще молоді самі, захоплені собою, своєю працею, друзями; з роками те мовби почало відмирати, натомість розм'якшувались душі, непогамована ніжність пролилася на білявоголове прудке створіння. До того ж те створіння вдалося ласкаве-прелас-каве й хитре-прехитре. "Тату, ходімо в кіно".— "Мама не хоче".— "Не хоче? Я зараз до неї пристану — не одчепиться". Вже по дорозі він дізнається, що цю операцію мале бісеня проробило з ними обома.

Дмитро Іванович просто-таки чавив у собі напади ніжності до доньки, насталювався на строгість. Тільки те не завжди вдавалося.

Маринка подивилася на батькові порожні руки, обшукала кишені, розчаровано пхукнула губенятами, проте потяглася до нього на пальчиках, і він був змушений пригнутися, щоб поцілувати доньку. Вона смішно, як кошеня, зморщила носика, замахала рученятами:

— Пхе... Татку, та ти сьогодні п'яниця.— Й побігла назад у кімнату.

— Устами дитини... — Ірина багатозначно піднесла пальця й собі пішла на кухню, бо там щось шкварчало, аж захлиналося. Він пішов слідом. Кухня, як у більшості старих будинків, простора.

Підвечерював Дмитро Іванович сам. І не тому, що сьогодні припізнився, так уже в них повелося, що майже завжди їли нарізно. Оце й був, як він переконався, один із струмінців, що розносили в різні боки течію їхнього життя. Виховне батькове слово найвагоміше за столом, біля зароблено ним хліба.

Ірина Михайлівна мила посуд. Брязкотіла каструлями, гриміла чайником: "Знов немає гарячої води. Коли вже у нас буде, як у людей..." Вона направляла гнів проти чогось стороннього, але він знав, що насправді то гнів проти нього. "Сидить же там якийсь ідіот..." І той "ідіот" знову ж сидів теж не десь, а ось тут.

Дмитро Іванович поїв супу, налив міцного чаю — гречаної каші й котлет не захотів, сьорбав чай стоячи, дивлячись у вікно крізь негустий листяний намет на вулицю, де білими та чорними тінями мелькали автомобілі. По той бік вулиці, чи то в сквері, чи то на балконі, невидимий тенор співав про те, як він полине вгору, зірве найяскравішу зірку й подарує коханій. Дмитро Іванович посміхнувся, в лад своєму настрою подумав про те, що, може, ті тенорові старання зовсім даремні. Для чого стільки зусиль? Для чого дарувати? Той власний дотеп підняв у ньому настрій, додав мажору. Він допив чай, поставив на стіл чашку й сказав бадьорим, як йому здавалося, голосом:

— Ірино, ти завтра вільна? Хороли запрошують нас у ліс.

Він бачив, як її струснули його слова, вона повернулася од плити, — готувала обід на завтра, мить дивилася трохи насмішкуватим поглядом, сказала:

— Яка конкретно половина Хоролів запрошувала тебе?

— І тебе, й мене. Ти ж знаєш, вони запрошували багато разів. І я завжди відмовлявся. — Він дивився вбік, подумав, що цим накликає підозру, поспішив підвести очі. — Поїдемо по сон.

— Хіба ти ще не спав з нею?

Таких грубощів він од Ірини не сподівався. Ще вчора вона, знаючи про тіні, які згустились над ним,— він не сказав їй до кінця лікарської підозри, але не зміг стриматися, сказав достатньо, щоб вона

занепокоїлась,— думала: нехай би воно сказилося, якщо минеться, забуду, прощатиму всі його малі й великі гріхи, а сьогодні, коли все склалося щасливо, а їй за ці три тижні зібралося чимало гіркоти, та ще оця несподівана пропозиція,— вона спалахнула гнівом.

— Як тобі не соромно — вчителька,— ледве стримався Марченко.

— А тобі не соромно? — кипіла вона.

— Яка дурниця, — витиснув він з напівсправжнім, напівудаваним сарказмом. — Я вже сто разів відмовлявся. Мені просто незручно...

— Погляньте — йому незручно!

Хтозна-чого б ще наговорили вони одне одному, якби в ту мить у коридорі не задзеленькав дзвінок. Дмитро Іванович пішов одчиняти.

Це був Михайло. Михайло Візир, давній Дмитрів товариш, він приходив майже щодня й звичайно — без попереджень. Михайло вніс із собою запах весняного вечора, свіжості, настрій оптимізму й безтурботності.

— Ти що, не дивишся матчу? — здивувався він.— Можна сказати — битва сезону. Виграють наші — заберуть два очки в основного суперника. Чи тебе Ірина до плити поставила? Ірино, юнацький привіт. Ти одпускаєш чоловіка? У вас що, борщ не вдався? Ще зварите...

— Каша,— сказав Марченко.

— Гречана,— докинула Ірина Михайлівна.

— Каша? Ну, це важче... Ми з своєю тільки почнемо варити, так і полаємося. Скільки вже тих горшків розбилося на моїй голові.

Михайло прибріхував. Він крутився у сім'ї, як човник у верстаті. Вмів усе дістати, скрізь залагодити, може, через це з маленької заздрості Ірина Михайлівна трошки його не долюблювала, але й вона не могла встояти перед навалою лестощів, похвал, дотепів, ділових порад, якими обсипав її Михайло.

Проте сьогодні на його безтурботні баляндраси (насправді в одну мить вловив серйозність суперечки, невидимий пвл якої ще, здавалось, висів у повітрі) Ірина Михайлівна тільки міцніше стиснула губи й нижче схилилася над кухонним столиком.

— Я тільки що прийшов...— поспішив Дмитро Іванович.— Зовсім забув про матч. Ходімо... А потім, Іро, я допоможу тобі.— Він запобігав перед дружиною, адже знав, що вона може викинути якогось коника при гостеві. Знаючи його соромливість, вона їх найчастіше при гостях і викидала.

Але зараз вона промовчала.

Поклавши руку Михайлові на плече, Дмитро Іванович довів його до дверей вітальні й ураз зупинився. В одну мить йому в голові зринули три минулі тижні, й встало за ними щось більше: куди й на що витрачаємо життя,— й щось пекуче пройшло червоною змійкою в свідомості. Йому стало жаль дружини, совісно перед нею.

— Включай,— підштовхнув Михайла.— Я зараз.

Він вернувся на кухню, доторкнувся до оголеної по лікоть жінчиної руки.

— Іро... От їй-богу, мені не хочеться їхати. Так вийшло. Буває... Якась дурниця...

У його голосі звучала така щирість, таке здушене бажання порозумітися, що його не можна було не відчути. Й уже не було запобігання, ані лестивості чи хитрості.

— Я завтра працюю,— сказала вона хоч і не поступливо, але примирливо.

— В тебе ж у суботу немає уроків.

— Веду дітей у музей. Після четвертого уроку.

— Ну, тоді й я не поїду.

— Їдь. Щасливих снів.

Це вже було сказано без злості, з легким кпином. Дмитро Іванович зітхнув і пішов до кімнати. Там уже Маринка розставляла перед Михайлом Гнатовичем на шахівниці шахи. Дмитро Іванович нещодавно навчив її перших премудрощів гри, і тепер вона в'язнула з шахівницею до всіх.

— Ходи,— смикала Маринка Візира за рукав піджака. Вона зверталася до нього на "ти", називала Михайлом, так, як звикла одмалечку, коли почала говорити, й тепер Марченки все не могли переключити її на ввічливе "ви", тим більше, що Михайликові, у якого двоє дітей були майже дорослі, це подобалося, і він просив Маринку не зважати на настанови батьків.

—— Не можеш виграти в батька, хочеш одігратися на дочці,— підштрикнув Візира Марченко.

Дмитро Іванович справді начисто перегравав товариша, навіть вигадав дотеп: у того, мовляв, є в житті мета— виграти в нього в шахи. І в усьому іншому — в рибальстві, поінформованості, на крутих стежках

науки йшов попереду, про що завжди нагадував сам Візир. Вони заприязнилися в лихий для Михайла час. В того не клеїлося з дисертацією — ще з кандидатською дисертацією, нині Михайло вже теж доктор, од дисертації пішло навкіс і все інше. Він був нестримний, не вмів а чи й не хотів накласти на душу якісь шенкелі. Зійшовшись з ним долею випадку, Дмитро Іванович вловив у Михайлові природну допитливість, вміння правильно, одним поглядом проштрикнути життєву товщу й враз оцінити те, чого інший не поцінує ніколи.

Познайомився з ним Дмитро Іванович на засіданні, де Візир виступав із співдоповіддю, виступав невдало, там і розбалакались. Марченко сам колись працював з алкалоїдами, з якими не міг упоратись у своїй дисертації Візир.

Щось тоді Дмитро Іванович підказав, чи й не підказував, Михайло Гнатович ухопився за якийсь штурпачок під час розмови, почав його тягнути, витягувати. Другого дня він несміливо подзвонив Марченкові. Далі Дмитро Іванович кілька разів запрошував Візира до себе, почав підштовхувати в роботі, тягнув, підколював, не допускав до чарки. Михайло загорівся, почав перекроювати дисертацію. Дмитро Іванович не давав послабки. Дзвонив йому на роботу, додому, говорив без викрутів, по-товариськи суворо, а то й нещадно:

— Ну що, слабак? Не хочеться сидіти?

— Та оце...

— Ніяких "оце". Сиди.

— ...Сьогодні захищається колега...

— На банкет запрошував! Втратиш кінчик — не знайдеш. Це непросто.

Він шукав йому й опонентів, і сам виступив на захисті. Разом того літа пішли у відпустку, отаборилися з сім'ями в селі над Десною. Далі Михайло почав приходити до них щодня. Вони ніколи не почували один від одного втоми, мережка їхніх розмов не мала кінця. Вони мовби пройшли вдвох, і зовсім по-новому, ті дороги, які сходили нарізно, й дороги багатьох близьких людей, світ вузький — науковий, і світ широкий. Дмитро Іванович, знайшовши вдячного слухача, знайшовши те, за чим нудьгував стільки років, і сам розкрився, в чомусь ніби аж народився, переглядав, перевівав те, що стільки років прикоплював у тиші кабінету.

— Звідки ти це все знаєш? —часто питав Візир. Тепер на книжки накинувся з пожадливістю. По якомусь часі вони вже йшли нога в ногу. Навіть Михайло ледь-ледь надержував ходу. Дмитро Іванович це вгадував і не вгадував. Та й що те важило? Він любив у ньому все — оту його неврівноваженість, непослідовність, навіть хитрість, бо Михайло не приховував її. Михайло міг дивним чином розпалитися й тоді говорив, що вигідно йому, й це не була брехня, він у той час вірив у те, що казав, чи майже вірив. Дмитро Іванович цінував у Михайлові Гнатовичу тонкість натури, уміння перевтілитися, увійти своїм настроєм у настрій товариша, та так, що це був ніби один настрій.

Але помилялися ті, котрі думали, що од тієї дружби брав тільки Візир. Сам Дмитро Іванович, хоч про те, звичайно, не думав, мав од неї теж чимало. Вона сповнювала його якоюсь новою, не відомою йому раніше силою, Михайло був потрібний йому для вираження себе, своєї натури, він ніби вивіряв себе в ньому. Марченко тепер мав можливість вибалакатись, виважити свої думки, довідатись, варті вони чогось чи це черговий самообман. Уже тільки починав розповідати, ще навіть Михайло нічого не казав, але щось од нього переакумульовувалось у Марченка, і він сам відчував фальш, нетривкість, невмотивованість того, що вчора здавалося відкриттям. А потім тактовно на те натякав і Візир.

Щодалі свої судження з приводу Марченкових думок Михайло Гнатович висловлював категоричніше й безком-промісніше. Мабуть, це

випливало не тільки з того, що всі останні роки той провів у безнастанній роботі, а й з того, що у житті утвердився міцно. Він у своєму інституті чоловік авторитетний, його думки пильно дослухаються колеги.

Зараз цей авторитетний чоловік, розпочавши гру лише з двома слонами й конем, ганебно програвав восьмирічній супротивниці, розчервонівся, розколошкав волосся і, врешті, підніс догори обидві руки:

— Здаюся на волю переможця.

Маринці цього видалося мало, й вона закричала:

— На коліна. Щоб не хвастався, щоб знав, як нахвалятися.

— Ах ти ж трибіда. Такі тепер нещадимі переможці.— Й кинувся на Маринку.

Вони борюкалися завзято, лоскоталися, Маринка верещала, аж, сполохана, заглянула з кухні Ірина Михайлівна. Михайло теж розпустувався, як хлопчик. Він умів оддаватися грі весь до решти, розчинятися настроєм у настрої; незважаючи на повних п'ятдесят, у його вдачі було щось безтурботне, хлопчаче. Та й не тільки у вдачі. Він навіть статурою скидався на хлопчака — легкий, як хрущ, тонкий, в'юнкий... Хлопчик з обличчям дорослої, розумної людини — хитрими голубими очима, зморшками в міжбрів'ї, неслухняним, без жодної сивої волосини чубом.

— Зараз, Маринко, ми доб'ємо цього хвастуна й піжона до кінця,— розставив на шахівниці фігури Дмитро Іванович.

Вони грали неуважно, бо водночас дивилися матч, який добігав кінця при нульовому рахунку. У футболістів київського "Динамо"

сьогодні не клеїлася гра, нападаючі "Арарату" весь час крутилися з м'ячем біля їхнього штрафного майданчика, раз по раз били по воротях.

— Назріває гол,— вже вкотре казав футбольний коментатор.

— Тіпун тобі на язик,— кинув Михайло, одним оком пасучи футбольне поле, а другим — шахове.

Вони програли майже водночас — київське "Динамо" й Михайло. Візир перемішав фігури, а тоді згріб їх і знову почав гарячкове розставляти. Проте увійшла Ірина Михайлівна — час було вкладати спати Маринку,— вони забрали шахівницю й перейшли у кабінет.

Але більше не грали.

— Що у вас сталося? — зручно підігнувши під себе ліву ногу, вмощуючись на канапі, запитав Михайло.— Чого Ірина надулася? Заскочила тебе в гречці?

— З чого ти здогадався?—здивувався Дмитро Іванович.— Майже.

І розказав Візирові про сьогоднішній день, Світлану, Іринині підозри. Вони давно одкривалися один одному в усьому — доброму й лихому: у лихому, може, не зовсім до кінця — у давніх невдачах, у знайомствах з жінками чи навіть помислах на них, Михайло, як почував Дмитро Іванович, міг би розкритися до дна, але тут відчував спротив Марченка. О, вони розуміли, коли б обійшли розмовами жіноцтво, не змогли включити тієї сфери в сферу своєї щирості,— обікрали б себе наполовину. У тій захоплюючій Михайловій одвертості, у тій нескінченності пікантних оповідей Дмитро Іванович соромився признатися, що майже не мав усього того, що тільки двічі за життя сходився з жінками. Ні, йому теж шумувала в жилах кров і сполохано стріпувалось од випадково впійманого в трамваї погляду гарної жінки серце. Він довго, дуже довго чогось чекав — якоїсь зустрічі, якогось

безуму, чекав і боявся. Він так і не дочекався його. А просто, як тепер кажуть, "зі спортивного інтересу", кинутися на ту кладку не міг. Та й, звичайно, вже не міг чогось чекати, на щось сподіватися. Він почував, як втрачає оту непогамованість, неспитість чуттів. Тепер його життя — розміреність, навіть одноманітність. Він дужче й дужче впевнявся, що справжнє життя і є чекання. Спрагле бажання склянки чистої води дужче, ніж спиття самої води. Спогадував і дивувався: колись був ніким і почував налитість життям, а зараз — член-кореспондент академії, відомий учений, що знав про світ, як кілька десятків юнаків... Ті слова — академік, членкор — чарували тільки інших,— в світі взагалі є люди, зачаровані словами, вони для них ніби поклик оркестру,— для нього ж високий щабель, на який став,— нескінченні думки, головні болі, постійне невдоволення. Щастя — це зовсім не те, це — іскри по тілу, відчуття легкості, безмежності, це безпричинно веселий настрій, радість, це чекання, жагуче чекання чогось, і насамперед близького й сподіваного кохання.

Звичайно, його думка прямувала так не завжди, а тільки в хвилини самоспоглядання, оглядання назад. Бо хіба він не жив сподіваннями— знайти, відкрити; хіба він не мав утіхи в роботі — в енергії своїх помічників, щирій відданості йому, а отже, й справі, аспірантів та молодих науковців і, зрештою, всієї лабораторії? Не мав утіхи в радості власних дітеи? У книгах, у музиці?

Так, то теж було щастя. Правда, трохи інше — тихе, спокійне.

Там же, про що допіру розповідав Михайлові, за логікою мала лежати хоч часточка, хоч іскра того марева, яке по-справжньому гріє людське серце, якого стільки чекав і рознадіявся чекати.

Може, то вже була й не жарина, а світлячок. Того до кінця відгадати не міг. Тільки ж гріло воно хоч трохи його кілька років тому!..

— Дурний ти, Дмитре, як кілометровий стовп,— нахилившись, змовницьки шепотів Михайло.— Ну що, як разом працюєте?.. Ну що, як в одній лабораторії? Коли вона сама в'язне...

Він зводив усе до спільної праці в лабораторії, деякої, можливо, незручності од того.

— Просто смішно. Ти поводишся, як тюхтій,— провадив він далі. — Вона ще подумає, ніби ти боїшся.

"Я таки поїду,— майже не слухаючи його, думав Дмитро Іванович. — Але тільки в тому разі, коли буде з чоловіком. Цікаво, чи здогадується про що-небудь Степан Степанович? Та й справді, що я все так ускладнюю? Нічого в цьому немає. Прогуляюся, відпочину. Бо коли ще потім вирвуся".

Він трохи заздрив Михайлові. Отій легкості, безжурності, з яким той ще й досі ходив по таємничих, захованих од людського ока стежках. Він уже впевнився, що як би того не хотів, не зможе так ходити, що стрій його душі зовсім інший. Проте він не хотів, аби Михайло знав про те, й тому почав у трохи легковажному тоні розповідати, як колись їздив з Світланою за місто, як зіпсувалася машина і вони ночували вдвох у лісі, як наштовхнувся на машину лісник і вони злякали його світлом фар. Все те він вичитав у якомусь польському романі, але розповідав так захоплююче, з такими подробицями, що часом йому здавалося, ніби це й справді було з ним.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Стара, ще першого випуску "Волга" з потьмянілим оленем на капоті, бамперами-іклами, вже кілька разів перефарбована, мчала Чернігівським шосе. Її обганяли "Жигулі", і "Москвичі", й нові "Волги"; Дмитро Іванович пригадав, як колись давно, літ, мабуть, п'ятнадцять тому, Хороли теж вивозили його "на природу", тоді їхня "Волга"

козакувала на трасі, обганяла всі інші машини. Так воно, либонь, ведеться і в житті — філософія примітивна, але справедлива. Він сидів на передньому сидінні, дивився на луки, що закипіли першим зелом, на кущі, які мовби зривалися, кидались навперейми, а потім ураз, спантеличені чимось, зупинялися, відставали. Позад нього дрімав у кутку Степан Степанович, довговидий чоловік з маленькими, загнаними вглиб очима. Дмитро Іванович кілька разів намагався його розговорити, але марно, балачка згасала на другій фразі. Та й взагалі Степан Степанович був неговіркий, розповідав тільки про те,— якщо його таки розбалакували, — як і де жив: сито чи не сито, добре чи не добре. Все його життя замикалося в тих споминах. Раніше він мав якийсь стосунок до мистецтва, працював у філармонії — ким, Марченко гаразд не знав, здається, адміністратором, — а потім перейшов у мережу кінопрокату й тепер директорував у якомусь кінотеатрі на Куренівці. Як жив зараз — добре чи не добре, — не виказував. Мабуть, добре: жінка — кандидат наук, він одержував хоч і меншу од неї, але теж не куцу зарплатню, а те "добре" мало в його уяві тільки одне визначення: імпортні меблі, французькі костюми, вірменський коньяк. А може, й не зовсім добре — "Волга" стара, й на нову, як він сказав, поки то надії немає. Машину вела Світлана Кузьмівна. Кермо тримала впевнено, дистанцій дотримувалася чітко. Спеціалісти кажуть: з жінок водії кращі, ніж з чоловіків. До того ж Світлана Кузьмівна — на диво спокійна, врівноважена. Навіть трохи забарна, лінива в рухах. А може, трохи млява. В неї м'які округлі риси обличчя, розслаблена хода, неквапліва мова. Вона пишно, але не зовсім зі смаком одягається, любить усе яскраве, хоч воно й не пасує до її м'якості, до світло-каштанового, що вже знало хімію, волосся, носить масивне золото й недоладні, схожі на сомбреро капелюшки. Співробітники називають її шахинею. Але при тому вона працьовита, вміє робити сама й вимагати того від інших. ЇЇ робоче місце, її колби аж сяють чистотою, вона не чекатиме, поки вийде на роботу технічка, що захворіла, а візьме ганчірку й сама помиє підлогу, не раз можна було бачити, як іде вона з сусіднього корпусу через дорогу в рясній барвистій спідниці, химерному капелюшку з пришпиленою збоку трояндою, ультрамодних черевиках і з ультрамодною сумочкою в одній руці, а в другій несе відро, з якого виглядають віник і совок на сміття.

А ще в ній є якась твердість, якась мовби зачаєність, які ніколи не проривалися нагору і які, проте, всі вгадують та бояться їх.

Дмитро Іванович дивився на горлиць на дротах, на зустрічні машини — тішився їздою. Він не любив їздити часто — ось так, раз на півтора-два місяці — то приємно, а щодня, навіть щотижня — про таке й думати не хотілося, й сам не купляв машини, мабуть, через те. Він наїздився на все життя у війну. Його взяли на неї шофером і всю — од сорок першого до сорок п'ятого — він прослужив у автобатальйоні. Призвали рядовим, демобілізувався старшим лейтенантам, командиром автороти. Він багато разів попадав під бомбардування, двічі горів — один раз у кабіні машини, другий — закиданий мішечками з порохом з розвернутого бомбою кузова, доводилося йому і виходити з оточення, і відбивати ворожі атаки, коли їх зненацька заскочили десантники, і все ж найчастіше для нього війна згадувалася як безкінечна то чорна, роз'юшена, то жовта, піщана, то тверда брукована стрічка. А вже обіч неї — все інше — села, окопи, короткі полохкі ночі, замасковані в лісі укриття для машин, штабелі снарядів і мін. Він пам'ятав її як низку нескінченних рейсів: снарядних, хлібних, порохових, з гарматою на причепі і з солдатами в кузові. Він розумів, що на тих дорогах багато втратив, отієї юнацької мрійливості, задуманості, зачарованості лісом, який став маскувальним об'єктом, річкою, що стала водною перешкодою, але й немало здобув. Ті дороги загартували його, влили в нього якоїсь твердої текучої сили та витривалості. На тих дорогах він до кінця усвідомив, що таке Батьківщина, що таке віра в людину, побратимство. Скільки то люди недоспали там за нього ночей, і скільки недоспав за них він, скільки разів важив життям, аби продовжити життя тим, у окопах,— вони могли захиститися тільки підвезеними ним снарядами і патронами, і він проривався через вогняні бар'єри, не раз ризикуючи злетіти в повітря разом з своїм вантажем. І чи не йому була призначена куля, яка влетіла в праве бічне скло і на смерть вразила піхотинця, якого він підвозив з санбату до фронту. Нехай ні він, ні піхотинець не здогадувались тоді про те, але того вилицюватого молодшого сержанта він запам'ятав на все життя. Іноді йому здавалося,

ніби він продовжив його життя, мусить виконати щось, чого не виконав той солдат.

Згадуючи все те нині, Дмитро Іванович подумав, що коли б йому знову довелося стати проти ворога, він би не похитнувся. Тоді, у війну, його патріотизм був великий, але, як він думав зараз, стихійніший, інтуїтивніший, тепер же це почуття випливало з усього того, що побачив, що зрозумів на довгих життєвих гонах.

"Волга" тицьнула, й Марченко пробудився од думок. Машина повернула ліворуч на польову дорогу, відтак знову ліворуч, під шатрище лісу. Потім повернула ще раз на дорогу, яку могло побачити тільки досвідчене око,— мабуть, Хороли тут відпочивали не раз. Вона зупинилася в густому підліску на межі соснового бору та мішаного лісу. Саме такого лісу, який найбільше любив Дмитро Іванович, не густого, а розрідженого, з галявинами, з дубами-велетами. Може, саме через те він навіть не зачекав, поки Хороли впорають машину,— вони її розвертали, здавали задом у кущі, а тоді підняли капот і колупалися в моторі, встав і пішов поміж дубів. Йому хотілося тиші, він ішов і відчував, як вона дзвенить у ньому, наливає його бадьорістю, якоюсь первісною свіжістю, аж млостю, тією млостю, що тільки розгорни руки — й заграють м'язи, й груди дихнуть на всю широчінь.

Попереду зблиснуло озерце—Дмитро Іванович пішов швидше. Воно лежало в крутизні й було тихе, майже незаймане. Він любив такі озерця, що поховалися від цивілізації, озерця з ще не поголеними берегами, не засмічені, не зґвалтовані транзисторами. Попід протилежним, оступленим високими дубами, окутаним кущами берегом ще лежав туманець, він тягнувся пасемцями, зникав у зелених вітражах очерету, так ніби чиїсь невидимі руки змотували і ховали ті білі сувої. Вода тепла й прозора, здавалося, набери її в жмені, й змиєш з лиця задуму, й утому, й журу з душі. Осоки, лози молоді, радісні— отак усе те жило, коли на нього ще ніхто не дивився й не бродив по ньому. Дмитрові Івановичу здалося, що він ішов сюди не випадково, що на нього це озерце чекало. Він подумав, що навіть десь ного бачив, у сні чи на якійсь картині. Але

ні, на картині таких озер не буває. Там вони вічно незмінні, то зовсім інша площина, яка ніколи не може бути зведена з ось цією живою суттю, то тільки намагання викликати в уяві цю живу суть.

Пискнула очеретянка, залопотіло латаття — майже попід самими ногами в Дмитра Івановича пробігла водяна курочка. Марченко розглядався. Він здогадувався, що чар творить уява, але йому було гарно творити його. Слухати тишу, дивитися в чисту воду й тільки крайком свідомості відчувати, що десь там є гомін і гуркіт, там тече в трубах і збігає в каналізацію вода, й турботи провисли між людей невидимим прядивом. Дмитро Іванович пішов берегом озера. Воно було довге, вигиналося, неначе лук, і вивело його на узлісся.

Тут дуби були ще більші, ще могутніші. Поміж них росли берези — теж розкішні, в ніжно-зеленій піні, по них хвилями ходив вітер, свіжий молодий вітер, що в наш час вже сам по собі розкіш, по них і по молодій траві, яка летіла разом з ним хвилями в далечінь, до темно-зеленої крайки, яка позначила Десну. На самому краю лісу на горбку ріс дуб-велет, обхватів у чотири, ще не старий, дужий, розпросторений у всі боки — ціла зелена держава.

Він уже теж пробудився, жив весною, розкошував у ній, напивався її, потягнувся тендітним, ще ніби аж несправжнім листям до сонця. Воно котилося в голубому небі по-весняному м'яке, тепле, добре й ласкаве. Поміж ним і дубом угорі ширяло двоє боривітрів. Вони купалися в його променях, шугали дико, шалено, сповнивши повітря дужим кіркотом. Серця їм рвала сила, сила й захват, в цю мить, мабуть, вони могли пройняти світ наскрізь. Дві малесенькі торбочки м'язів, наповнені кров'ю, вони були страшенно дужі. їх сповнило тієї сили сонце, вони набралися її в нього. В отій нестримності лету, напрузі м'язів, клекоті крові й таїлася вічна суть буття,— так у ту мить розумів і почував Дмитро Іванович.

І враз він відчув усередині якийсь поштовх, його самого сповнило відчуття сили, нестримності, майже лету, він розкинув руки й засміявся.

Його охопила безпричинна радість, та радість, з якою вибігає на поріг в шумовиння дня дитина. Засліплена сонцем, вона розгортає рученята, тягнеться до нього, намагаючись якнайбільше захопити його в себе. Але його думка працювала — гострим крайком навіть черкнула по отих трьох чорних тижнях,— проте й вона, мабуть, була породженням оцього безуму, простору й сонця. Так, сонця. Це він подумав найперше. Подумав як учений, відчув себе ним. Отут, на краю лісу, обвіяний тугим і запашним вітром, обсипаний сонячним промінням. Він дивився на нього. Відчував причетність до нього.

"Ти мертве,— сказав подумки й відчув, як десь попід серцем пройшло щось іскряне, мов електричний розряд. Адже — говорив із сонцем. Ти джерело життя, всього сущого—звіра, трави, вітру... й мене разом з ними. Разом, але й не разом... Ти найбільша світова сутність. Ще й зовсім недоступна мені. Моя маленька сутність входить у твою, як... ні, цього, як вона входить, мені пізнати не судилося. Як і всієї неосяжної сутності. А що б змінилося, якби я її пізнав? — запитав себе.— Для мене? Ця маленька сутність сповнилась би чимось новим, винятково важливим? І знову ж — важливим для кого? Але ж моя сутність не в тому, щоб іти крізь усе, не помічаючи, плинути, не думаючи про плин. Велетенською сутністю це закладено в іншій — у мені — докопуватись, шукати, розкривати, її й себе — все. І тому ми й підвладні їй, але ми й вирвалися з неї. Ми вже не тільки тлін, сліпий результат твоєї роботи".

На мить йому згадалася кольорова діаграма з однієї популярної брошури. На ній були намальовані ліс, баский, з розвіяною вітром гривою кінь, табунець тремтливих рибок, людина на краю лісу — все це охоплювала товста чорна лінія, яка спадала тупим вістрям униз. На кінці вістря чорнів напис: "В гумус". Науково справедлива, та схема вдарила його тупістю, відчуженістю від життя, від людських почуттів. А зараз він сам стояв на краю лісу й сміявся з неї. Сміявся як людина, котра напилася вітру, сон-ся, сміявся як учений. Як учений, він розумів і розумів якось так, всеохоплююче, діалектичне, текуче, що від його праці, його електронного мікроскопа якоюсь мірою залежить світ. Увесь оцей світ. Луки, ліс, люди. Що він сам не тільки гумус, глина, а й

деміург. Ні, він так не подумав. Це було мовби у підсвідомості. А те відчуття йшло із знань і з того, чому присвятив майже половину свого життя. З фотосинтезу, якому судилося продовжити й цю луку, і дерево, й оте прекрасне, оновлене місто, що ледь бовваніє на обрії, самих людей, розбудовувати світ далі, вести в ньому людину. Він поїде звідси в місто, в гамір, а ліс стоятиме, і він працюватиме, щоб ліс стояв, щоб потім, за багато літ, хтось інший прийшов сюди, й стояв так, і продовжив далі ліс, місто, себе і оце велике життя у великій країні. Так Дмитро Іванович ще ніколи не думав. Й ще ніколи не почувався вченим такою мірою, як сьогодні. Все ніби з'єдналося в одну крапку — недавня загроза життю й відродження по ній, робота й оця мандрівка у весну. Він дивно, по-справжньому глибоко відчув свою причетність до неї, до життя, до сонця,— так, до сонця, одну з найбільших таємниць якого намагався розгадати. Без насмішки й іронії думав про себе як про вченого, аж сповнився якоїсь самоповаги, самозначущості. Знав, що клопочеться не мізерією, не марнує життя, стоїть на перехресті світових доріг, а не десь у глухому закутку, й нехай усе сказиться — як же буде кривдно, коли раптом виявиться, що простояв даремно, що сонячні коні мчали повз нього, але він не зміг упізнати свого, загнуздати й сісти. Що хтось інший перейме коня і помчить на ньому. Ні, він ловитиме, скільки вистачить сил. І таки впіймає.

Повільно пішов назад. Він ніс щось у собі — велике, радісне, тривожне. Воно, відчував, починалося тут, а вело кудись далі, в майбутнє, зріло для нього й водночас не тільки не заважало сприймати оцей день, а просвітило, оновило його. Берези, кущі ліщини, трава — вони теж мовби були сповнені тієї радості. На освітлених сонцем горбочках росли якісь триколірні — синє, біле, жовте — квіти, маленькі, тендітні, ніжні. Він збирав їх у пучечок, милувався їхньою тендітністю. Він подумав, що раніше ніколи не бачив цих квітів. А може, й бачив, та не помічав. Часом ми, подумав, дуже пізно навчаємось цінувати красу. Замолоду нас вабить і збуджує нашу уяву все грандіозне — великі ріки, великі дерева, пишні суцвіття, а потім ми починаємо помічати маленькі квіточки, травинки й листочки, знаходити красу там, де колись і не мислили її знайти.

З пучечком ніжних квітів Марченко вернувся до машини. Він ледве розгледів її. "Волга" стояла серед густого підліску, оточена з усіх боків кущами горішини та молодим березняком. Він підійшов ближче, пошукав очима Хоролів. Степана Степановича не було видно ніде, а Світлана Кузьмівна сиділа на килимку з лівого боку машини. Збоку на голубій клейоночці стояла нерозкоркована пляшка коньяку, дві чарки, якісь пакунки — певно, закуски.

Дві чарки, — вони мелькнули перед зором і згубилися — хтось із Хоролів, хто вестиме машину, не питиме.

— А де Степан Степанович? — запитав Марченко, все ще чомусь не одважуючись оддати букетика Світлані Кузьмівні.

— Та він у мене знаєте який? Ухопив спінінга й подався до Десни.

Голос Світлани Кузьмівни був нещирий, у ньому тремтіла вдавана безжурність і веселість. І тут він побачив її посмішку. Трохи нерішучу, трохи ніякову, трохи вибачливу. Найперше він сприйняв її як небезпеку. Неясну, нечітку, але небезпеку. Мабуть, то тенькнула сама природа, її чуття, її інстинкт, її нерв. А далі враз спалахнуло в голові — ясно, реально, оголено. Й нічого більше — жодної тіні, жодної хмарки того міражу, який таки ж висів поміж них і хвилював його. Повзуча реальність, практицизм. Звичайно ж, все тільки так. Дослідник, науковець з Світлани кепський, майже ніякий. Це він зробив їй кандидатську дисертацію. Так, він дарував думки, він розробляв проблеми багатьом молодим науковцям. З обов'язку, з щедрості, просто почуваючи надмір сил. А їй же, звичайно, ще й з симпатії, з усього того, що незримо складалося поміж них на самому початку їхнього знайомства. Він їй підказував, перевіряв, правив, підраховував, а деякі розділи написав сам. Тепер Світлана назбирала матеріали для докторської дисертації.

І саме сьогодні вирішила розпочати про неї розмову. Повести на нього атаку за чаркою коньяку. Ще й відіслала Степана Степановича.

Звичайно, якби вони запросили його додому, якби вона повела цю розмову в лабораторії, то мало б зовсім інший вигляд. А тут йому просто в мозок бив оцей практицизм, чимось навіть схожий на підкуп, оце підлещування, поїздка була запланована заздалегідь, "запрограмована".

І все це рішуче контрастувало з атмосферою наукового пошуку, навіть жертовності науці, які він запроваджував У лабораторії і які справді панували там.

З одного боку, мовби нічого й не сталося, ну що тут такого: молодший колега запросив на чарку старшого, з Другого ж — Хорол порушила щось таке, що падало тінню на їхні стосунки і науковців, і людей. В Дмитрові Івановичу щось тріпнулося, щось спалахнуло, аж йому стало жарко.Але, мабуть, оте, вироблене впродовж життя, виявилося дужчим за стихійний сплеск гніву. Дмитро Іванович лише запитав:

— Куди пішов він? У який бік?

В ту мить Дмитро Іванович відчув, як самі собою попустилися прикро наструнені віжки. Він мовби збоку побачив себе, і Світлану, й пляшку та чарки. Ледве стримався, щоб не розсміятися.

— Не люблю чаркувати сам,— сказав майже весело.— Ми розіп'ємо її втрьох. Півлітри на трьох — це ж узаконена випивохами норма. Та й ми збиралися порибалити разом. Він обіцяв узяти два спінінги.

Проте Світлана Кузьмівна переключити розмову в жартівливе русло не змогла. Вона мовби здерев'яніла й далі дивилася розгублено і знічено. І він відчув також, як падає з крутого гребеня веселості й силоміць прибраної безпечності в ніяковість і сором.

Вони не дивилися одне на одного, похапцем вкидали в багажник килимок, коньяк і пакети з закускою.

— Ми його наздоженемо машиною,— сказав Марченко. "Волга" рвонулася з місця, заглухла — Світлана Кузьмівна од хвилювання недодала газу, знову ввімкнула мотор і виїхала на просіку. Гуцаючи багажником, у якому щось насмішкувато тарабанило, машина помчала між двома рядами високих стрункіх сосон. Вони виїхали на узлісся, й Світлана Кузьмівна зупинила машину. Дорога, яка проглядалася далеко-далеко, кілометрів за три, до самої Десни, була пустельна. Дійти ж до річки за цей час Степан Степанович не міг. Марченко подумав, що, може, він ще не дійшов до узлісся, вискочив з машини й кинув між високі сосни закличний погук:

— Степане Степановичу, аге-е-ей!

І тут раптом з лісу просто на нього вискочив білий рафик. Здавалося, Марченко викликав його своїм голосом. Рафик під'їхав дорогою, яка кружляла узліссям поміж піщаних, засипаних глицею горбів. Мабуть, його щось наслало — чи то діяв закон парності зла, який вивели хлопці в його лабораторії. Принаймні так подумав Дмитро Іванович. І зовсім забув, що оця лука, оцей деснянський берег був зоною відпочинку академії, мабуть, через те Хороли так добре знали ліс, тільки вони не сподівалися, що о цій порі зустрінуть тут кого-небудь. А зустріли рафика, повнісінького рибалок. З нього, — ще більша іронія, — у віконечко біля шофера висунулося кругле, як жорнове коло, обличчя заступника директора інституту Карпа Федоровича Одинця.

— Чого це ви тут мотаєтесь, Дмитре Івановичу? — запитав він, перебігаючи хитрим оком од Світлани до Марченка.

Дмитро Іванович розгубився вкрай. Він тільки кліпав рудуватими повіками, а тоді розвів руками й сказав:

— Та ось... Десь запропав Степан Степанович, чоловік Світлани Кузьмівни.

— Божечки, загубили чоловіка,— бідкнувся Одинець.

— А може, його й не було? — обізвався ще хтось з рафика.

— Як то не було? — обурився Дмитро Іванович, і те його обурення викликало регіт у рибалок.

— То нам розгорнутись у цеп і допомогти шукати? — знову єхидно запитав заступник директора. Одинцеве єхидство остаточно протверезило, а разом і озлило Дмитра Івановича.

— Їдьте ви під три чорти,— сказав він.

— Ого,— справді здивувався Одинець, бо ще ніколи не чув такого од Марченка. Він махнув рукою, і рафик, пахнувши димом, тихо покотився по м'якій луговій дорозі до річки.

А Дмитро Іванович постояв ще мить і пішов до машини.

Більше вони Хорола не шукали. Почувався Дмитро Іванович кепсько, просто-таки злецько. Це почуття чимось було схоже на почуття свідка лихого вчинку, який зробила близька людина. Свідка, а може, й співучасника, що потерпав: а чи не доведеться йому теж пересісти на лаву підсудних.

Світлана Кузьмівна вдавала, що вся віддалася їзді, пильнує дороги, зосереджено дивилася вперед. Це трохи рятувало їх: не доводилось втікати одне від одного поглядами. Але почуття незручності сповнило їх обох. Вони сиділи так напружено, що стороння людина могла подумати, буцім ці двоє везуть вибухівку. Дмитро Іванович, хоч жодного разу навіть не скосив убік очей, почував Світлану розпашілою щокою,

скронею, думкою — усім єством, боявся, щоб вона не заговорила, не сказала чогось такого, від чого їм і зовсім буде нікуди подітися, — почне вибачатися, просити, щоб він забув усе, або розіграє безтурботність, жартівливість, а таке в жінок здебільшого кінчається істерикою.

Проте він міг не боятися ні того, ні того. Світлана Кузьмівна Хорол була жінка міцна, судила про все, може, трохи й примітивно, але тверезо. Звичайно, вона теж палала на тому вогні. Але водночас розміркувала, що Дмитро Іванович і далі жодним словом не нагадає про те, що сталося. Ну, впаде ота романтична шалінка, якою трохи тішився і яка вже й так злиняла од часу, ну, цуратиметься її, й на його допомогу над докторською сподіватися нічого. Та й то ще... Він такий, що, може, навпаки, аби не подумала чогось лихого, й допомагатиме. Принаймні з роботи вона не втече, і її репутації ніщо не загрожує. Ото чорт приніс жаболовів... Але яке їхнє діло й що вони можуть сказати? Звичайно, погано, що вони ще більше перестрашили Дмитра Івановича. Він же... Він... У серце натекла досада, що загусала в злість. Отакий слабонервний. Отакий...

І враз зовсім несподівано і, здавалося, всупереч тому, що намагалася думати, в ній зринула така щемність, такий біль, що їй захотілося плакати. Згадалося, як уперше прийшла до нього проситися на роботу, який він був незвичайний, соромливий, гарний у тій соромливості, доросла людина, він ніяковів перед нею, як хлопчик. Таким він лишився назавжди. І яка ж вона необачна... їй здалося, що вона втратила щось велике-велике, що приходить дуже рідко, може, раз на життя, чого ні купити, ні випросити, ні викувати на вогні.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Борозна замкнув шухляду, зняв з цвяшка зеленого ворсистого капелюха, ще раз обвів поглядом стіл — чи не забув чого, й хотів рушати до дверей, як до нього підійшов Вадим Бабенко. Доторкнувся довгим красивим пальцем до ґудзика на піджаку Борозни, сказав, дивлячись йому в обличчя великими чистими очима:

— Вікторе Васильовичу, я ганебно відстав останнім часом. Оце прочитав вашу статтю про склад строми, а там стільки посилань... Особливо на іноземні джерела.

Борозна поспішав — біля станції метро "Арсенальна" на нього мала чекати Неля, вона чомусь не захотіла, аби вони йшли разом з інституту, він узагалі ледве вмовив її на цю зустріч й тому спробував відбутися жартом:

— Козьма Прутков сказав...

— Правда, всього не осягнеш,— зітхнув Вадим.— А все-таки, що ви порадите прочитати хоча б з того, що стоїть ближче до нашої роботи?

Борозна назвав навмання три-чотири статті, пообіцяв подумати, порекомендувати завтра, енергійно крутнув рукою, що мало означати — поспішаю, але завжди ввічливий Вадим, котрий схоплював усе з півжеста, сьогодні не зрозумів грубого натяку.

— А статтю того француза, з Марселя? — запитав.

— Якого француза, яку статтю? — здивувався Борозна.

— Та оту... Вони теж працювали в точці ексордіум, як і ми. Я бачив її у вас на столі. Навіть почав читати...

Віктор Васильович добре пам'ятав, що на роботу тієї статті не приносив. Він пильно подивився на Вадима. Очі в того були й далі такі ж ясні, тільки мовби поміняли колір. Так буває, коли ясної днини на воду набіжить хмарка.

— Ви що, Вадиме, долазите по трубі до дев'ятого поверху? Чи навчилися підробляти ключі до квартир? — сказав він трохи грубо, намагаючись приховати досаду й тривогу, які в ту мить заволоділи ним.

Водночас в ньому ворухнулося й ще одне почуття — ревнощів, адже Неля вибовкала довірену їй таємницю не комусь із дівчат, а ось цьому кінематографічне красивому Вадиму. А може, подумав, вибалакала й дівчатам, то ще гірше, треба було якось випитати у Вадима, та він притлумив у собі це бажання й скінчив розмову в тому ж грубувато-жартівливому тоні.— А по трубах знаєте хто лазить? Лунатики. Отже, вважайте, що все те вам приснилося. Сон — то найкорисніше в нашому житті.

Уже збігши по сходах униз, подумав, що треба було сказати Бабенку щось інше. Спробувати якось пояснити, якимось чином розвіяти підозру, сказати, що помилився чи пожартував, підлякував Нелю, або хоч застерегти, але йому зовсім забракло часу. Він ішов, а в ньому піднімалась дедалі більше досада на Нелю, також він подумав, що цей її вчинок дає йому мовби якесь маленьке право на помсту, право не церемонитись.

Неля вже стояла біля входу в метро.

— Сучасний стиль,— сказала, скоро він, захеканий, підійшов до неї.— Вона чекає на нього. Так що можете не вибачатися.

Він і справді не став вибачатися. І поки що нічого не сказав про розмову з Вадимом Бабенком — не хотів псувати вечора, розпочинати його з дізнань, а може, й з сварки.

Вузенькою покрученою доріжкою вони спускалися вниз, до Петровської алеї. Спускалися в гуркіт, вереск, виск, мішанину кольорів, вогнів, голосів, в щось незвичне, химерне, чуже. Тієї весни в парку експонували іноземні розваги — американські гірки, німецьке колесо, віденські автомобільчики, всюди висіли чудернацькі, не звичні для ока рекламні щити, й бігали в химерному убранні ті, що обслуговували ці механізми, й панували якісь незрозумілі метушня та гомін. Особливо багато люду приманювали гірки — "Супер-8", як ще називали їх.

Маленькі, пофарбовані в яскраві кольори вагонеточки шалено металися по рейках, то злітали вгору, то падали вниз, вищали колеса, й вищали дівчата, а однак же не вилазили з вагонеточок, і в черзі їх не меншало. Борозна подумав, що це прикмета часу — верещати й сунутись туди, де страшно. Ну, не зовсім страшно, просто можна погратися в страх, як ото граються діти, перебігаючи перед автомобілями дорогу. Люди перестають любити спокій, вони хочуть будь-що полоскотати нерви — промчати з шаленою швидкістю, заглянути в прірву чи бодай співпережити щось подібне з героями фільмів. Мабуть, таке прагнення взагалі притаманне людині. Адже й колись мчали на шалених конях і вигадували страхітливі казки про чортів та відьом, тільки тепер це бажання значно загострилося. Очевидно, усе людське життя тримається на нервах, на отих ниточках, яким приємно скніти, терпнути, завмирати.

У парку гриміла музика. Шаленів джаз, вганяючи всіх у свій ритм, підкоряючи собі.

— Я десь читав,— сказав Борозна,— що індійцям надзвичайно подобаються наші вальси й наша народна музика. А ми вхопили їхні ритми. Під цей гуркіт, під це завивання мені здається, що зараз з когось, а може, й з мене, потягнуть скальп.

— Ви самі зможете будь з кого зняти скальп,— сказала Неля.

Він засміявся.

— Хочете випробувати свої нерви?—Й показав на американські гірки.

Неля на гірках кататися не захотіла. Вони каталися на маленьких електромобільчиках, що ганяли в замкнутому просторі, зштовхувалися, налітали один на одного, перегороджували шлях, він прагнув уникати ударів, а вона, навпаки, раз по раз підштовхувала його руку, і вони вганялися в інші автомобільчики, їх притискувало одне до одного, вони сміялися, огорнуті атмосферою загального збудження й веселощів. У

нього химерно стриміли вгору коліна, й те теж було смішно, а в неї розпався вузол, у який було затягнуто волосся, й воно літало за її плечима золотою хмаркою.

Потім вони їли морозиво в літньому павільйоні й пили сухе вино, потім гуляли темними алеями парку, що водили їх то вгору, то вниз, підводили до урвища, й очам відкривалося сяєво вогнів Дарниці з червоними стрічками реклам та мандрівними світляками автомобільних фар, заманювали в хащі, в яких гаснув власний віддих, а пітьма уінтимнювала, одгороджувала од джазу, од гомону, од інших людей, сповнювала трепету й незбагненного хвилювання. Здавалося, все це влаштовано навмисне — світло й темрява, фарба сорому й сміливість темряви, знову світло й знову тремке, бентежне чекання пітьми.

Борозна кілька разів намагався обняти Нелю, але вона щоразу якось легко, майже непомітно виверталася й поспішала під мерехке світло головатих ліхтарів. Він дратувався. Хіба він не чує, як пашать її щоки, як тремтить її рука, коли він бере її в свою. Вона розпалює, розпалює і втікає. Це обрана тактика, тактика досвідченої жінки, котра хоче вийти заміж. Звичайно, а чом би їй і не прагнути того? Так, так, і все одно — для чого ламатися, чого вдавати з себе недоторку. Адже була замужем. Вона знає все... Таки хоче затягнути його... Хоче, щоб втратив голову. ІЦоб ішов у сильце не просто так, а з захопленням... Ні, того не буде. Ну, вона гарна... Так би мовити, вартісна... Але того не буде.

Вони самі не помітили, коли збочили із заасфальтованої алеї на протоптану по схилу доріжку, зупинилися на межі темряви й світла біля якогось каменя, що колись був або пам'ятником, або підмурівком для пам'ятника. Він дивився їй в очі, на світлі іскорки, що проскакували в них, не міг проглянути в їхню глибину, дивився на усмішку на чітких чутливих губах й дратувався дедалі дужче. Йому жагуче праглося тих губів, праглося її, він знову спробував обняти її, але вона рішуче відкинула його руку. В його душі щось тенькнуло, йому захотілося зробити їй боляче, на його губах з'явився злий усміх, він його не ховав, здавалося, затримав навмисне, сказав:

— Нелю, чого ви маніжитеся?

Вона страшенно спантеличилась, мабуть, у першу мить не осягнула до кінця його слів, дивилася широко відкритими очима, в яких одразу згасли іскорки й затерпла, мовби зледеніла на устах посмішка. А він уже не міг і не хотів стримуватись, брів направці:

— Треба перейти в сферу діяльності.

— О! — сказала вона. В її голосі лунали подивування й насмішка.— Похвальна діловитість.

— Не оцих же цвіркунів,— хитнув він головою у темряву,— прийшли ми слухати.

— А для чого?

— Ну... Ви самі знаєте.

— Ні, не знаю,— сказала вона.

— Знаєте!

— Звідки? Може, прийшли, щоб ще щось повідомити мені? Розповісти про наукове відкриття?

Ті слова вдарили його, як замашна лозина. А десь у глибині думки проковзнуло, пролетіло, що за міру цинізму йому заплачено сповна. Навіть більше. В одну мить йому здалося, що його мовби щось скрутило. Скрутило й відпустило, й не залишилося в ньому ні радості, ні піднесення, ні тривожного чекання, ні отого веселого нахабства. Йому стало гидко. Й себе, й оцього вечора, і цих цвіркунів — усього. Й щезло,

згинуло оте дратівливе бажання зробити їй боляче, скрутити її, зіжмакати, притиснути до себе, розчинити в собі...

— Ви таки комусь розповіли...— вимовив Борозна якось глухо, згасло.

— Подрузі...

— А подруга подрузі. А та — Бабенку.

— А що ж ви хотіли? Щоб я мовчала і дома, в куточку, переживала вашу велич! Ви ж... самі он який прагматист. Ще й кажете — вік такий. Що ж ви хочете од мене? Ви навіть не подумали, що в мене в самої, якщо ваші здогади підтвердяться, сизим димом горить дисертація. Ви мені щось запропонували, порадили чи хоч розпитали про те, над чим я працюю? Ви подумали, що я людина? Якийсь науковець... Ну, хоч поганенький. Нехай навіть пристосуванець од науки. Але ж людина. Забули про людину. Проповідували найвищу моральність і знехтували її.

— Чому ж, я як про людину...

— Бабу!

— Для чого ж так грубо?

— Бо так на мене дивитесь. Принаймні в цей вечір.

Вона одгадала його думки, й те не було дивно. Одначе його вразило, приголомшило, що одгадала до кінця, у нещадній логічній послідовності: намагання приголомшити науковою ерудованістю, обізнаністю, легковажне бравування, позичене нахабство. В цю мить він був увесь, як вивернута рукавиця. Навіть отой його критичний погляд на шлях, яким іде їхня лабораторія... Він поки що не думав про те, що виросте з його слів, коли вони розкущаться по всій лабораторії. Хоч

тепер знав напевне — виросте щось лихе. Щонайменше для нього. Але то ще буде... Те поки що — як градова хмара на обрії в той час, коли горить власна хата. Він вчинив нерозважливо, просто по-ідіотськи. Але найприкріше йому, що порушив щось з отих великих і світлих засторог, які поставив у своєму серці й які, почував, мали стати законом його життя. Порушив не до кінця, може, й не так уже багато, але те його засмутило.

— Давайте облишимо це,— сказав.

—Що?

— Ну, про лабораторію.

— Добре, облишили. Далі що? Він мовчав.

— Так-так, — казала вона.— Які ж конструктивні дії замість оцього віджилого, сентиментального — тьху, гниль, річардсонівщина, карамзіновщина — ходіння ви хотіли запропонувати?

— Ну, поїхати до мене...

— Послухати програвача... Подивитися альбоми...

— Так, — мовив він, похопився, бо вже тоді побачив насмішку у її очах. І водночас щось гостре прокинулося в ньому — звідки вона знає? Ах, вона знає все. Диво, але це зараз не відштовхувало.

— А тоді — пляшка шампанського. Од нього швидко п'яніють... Інтим. Пригашене світло...

— Як ви... досвідчене й цинічно.

— До чого тут досвідченість! Це знають восьмикласниці. Воно не вилазить з телевізора і кіноекрана. А цинічно... А ви не цинічно? Ну, нехай би якийсь шмаркач, що умовляє десятикласницю чи студентку технікуму. Все тлін... Все ніщо. Все одно пропадемо — ходімо до мене...

Це була правда. Яка принижувала, але й викликала злість.

— Ну, так. Це справді гидко. Щось я... Але ж і ви... Що ви з себе строїте?..

— Що? Недоторку?

Він хитнув головою.

— А ви що ж хотіли?.. І вам не соромно?.. Щоб я кидалася на шию?

— Ні, не те...

— А-а... Зваблюю в свої сіті доктора наук? Він відчув, як йому до щік прилляла кров, і зрозумів, що це видно навіть при цьому ріденькому світлі.

— Скажу вам з усією відвертістю,— підвела вона голову.—Тільки в часі плюсквамперфект. Чимось ви мені... Ні, може, й це не зовсім так... Звичайно, кожна жінка хоче вийти заміж. До речі, певно, як майже всі чоловіки колись збираються одружитись. Я теж жінка... Й була вже замужем... Ви думаєте, я розійшлася з чоловіком, що він ніхто?.. Молодший, без перспектив?.. Зовсім ні. Минулого разу я вам сказала неправду. Він не був тихий. Він був тиран. Нікчемний, дрібний. Ревнував, плакав, шпигував, бігав до всіх, пробував бити... Без жодних підстав. І пускав слину, коли бачив інших вродливих жінок. Так... Вп всього цього не зрозумієте... Отакі, як ви, думають, що жінки тільки й прагнуть вийти за високу посаду або за машину з дачею. За докторів наук! А ви гадаєте, так добре й легко вийти за ЕОМ? І то може бути життя? Й бути

підніжкою? Чи розцяцькованою лялькою? Чи й... плювати на нього, а самій бігати в оцей парк до іншого? Чи... Дідько його знає, чим... А хочеться... Хтозна-чого хочеться. Брешуть всі ваші машини... Хочеться Онєгіна... Ромео. Ну, не Ромео... Та й, припустимо, Ромео я вже не заслуговую. А когось такого, в сучасному розумінні... Та що там...— Неля махнула рукою. Вона виплеснула все й замовкла. Стояла розпашіла, рвійна, красива в гніві й рішучості. Хоч зараз він того не бачив. Він був знищений, розчавлений. Знищений подвійно — її правдою, щирістю почуттів, а ще — це ледве вловлював — вона виявилася вищою за нього в логічному обумовленні, поясненні багатьох речей, про які ледве чи й підозрював. Того він ніколи не думав. Дивився на неї... Красивенька, дурненька... Щось соромне, пекуче знову торкнулося його серця. "Як же вона... одшмагала. І який же він примітив!"

— Я... здаюся. Просто... Ви зрозумієте без пояснень і довгих вибачень?

Вона зрозуміла. А він зрозумів, що сказав це вчасно. Він побачив це й по її очах, по її постаті, по тому, як тримала сумочку,—по всьому. Ще мить — і вона б пішла. І то вже назавжди. А йому зараз до сліз, до крику не хотілося, щоб вона пішла назавжди. Хоч і почував, як важко буде почати новий етап їхніх взаємин. Він так і сказав у думці "новий етап" і вилаявся. Ох же й міцно засіла в нього оця наукова термінологія. А стулити те, що ось зараз розірвалося, — ні, таки не стулити, а зав'язати нового вузла справді важко. Він уявив, коли б зараз спробував обняти Нелю. Він би просто не зміг. Одерев'яніла б рука. І як би здивувалася вона. Він і зараз почувався ніби виліпленим з гіпсу, що застигав. Отак стоятиме,^ прихилившись до холодного каменя, й застигне зовсім. Й затвердне душа, й думка...

— А знаєте, як вас називають наші дівчата? — запитала Неля.

Це було так приголомшливо-несподівано, аж він здригнувся. Але та несподіваність була для них і рятівною. Неля одним ударом розбила льодок, який намерзав довкола них.

— Як?

— Тиранозавром.

— Це, здається, хижак?

— Найхижіша істота з тих, які будь-коли жили на землі. Страшнішого не було. Шеф — диплодок, великий, добрий, травоїдний, ви — тиранозавр.

— Невже чимось схожий? — здивувався він.

— Думаю... Ні. Тобто не зовсім. Знаю, вам це не полестить... але ні. Ви тільки макет тиранозавра. Чи ще точніше — гіпсовий зліпок з нього.

— Гіпсовий зліпок? — Він здивувався такому збігові: зараз почувався неначе виліпленим з гіпсу, й щойно це сказала Неля. Разом з тим він почував, як одтає, розм'якшується тіло й душа, як вони з Нелею мовби вертаються розмовою на старі стежки, тільки без того, що допіру пролилося такою гіркотою.

— Чому ж таки зліпок? І чому тиранозавр? — запитав він майже радісно. В кожному її слові, чи вона говорила всерйоз, чи жартувала, схоплювала суть речей чи помилялася, він відчував щирість, правдивість, і це ставало для нього важливішим за самий зміст слів.

— Бо у вас багато неприродного. Тобто не так. Чогось з конструкцій, пластика, ще там з якихось полімерів.

— Пластикове серце, запрограмовані думки?

— Та що ви (і знову оте кругле, оте співуче "о", од якого він аж здригнувся). Зовсім ні. Щось таке незрушне і... сучасне. А з другого

боку, є у вас якісь звички... хижака. Коли про когось кажете, так і здається, що ось-ось з'їсте його з кістками.

Ось так — хижаком був він. А не вона хижачкою, як жартівливо подумав за першої стрічі.

— Настійливість. Натиск. Але реалізм уже людини бетонного віку. Не крейдяного, а бетонного.

— Не дуже приємно,— посміхнувся він.

— А ви хочете приємностей?

— Ну, не приємностей,— знову осміхнувся Борозна.— А чогось...

— Похвали? Виховуйте себе й доростете до похвали. То більше, маєте власну теорію про самовдосконалення. Випробуйте її на собі.

— Я казав не про вдосконалення окремої особи, а про кращання моральних основ людства,— мовив він мляво.— Та й нема в мене ніякої теорії. Щоб мати якусь теорію, треба спочатку знати, наскільки воно стає моральнішим і що цьому сприяє. А як виміряєш? Хіба є такі критерії? А вже далі застосовувати важелі.

— А хіба їх не застосовують?

— Ви маєте на увазі статті, кіно, телевізор? Цим моральнішою людину не зробиш. Бо з того ж кіно один бере каяття вбивці, а другий учиться, як убивати. Чого так? Я й сам не знаю. У чомусь та криється таємниця, що той бере те, а той те.

— Мабуть, в ДНК батьків,— сказала Неля. Вона й далі вела розмову напівжартівливо, напівіронічно, кидала й йому кінчик тонкої мережаної

крайки, але йому не вдавалося вхопити її. Мабуть, ще не міг одійти од того, що сталося допіру, він тільки зрозумів, що має можливість втекти од нього цією розмовою, і втікав, почуваючи, як мовби затирає, загембльовує шпичаки, по яких щойно пройшов.

— Але ж батько не був хуліганом, а син ним став.

— Ну, тоді у вихованні.

— Часто отих поганих дітей виховують гарні батьки. Я не знаю, чи існує моральність у чистому вигляді. Це щось таке... Одні одділяють її од соціального, інші все зводять до їжі, питва, одягу. Але є країни, де й штанів виробляють до дідька, і стріляють з-за кожного рогу.

— Ось винайдуть машину, яка контролюватиме добрі й лихі заміри людини...

— Не дай бог,— похопився він.— А хто контролюватиме машину? Що буде, коли вона попаде в руки кретину?

— Я сподіваюся, що винайде хтось а ваших друзів, — жартувала вона далі.— Та й взагалі я не мала на думці такого широкого перевиховання. Мені достатньо однієї людиноодиниці.

— Кого саме?

— Вас.

Він невимовне зрадів її словам. Але анову сприйняв їх надто серйозно, не воліючи будь у чому обманювати її, бажаючи, аби вона знала все про нього, про нього й про себе, не сподівалася на якісь великі аміни в майбутньому. Він не помічав, який він зараз наївний і навіть смішний.

— То... непросто. А може, й зовсім неможливо.

— Чому? — запитала вона.

— Як вам сказати... Воно не од нас залежить. Ми любимо себе більше за інших. А може, дорожимо собою. Ми не можемо самонародитися й самовиправитися. Ви розумієте, це зовсім не означає, що ми обов'язково некритичні до себе. Але "Я" — це "Я". Навіть коли прикро за себе. Як...— він вчасно похопився, сказав поспішливо: — Звичайно, ми любимо й інших, іноді дуже, але це не означає, що ми не любимо себе. Часом ми навіть хочемо стати кращими й не можемо.

— Тоді виходить, людям нічого не лишається...— Вона сказала "людям", а не "мені". Він чекав, що вона знову повторить оте, що сказала допіру, щиро й довірливо відкриється йому. Але сам чомусь боявся зробити рішучий крок. Адже вона могла витлумачити його як повернення до того, з чого почалася їхня розмова.

— Гамувати свої пристрасті. Бути якомога справедливішими. Хоч знову ж те важко. Часом людям не дають жити якісь дрібниці, яких вони не можуть подолати.

— Звідки ви це знаєте? — запитала Неля. Борозна засміявся. Взяв її під руку. Йому враз стало легко, він відчув, що вона повірила йому і не вбачає у його словах підступу.

— О, старий парубок знає багато. Він хитрий. Він недовірливий. Він спостерігає і мотає на вус.

— Але він повинен мотати на той вус і себе самого.

— Еге ж... Але... Себе не бачиш.

Він замовк. Вони піднімалися крутим схилом до площі Слави. Йшли повільно. Неля спиралася на його руку, спиралася легко, довірливо, і він радів цьому. Він думав про неї, вона — про нього. Борозна почував, що світ звузився до них двох, що зараз він плинув через них, а може, вони плинули через нього. Все довкола було ніби середовище для них і оцієї їхньої розмови. Дерева, машини, люди. Вони пливли, неначе в середовищі. "Егоцентризм",— мелькнуло в думці. Проте той егоцентризм був надзвичайно приємний. У ту мить він зрозумів, що його душу, його життя перетнуло щось велике, небуденне, що він повинен цінувати й берегти його. А насамперед повинен відповісти щирістю на щирість, адже тільки тоді можуть зникнути всі перешкоди.

Коли прощалися біля під'їзду. Борозна сказав:

— А знаєте, я так не думав, коли запрошував вас.

— Як?

— Ну, як вийшло. Як сказав отам. Я навіть думав... Щось таке більше, людське. Хотів зробити...

— Пропозицію? Він хитнув головою.

— Ощасливити?

Він знову здивувався й хитнув головою.

— На початку — ні. А сьогодні...

— А знаєте, як це погано, коли хтось когось ощасливлює?

— Хіба?.. Я не погоджуюсь. Принести комусь щастя це ж добре.

— Тут не те... За ощаеливлення вимагають плати. А моральна плата страшна. На весь вік. Отож так і живуть по двоє — кредитор і боржник. А який боржник, зрештою, не зненавидить кредитора? Хіба зовсім нікчемний. Затовчений.

— Нелю,— підвів благальне руку Борозна.— Не карайте мене за щирість. Повірте, я вже покараний. І то зі мною завжди так. Хотів сподобатись...

Він раптом бурхливо й голосно розсміявся.

— Чого це ви? — здивувалася Неля.

— Чогось згадалося... Просто так... Дурниця. Колись ми з товаришем перед однією дівчиною так викаблучувались, так один одного обплювали, що вже й одмитись було годі, довелось втікати обом.

— То ви, значить, охмурювач злісний і свідомий.

— Та ні, те, мабуть, позасвідоме. Це, ну... інстинкт чи ще щось подібне. Як у метеликів, птахів. Ви ж знаєте: щоб привабити партнершу, природа їм щось дає. І нам теж. Тому приємну зовнішність, статуру, тому голос чи музичний слух. Часом такий бевзь на гітарі чи акордеоні видає чужі порухи за свої навдивовижу вправно.

— А кому того не дала?

— Дає інше. Язик. То інтелектуали. Отакий очкарик. Удає з себе скептика, нігіліста. Він і справді розумний. У дівчини ж розуму нема, й вона йде за ним.

Неля демонстративно погойдала перед Борозною сумочкою.

— Розуміти це як аналогію?

— Нелю, я знову кудись не туди лізу. Я не знаю, що це зі мною...

— Просто це означає, що сьогодні нам час прощатися.

— Ще тільки десята година... Давайте пройдемось...

— Ні, бувайте здорові, Вікторе Васильовичу. Добраніч.— І побігла сходами вгору, до ліфта.

Борозна йшов набережною в бік метро. Думав про все, що сталося, й помічав, що він і справді сьогодні не такий, як завжди. Розсипався послідовний стрій думок, й кудись поділась категоричність, певність того, що зробить в наступну мить, завтра, через рік. Десь по небокраю свідомості спалахувала небезпека того, що його легковажність, оте, сказане Нелі про роботу в інституті, виллється в велику грозу, але поки що він намагався не слухати її, і це йому вдавалося. Він слухав себе, свої думки, які верталися до її слів, до тих слів, що породили оцей настрій, принесли радість: "Мені досить однієї людиноодиниці"; його мовби несло щось, і він навіть не помітив, як опинився на станції метро, а далі на своїй вулиці. Його заповнило щось велике, радісне. Він усвідомлював його, обмислював, але від того воно не блякло, навпаки, ставало ще більшим і радіснішим. І трохи тривожним. Борозна зайшов у квартиру. Хотів ввімкнути світло, вже намацав вимикач, а тоді опустив руку. Йому зараз здалося, що світло обікраде його, звіє з душі радісну замрію, вкине в будень. Не роздягаючись, ліг на канапу. Так і лежав, заклавши під голову руки, дивився в пітьму, яка поволі розсувалася перед ним. Та й не така вже стояла в кімнаті пітьма — в широке вікно з Володимирської вулиці, процідженe сірою фіранкою, текло жовтаве світло ліхтарів.

Несподівано Борозна засміявся. Він засміявся з того, що йому так хороше, з себе, отакого незвичного, аж дурного, щасливонавіженого, з передчуття чогось ще більшого, ще кращого. Він намагався уявити,

яким воно буде, й не міг. Щось заважало йому, щось чіплялося за пам'ять, за душу, проколювало ту радість, і тоді там вставала тривога. Й що більше він думав, що чіткіше спогадував усе, його радість маліла, а тривога росла. Вона вставала десь із дна, як повінь, як туман, що піднімається з долини. І в тому тумані, в тій повені танула певність, її ставало дедалі менше, а тривоги більше, й незабаром вона виповнила все. Спочатку Борозні здалося, як безглуздо він вівся за їхньої першої зустрічі з Нелею у парку Примакова, по тому пригадав їхні спільні походеньки на виставку картин якогось американця у музеї українського мистецтва, де він теж добряче викаблучувався, й кінофільм "Остання ніч", враження від якого попсував чималою порцією цинізму, й так добрів до сьогодні.

"Треба перейти в сферу діяльності",— сказав... сказав сьогодні він. І аж здригнувся. Йому знову стало невимовно соромно. А потім він згадав їхнє прощання. Ну, звичайно ж, Неля втекла од нього. Просто втекла. І вже ніколи не піде з ним. Він сам попсував усе, сам винуватий...

Борозна підвівся, сів на канапі. Світло за вікном було густорожеве й тривожне, як заграва. І враз Борозна відчув, як у ньому щось тенькнуло, і зміястий холодок побіг до серця. Його охопив відчай. А також відчув страшенну порожнечу, мовби провалювався в неї, і вона змикалася над головою. Розум підказував, що нічого не сталося, але ніщо вже не слухало його, відчай жив сам по собі, не підвладний розумові, заповнював його все дужче й дужче — до останньої клітини.

У цю мить тьохнули тролейбусні проводи, й щось тьохнуло в ньому. "Ще не пізно. Я мушу будь-що побачити її. Я мушу сказати їй... Упевнитись..." І знову розум фіксував, що це безглуздя, що він може остаточно доруйнувати все, але то для нього в цю мить був як шепіт недруга в лиху годину. "Я візьму таксі... Я скажу їй..."

Що саме він скаже Нелі Рибченко, Борозна не знав, але був упевнений, що скаже щось значне, переконливе для них обох.

Коли Борозна натиснув на біленький пластмасовий ґудзик дзвінка на шістнадцятому поверсі, він палав, як у лихоманці. Він почув за дверима легенькі кроки, й перш ніж там запитали, хто це, сказав хрипким, перепаленим хвилюванням голосом:

— Нелю, відчиніть... Це я... Віктор... Віктор Васильович. Відчиніть на одну хвилинку...

Неля відчинила двері й вжахнулася — такий вигляд мав Борозна. Його квадратне, креслене різкими лініями обличчя витягнулося, в очах — відчай. В ту мить Неля подумала, що Віктор Васильович вчинив якийсь мимовільний злочин. Можливо, на нього хтось напав, і він, захищаючись, убив людину. А може, сам ступив під машину й шофер в останню мить крутнув руля... Вона аж прикрила рукою рота, щоб не скрикнути. Борозна побачив, як у її очах сплеснув жах, і розгубився зовсім:

— Нелю, ви не лякайтесь. Я прийшов сказати... Я не можу... Мені здалося... мені здалося, що ви на мене образились. Більше, ніж образились. А це б для мене було зараз... Я сам не знаю, чим це може бути для мене. І ви теж не знаєте.

Жах у її очах змінився подивом, а подив — радістю. Якоюсь терпкою, але не злостивою, а гарячою, аж пекучою. Вона прочитувала на його обличчі безмежну щирість, і відчай, і страх того, що його слова зрозуміють неправильно, прочитувала раз за разом, як несподівано прекрасні рядки з книги, вона бачила його навіженість і розгубленість і теж сповнювалась бентежності, а водночас і якоїсь турботливості, тривожного опікунства, подібного до того, з яким старші дивляться на нерозважливих кабешних дітей. Він і справді зараз був схожий на наляканого хлопчика — оцей великий чоловік з профілем ассірійця, крутим чолом і густою гострою бородою.

— Нелю, я вас... я вас... Ви не подумайте... Я тільки хотів сказати... тобто запитати...

Це був інший чоловік, зовсім не той, якого вона знала раніше — спантеличений, стривожений, а розкритим навстіж серцем, близький, беззахисний.

І все-таки ще якусь мить Неля стояла перед ним Із суворо зведеними бровами, здавалося, вона щось думала, щось зважувала — по її обличчю й справді пропливла хистка, майже болісна тінь — і відступила вбік:

— Зайдіть. Незручно якось... розмовляти в порозі.

Борозна прокинувся з легкістю в серці й тілі. Він ураз, ще не розплющуючи очей, згадав усе, не згадав, а продовжив думкою, бо воно не переривалось навіть у сні. Він лежав на канапі, що стояла у глибокій ніші,— такі ніші тепер роблять скрізь у однокімнатних квартирах, вони й справді дуже зручні й правлять за спальні,— вкритий квітчастою ковдрою, на двох розкішних подушках, а що не звик так високо підкладати під голову — трохи боліли в я-зи. Він згадав, як вони з Нелею ще довго стояли в маленькому коридорчику, як він говорив, говорив, а що саме — того згадати не міг, як щось, і то зовсім несподівано, наблизило до нього Нелю,— він уловив те очима, серцем, воно не забуло, воно берегло й зараз трепет її тіла, й ляк, і, мабуть, саме через те її губи довго залишалися тверді, довго не відповідали, і тільки потім відм'якли, а порив, у якому враз її руки зімкнулись за його плечима, був гарячий і шалений.

Ще він згадав: вона сказала "йди", але не випускала його з обіймів. То було миттєве змагання розуму й серця. Вічне змагання, у якому перемагає серце. Здебільшого про те потім шкодують. І він у ту мить дав собі сувору обіцянку, що такого шкодування між ними не буде.

Неля лежала на куценькій канапочці навкіс від нього, підклавши під голову долоню, вкрившись смугастим халатиком. Халатик не закривав її всю, з-під нього кругліло смагляве плече й виглядали кінчики ніг. Його огорнуло почуття ніжності й жалю до неї, останнє, мабуть, виходило з цієї дрібної невлаштованості, яка зараз не здавалася дрібною,— що вона лежала отак, зібгавшись калачиком на куцій канапці, підклавши під щоку долоню. І водночас він боявся ворухнутися, щоб не розбудити її. Було ще рано, сонце ще тільки зійшло, заллявши рожевим, зламаним у вікні промінням протилежний кут кімнати. Там стояла шафа з книжками, сонце визолочувало різнобарвні корінці. Крім курсу теоретичних основ біології та іншої спеціальної літератури на верхній полиці, він побачив чимало поетичних збірників, кілька десятків класичних романів, і що його особливо здивувало — книг античних авторів. З однієї книжки, що не втовпилася в тісну шерегу, стояла впоперек, проглядав бородатий профіль Арістотеля, він до половини затуляв старе, мабуть, придбане в букініста видання Плутарха і новеньке — Геродота.

Не знати чому. Борозна мимоволі, мабуть, підкоряючись якомусь внутрішньому поштовху, подивився на Нелю й зустрівся з нею очима. Вона прокинулась і стежила за ним.

— Виважуєте моє інтелектуальне убозтво,— сказала й посміхнулася.

— Та ні... Просто я трохи здивувався отакому одбору авторів.

— Я любила літературу,— знову посміхнулася Неля. — Більше стару. Була фантазерка. Все щось вигадувала. А шеф усе цитує древніх. Спочатку подумала — чи й справді там щось є? А потім захопилася.

— А біологія? — мимоволі запитав він.

— Тут відіграв роль учитель. Був зануда і фанатик. Я знала, що складу її на "п'ять".

Вона ворухнулася, й він потягнувся до неї. Очима, руками, пам'яттю минулої ночі, нерозтраченою чоловічою силою, але вона заперечно хитнула головою й сказала:

— Одверніться на хвилинку, я встану.

Він уловив у її словах рішучість, але до стіни не одвернувся, а тільки заплющив очі, заплющив лише на мить, більше вдавано, ніж насправді, але їй того вистачило, аби накинути халатика. Вона сиділа перед ним з розпущеним по плечах волоссям, боса, гарна, ваблива, якась особливо близька, рідна.

— Нелю,— сказав він.— Мені так гарно дивитися на тебе. Я, мабуть, ніколи не надивлюся.

Усмішка тихо скотилася з її уст. Як дощова крапля або росинка.

— Я знаю, що це перебільшення,— сказала вона.— Але мені страшенно не хотілося, щоб ви казали ці слова ще комусь.

— Чому перебільшення... Я тебе дуже люблю. Я не знав, що зможу так полюбити.

Неля хотіла всміхнутися, але усмішка згасла, ледве торкнувшись уст. Й вона сказала надто серйозно:

— У вас любов не тут,— і показала на серце,— а тут,— перевела руку до чола.

Він знав, що вона помилилася. Вона мала для того підстави, колись він і сам думав, що якщо когось покохає, то лише так, а тепер зрозумів, що серце має свою волю. Він почував його непідвладність, а також почував, що воно може кинути його на щось несподіване, а може, й безглузде. Від того було невимовне хороше й страшно. Але так само

мимовільно, вироблене роками, жило й щось інше, те, що мала на увазі Неля. Саме воно й скинулося в наступну мить:

— Ми сьогодні ж віднесемо до загсу паспорти. Й скажемо всім на роботі.

— Це зи щоб я не подумала про вас погано...— аж тепер всміхнулася Неля.— Це знову звідти — з ощаслив-лення.

Він спаленів і мимоволі потягнув на себе ковдру.

— Не будемо поспішати,— знову сказала вона. — Ми

зовсім мало знаємо одне одного. До того ж у мене за тиждень захист.

— Ти за тиждень захищаєшся? — здивувався він і аж підвівся на ліктях.

— От бачиш,— вона мимовільно вперше сказала "бачиш", а не "бачите",— як ми мало знаємо одне одного. Працюємо в одному інституті...

— Я знав... Тобто не знав, що так швидко,— похопився він.

— Не треба виправдовуватись,— сказала вона, і Борозна відчув у її словах теплоту й ласку коханої людини, які одразу знімали все.— Не треба...

— Але ж захист... Тепер од тебе нічого не залежить,— не погоджувався він.

— Мені доведеться жити одним, а хвилюватися іншим. Я... не можу так. Та й ми справді дуже мало знаємо одне одного.— Вона помітила насторожені вогники в його очах і додала: — Ми... ще мало любили одне одного. А я хочу тебе любити. Хочу...

В одну мить в ній зринуло щось, що круто змінило її, запалило вогнем і потекло до нього, спалюючи сором, ламаючи всі застороги, які в таких чуттях і такій хвилі стають забобонами.

Цього дня вони не пішли на роботу.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Дмитро Іванович сидів біля широкого вікна, в яке потоками вливалося світло,— вікно кабінету виходило на південний схід, а день стояв ясний, сонячний. Перед ним унизу розкинулись інститутський парк і сад — молоді, семирічні клени й тополі, старі яблуні й важкі, з вічною таїною в кронах ялини. Подвір'я інституту просто розкішне: колись воно було подвір'ям школи, якій стало тісно й для якої спорудили інше приміщення, до нього приєднали кілька садиб з вишневими і яблуневими садками — старі зава-люхи позносили, на їхньому місці збудували теплиці, вони поблискували скляними дахами з кипучої зелені вишняків. Влітку теплиці майже не використовували — горох, кукурудзу сіяли на грядках просто неба. У парку навіть був басейн невизначеної геометричної форми,— тепер взагалі полюбляють форми нечіткі, зміщені,— без будь-яких прикрас і фонтана, тільки з викладеним кольоровою плиткою дном. Сад, парк, особливо весною, в пору цвітіння, схиляють до лірики, сюди заблукує немало мрійників і з інших установ — та й треба взяти до уваги те, що майже дві третини співробітників інституту дівчата.

Половину вікна затуляв кактус — високий, гіллястий, з довгими, як циганські голки, колючками — інститутські дотепники казали, що господар цієї кімнати і кактус доповнюють одне одного. З обох

книжкових шафок під лівою стіною — праворуч стояв довгий лабораторний стіл — звисало довге кучеряве віття традесканцій — дівчата подбали про затишок для свого шефа.

Він сидів під шафою, на сонечку, так що коричнювато-фіолетове листя мало не торкалося його голови, переглядав статтю, написану аспірантом третього року Варченком для журналу. Робочий день завідуючого відділом наполовину й складається з читання, перевірок, правок усіляких тез авторефератів, статей.

У двері легенько постукали, й Марченко одразу здогадався, що це хтось із жінок, бо хоч він і запроваджував стосунки нецеремонні, робочі, не стукаючи заходили тільки чоловіки, та й то не всі. Та ще Світлана Кузьмівна Хорол, на правах заступника. На його запрошення до кабінету вступила Неля Рибченко. Як завжди, акуратно й елегантно зачесана, в строгому сірому костюмі й білій блузочці.

— Дмитре Івановичу, я скоротила свій виступ,— сказала надміру стримано, якось аж сухо, з чого він здогадався, що вона вже змагається з хвилюванням. — Прогляньте, будь ласка.

Він одклав статтю і взяв Нелин виступ, який вона мала виголосити сьогодні о третій годині на захисті своєї дисертації. Неля сіла поруч, поклала ногу на ногу, чекала.

У цю мить Дмитро Іванович подумав, що його все життя оточували гарні жінки. Була це випадковість чи й якесь свідоме прагнення з його боку?.. Але Неля Рибченко... — про щось подібне не личило навіть і думати.

І Дмитро Іванович надміру серйозно подивився на Нелю й зосереджено, надто зосереджено почав читати її виступ. Проте йому не вдалося прочитати за один раз. Хряпнули напружені протягом двері, і до кабінету незграбно, боком зайшов Юлій. На його довгому, наївному

обличчі була написана рішучість, майже виклик, він підійшов до столу і поклав перед Марченком якийсь іноземний журнал. Це було звичайно, до нього часто приходили з такими журналами, там публікувалися статті про роботу, подібну тій, яку провадили вони, він сам привчив своїх молодших колег до цього, сам вимагав "міряти пульс суперників". З журналу виглядала закладка, Дмитро Іванович розгорнув його в тому місці.

— Я погано читаю по-французьки, — сказав він майже вибачливо, спіткнувшись уже на другому слові в заголовку статті.

Юлій тицьнув пальцем у закладку — на ній було написано переклад заголовка.

— Та ви ж просто молодець, тут ідеться про ту ж мішень, що і в нас, — вигукнув Марченко, прочитавши переклад і далі не помічаючи написаної на обличчі Юлія жертовної рішучості. Вхопив на столі червоного олівця й написав на палітурці журналу великими буквами: "Sine mora", ще й підкреслив двічі.

— Журнал з академки,— сказав Юлій, щоб зупинити руку шефа, яка замахнулася для третього разу.— По-французькому в нас читають Пінчук і Бобров.— І швидко вийшов з кабінету.

Нелі хотілося крикнути, щоб шеф не читав цієї статті, вона розхвилювалася, розсердилася на Юлія, а потім подумала, що, може, той зробив не так уже й неправильно, розкопавши в бібліотеці цей журнал і поклавши його шефові на стіл. Якщо, звичайно, Дмитро Іванович таки прочитає цю статтю. Одначе вона не могла про це довго думати, їй у голові стояв власний захист, і, спонуканий її поглядом, Марченко уткнувся в папір.

Виступ його задовольнив, він ще раз поплескав Нелю по плечу, сказав, щоб вона не хвилювалася, що все буде гаразд, навіть провів її по

коридору до кімнати, в якій працювала. Біля дверей тієї кімнати стояли хлопці: Вадим, Юлій, Євген, Степан — курили, розмовляли; побачивши Марченка, всі нараз замовкли, покидали цигарки й хутенько розійшлися. Це здивувало Дмитра Івановича — навпаки, хлопці завжди раділи, коли він підходив до них, за тим куривом відбувалися найвідвертіші, трошки аж напівпані-братські суперечки й розмоми. А тепер вони неначе втекли од нього. Проте роздумувати йому не було коли: треба ще з'їздити в інститут органічної хімії і в президію академії, далі — захист Рибченко, потім його власний виступ на захисті іншого молодого претендента на здобуття вченого ступеня — з Мінська, і так до вечора. А ввечері банкет, ніби теж незручно не прийти. І він, не повертаючись до кабінету, пішов униз сходами.

Захист пройшов успішно, тільки два голоси проти, а це, як казали мудрі люди, добре, бо свідчить про принциповість членів ученої ради, серйозність проблеми й не викличе підозри у ВАКу. Так сталося, що одна урочистість збіглася з іншою — днем народження, і Неля запросила своїх колег до ресторану. Вшановували іменинницю в "Либеді", у малому залі, де низенька, розмальована наївними лебедями стеля, кольорові вітражі й товсті квадратні колони творили атмосферу простоти та затишку. Тамадував за столом заступник директора Карпо Федорович Одинець, тамадував самозванко, але до того звикли й на цю його Другу посаду не посягав ніхто, як і на першу, дай боже самому не попасти йому на зуби. Карпо Федорович — чоловік примітивний, десь у глибині душі злий і безжалісний, але, дивлячись на нього, Дмитро Іванович трохи іронічно, а трохи й серйозно спогадував істину, що в природі все доцільно й потрібно, йому спало на думку, як минулого року вони гостювали у своїх колег у Ферганській долині, як потомилися од нескінченних тоїв, од холодної і гарячої баранини, од самого церемоніалу банкетів і як їх тоді виручив Карпо Федорович. Слизькі баранячі очі — ціленькі, з бровами й волокнами нервів, що їх подавали найпо-чеснішим гостям, він лигав, як галушки, а одного разу вдвох із своїм узбецьким колегою з'їли цілісінького барана. Щоправда, в кінці він і осоромив їх усіх добряче. Коли їх напередодні від'їзду узбецькі вчені повезли на плантації, де вже достигли овочі, яких на Україні ще не було,

Карпе Федорович натоптав синіми баклажанами, помідорами і кабачками дві велетенські авоськи, що їх завжди возив із собою в портфелі й кожна з яких могла вмістити продукції близько двох пудів. Йому ніхто не прийшов на поміч, усі повтікали, й він ішов міжряддям до автобуса, похитуючись за кожним кроком і сопучи, як паровоз, що випускає пару.

З ним ніхто не ходив обідати — не заплатить зроду, уникали їздити разом у таксі й ходити в кіно.

Зате зараз Одинець розкошував. Його кругла, як днище в діжці, усмішка яріла на весь зал. Він і сам круглий, широкий, товстий, з обличчям здичавілого епікурейця — товсті сластолюбні губи, великі надбрівні дуги з бровами, Що ростуть униз, руді волосини, що виглядають з носа,— літній сатир, котрий ставав сатиром на час, а може, навпаки, весь час був сатиром, а ота наукова та адміністративна робота — то його машкара. На роботі він часто галасує, тупає ногами, а тоді падає в крісло й кричить, аж сиплються з віконних шиб намертво мухи:

— Ви мене доведете до інфаркту. Ви мене заженете в гріб.— По тому підхоплюється й гатить пудовим кулаком по столу: —Але спочатку зажену вас я!

Витримувати отой його шал, либонь, уміє лише Борозна. Він спокійно очікує, доки Карпо Федорович виклекочеться, а тоді кладе на стіл папірця й каже:

— Цю бумаженцію підписали ви самі. Так що самі й розсьорбуйте. А мені дайте те, що треба.

Карпо Федорович чоловік пробивний і, треба сказати, хазяйновитий. Тим він і тримається, наукових статей не пише, він не настільки дурний, щоб їх писати і щоб усі побачили його дурість. Зате жоден ювілей не

обходиться без нього. Одинець уміє випити й поїсти, на відміну од того ж Дмитра Івановича, який завжди, навіть за найвишуканішим столом, проковтує страву похапцем.

На такі от банкети, а також для жіноцтва Одинець мав в запасі близько десяти жартів, ними справді може розвеселити зібрання, котре не знає його. Коли ж вони вичерпуються, стає нецікавий, і тоді проступає нагору брак такту, грубість, нецеремонність. Нині він кожного, хто заходив до банкетного залу, зустрічав одними й тими ж словами:

— Ну, а при чому тут ти?

Дехто, як, скажімо, Дмитро Іванович, котрий гаразд знав Одинця, віджартовувався: "Я хоч на роботу іменинницю взяв, а от чого примостився біля ковбаси ти?" Але було кілька чоловік незнайомих, мабуть. Нелині товариші з шкільних років, сусіди та родичі, ті торопіли, червоніли, одна пара навіть почала задкувати й, тільки підбадьорена розкотистим Одинцевим сміхом, несміливо вернулася до столу. Борозна не підійшов до Нелі. Тобто підійшов, але не так, як йому хотілося, а в гурті, потиснув руку, відступив убік, звільнивши місце наступному вітальникові. А йому не хотілося звільняти те місце, йому хотілося привітати її якось особливо, просто й сердечне — не одважився. І тільки через те, що боявся зніяковіння Нелі. Вони лише обмінялися поглядами — вона зблиснула на нього щасливими, повними любові очима — йому здалося, кинула в душу пучок променів, що закололи, як манюсінькі голочки,— тонко, боляче, солодко, і він затиснув їх у грудях, боячись розгубити. "Ти ж бачиш,— вибачалися й раділи її очі.— Я мушу, я повинна відбути це. Мені тут гарно, хоч удвох було б ще краще. Ти мене розумієш, любий?"

Він її розумів, хоч і почував щось схоже на образу, на досаду, що оці люди на деякий час розлучили їх, ще й відтиснули його вбік, заявляли на неї якісь права, принаймні право розділити з нею радість, і зовсім ігнорували його самого, його право, навіть не підозрюючи про це.

Водночас він почував і досаду на себе. "Я, здається, можу все, а от цього не можу,— думав він.— Чого я не можу підійти і сказати: "Мила, кохана, я тебе люблю і особливо бажаю щастя в цей вечір". Я ще жодного разу не сказав їй "мила". А я ж думаю саме так. А от сказати не вмію. Це в мені так глибоко, що страшно видобувати нагору, аби воно не тьмяніло. Воно таке стидне..." Він сказав по-сільському "стидне" й зрозумів, що воно єднається з соромом, закладеним у ньому з дитинства.

"А хто б з присутніх не посоромився сказати ці слова? Дмитро Іванович? Ні. Юлій? Теж не сказав би. Хіба що Вадим. Вишукано, коректно. "Я вас кохаю". Але не зовсім щиро. А я таки скажу їх сьогодні. Пізніше".

Борозна мовчки одійшов у дальній кінець зали. Але й гуди до нього долинав Нелин голос. І про що б вона не говорила, він відчував, що її слова найперш адресовані йому. І це сповнювало його бентежності й радості.

Гості сідали за столи. Не вельми дотримуючись якихось умовностей, не пильнуючи субординації: вперемішку — старші й молодші, чоловіки й жінки, доктори і лаборанти. Мабуть, ніде нема такої єдності поколінь, як серед науковців. Старість чи молодість тут мимоволі міряються гостротою розуму, здатністю людини мислити, вхопити проблему, й те, наскільки вона її схоплює, означає, якою мірою вона сучасна.

Уже після третьої чарки зал гудів, як прикладена до вуха коробка з жуками. Неля розпашіла од вина й була дуже гарна. З неї вже спали скованість і страх, натомість її заповнила радість, а також безмірне почуття вдячності. Вона не знала, чим його виразити, що сказати, й коли піднесла свою маленьку чарочку до чарки Дмитра Івановича, в неї на очах виступили сльози. Вона згадала, як прийшла до нього безпомічною лаборанткою, як він сам, засукавши рукави чесучевого піджака, учив її найпростіших, найпримітивніших речей, як навертав на читання літератури, як підбирав тему, як потім вона сама йому обридала, а він

терпляче слухав, виправляв, заперечував. Він слухає терпляче їх усіх, вони по клітині, по молекулі розкрадають його мозок і серце.

Неля так розхвилювалася, що пролила собі на сукню вино й, затуливши обличчя рукою, побігла на своє місце. А Дмитро Іванович і собі розгубився, крутив у руках чарку, не знаючи, що тепер з нею робити,— випити чи поставити. На щастя, ніхто не звертав на нього уваги, й він лишився віч-на-віч із своїм хвилюванням і своїми думками. То було гарне хвилювання й гарні думки, і він попустив їх, попустив, оддався на їхню волю, як оддається стомлений верхівець на волю розумного коня. Йому думалось про те, що добре приносити комусь щастя, що тоді й сам почуваєшся гарним і, навіть усвідомлюючи це, не одбираєш од себе, а додаєш собі. Особливо, мабуть, коли робиш добро повсякчас, день у день. "І таки робиш. Через себе — для людей. Або й... через людей — для себе. Бо просто так: "загальне благо", "добро для всіх"—слова, та й годі. Нема такого лакмусу, щоб їх перевірити. Це потрібно для самої людини. Для мене насамперед, і тоді буде для багатьох. Усі казали про Нелю: манірниця, чепуруха, а я побачив, що є у ній щось — вогник цікавості, серйозність, настійливість, і от вона таки знайшла своє. І з нею знайшов я".

Дмитро Іванович був у тому настрої, коли все здається прекрасним, коли людина забуває прикрощі, коли вона настроєна тільки на добре.

Навіть утома, яка, почував, сьогодні дужче, ніж будь-коли, налягла на плечі, не могла зіпсувати йому настрою. Що ж, утома... Старію, од того нікуди не дінешся. О тій хвилі, коли споглядав заставлений стіл, йому спливла на думку дивна аналогія. Він подумав про життя як про велетенську сулію, з якої він усе надпиває і знає, що остається не багато (й то гущі), й страшно стає думати, скільки там лишилося.

Він таки допив чарку й пішов на балкон. Там розташувалися курці, переважно молодь. Вони зручно прилаштували на карнизі пляшку й чарки, потягували коньяк, потягували сигарети, вели жваву дискусію. Дмитро Іванович підійшов і собі. Він любив отакі дискусії, де не вельми

дотримувалися послідовності, а то й логіки, де не раз гіпотетичне видавали за доведене, де час здебільшого вимірювався світловими роками, а простір — безконечністю, а потім несподівано опинялися на вузенькому плацику власних дослідів, власної лабораторії, у конкретному часі сьогоднішнього дня.

— ...Ви все про безсмертя, про тисячоліття людини!— гарячкував розігрітий коньяком, завжди сором'язливий Юлій.— А що воно може дати? Десять разів перше кохання? Дудки. Радість юного пізнання життя? Хріна з редькою. Це буде нудне життя в проміряному в усі кінці світі. Я не вірю, що наука зможе дати людині нові чуття чи обновити старі. Тут-таки,— тицяв він пальцем у груди Вадимові, — що ти мені не кажи: дух і тіло. Вона зможе дати механічне тіло. А дух пригасне. Дух не в божому розумінні, звичайно. Та й для кого ця безконечність життя? І для Гітлера, для Герострата, для тупого босяка теж? Для обраних? Ще гірше. Я навіть не вірю, що розв'язання нашої проблеми дасть користь. Ну, нагодуємо людство, а що тоді воно робитиме далі? Еге ж, Вікторе Васильовичу?

Він оглядався, шукаючи підтримки, й найчастіше звертався до Борозни. Може, тому, що старший серед них віком і науковим званням, а може, й справді довіряючи його обізнаності та ерудованості. Треба думати, це дуже не подобалося Вадимові, котрий вважав себе не менш обізнаним і ерудованим, а те, що Борозна стояв на щабель або й два на науковій драбині вище за нього, викликало особливу неприязнь. Але він умів триматися. І далі кидав слова зверхньо, мовби знехотя:

— Голодна теорія.

— Я не зовсім з вами згоден, — звертаючись до Юлія, несподівано підтримав Бабенка Борозна. — Людство не може жити без руху, без мети. А це його одвічний біль, одвічна мета. Згадайте хоча б: уся дотеперішня література збудована на хлібі: Тесленко, і Золя, і Мирний, і Достоєвський.

— Нагодувати людство — це не мета,— сказав Юлій. — Це клопоти дня.

— Їх ще треба позбутися,— сказав Борозна.— На землі ще й зараз голодують мільйони людей.

— Припустімо, розв'язали,— сказав Юлій.— Але хіба матеріальний добробут зробить кращою душу? Дідька лисого. Може, навіть навпаки. Отож і виходить, що нагодувати людей — мета утилітарна.

— Про це добре казати на повний шлунок,— припалив цигарку Борозна. — Це мета благородна, та й, опріч усього, в ній самій — рух, прагнення. Тут я більше солідаризуюся з Вадимом.

Але ця солідарність, очевидно, й була особливо неприємна Вадимові. І він спробував якось одмежуватися од Борозни, знайти іншу стежку, пішовши по якій, одколовся б од Борозни й не заперечив того, що казав допіру.

— Іноді мені здається,— сказав він вагомо, і ця вагомість, як завжди, закликала до уваги, змушувала слухати, — що людство втомилося. Весь час відбувається девальвація прагнень, ідей. Світ старіє. Старіють континенти, системи, цивілізації. Рух іде по замкненому колу. Він не збігається з прагненням.

— Але ми прийшли до того, щоб пізнати цей закон і заволодіти ним, — твердо сказав Борозна. — І не звалюйте все в одну купу. Світ — він не однаковий. І люди не однакові. Деякі випадають з загалу. Але під впливом обставин змушені маскуватись. Значить, вони усвідомлюють, що їхні думки не повноцінні, ущербні, несуть шкоду суспільству.

Вадим красивим, ледве помітним порухом губів випустив кілька майже ідеальних кілець диму, що жовто засвітилися проти відчинених

дверей, попливли вгору й сховалися в темряві, його обличчя, його погляд були сповнені неприхованої іронії.

— Це ми кажемо, що володіємо світом, — вдавши, що не збагнув натяку Борозни, сказав Бабенко. — Насправді ж володіємо лише його тінню, її для нас досить, та й часто ми думаємо, що вона світ. Чи володіли ним ті, що жили до нас? Греки, наприклад. Чи володітимуть ті, що прийдуть після нас? Якими б швидкими ракетами вони не літали, світ теж полонить їх.

Дмитру Івановичу було трохи неприємно слухати це. Розумний, практичний до останньої нервової клітини Вадим сповідав невіру й скепсис. Дивно, але взагалі чи не найчастіше саме практичні люди, котрі можуть до міліметра вирахувати свої вигоди й не упустять жодної, на людях залюбки говорять про такі речі. Він не міг пояснити для себе, чому це так. Чи це машкара, чи підсвідоме намагання погамувати щось, знайти ще один полюс, між якими можна врівноважити власну душу, чи просто бажання полоскотати нерви, а чи й похизуватися. І Дмитро Іванович був задоволений, що Борозна загнав у глухий кут Вадима, який стверджував, ніби думка людей нині плине тільки в технічний бік.

— Скажіть йому, Дмитре Івановичу,— звернувся до Марченка як до почесного і авторитетного судді, чиєму рішенню підкоряються всі, Вадим. Але було в цьому звертанні Й щось таке, заховане глибоко, так глибоко, що, либонь, про це знав лише він, а інші ледве чи здогадувалися, що його, Бабенкова, думка, незалежно від того, що скаже суддя, залишиться єдино правильною.

Дмитро Іванович таки вловив це, але не образився. Він посміхнувся своєю м'якою посмішкою і розвів руками:

— Я скажу тільки одне — скептики ніколи нічого не дали світові.

Він хотів примирити, але несподівано зачепив Вадима дужче, ніж сподівався, і той струснув красивою головою, одказав з гідністю:

— Вони зганяли зайвий запал з ентузіастів. Ще й давали їм привід знову шукати.

— Але піддаймося настрою навіть найбільшого, геніального скептика, тоді що — побіжимо топитися? До речі, — він почервонів, але не зупинився.— Я колись пережив такий настрій. І то ні з чого. Паскудна річ, скажу вам. Крім того, я впевнений, що отой геніальний скептик ще чи й побіжить сам. Та й ви, Вадиме, теж стверджуєте, що світ творять ентузіасти. Які, звичайно, часто сумніваються. Й повинні сумніватися. Але тільки на користь справі. А ви сумніваєтесь не там, де треба.

Він і справді хотів примирити тих, що сперечалися (не поступаючись, одначе, правотою), це зрозуміли всі, хтось за спинами навіть сказав уголос:

— Дмитро Іванович, як завжди, шукає золоту середину.

— "Неушкоджений серединою пройдеш", Овідій, — знову посміхнувся, нітрохи не образившись, Марченко. Він звик до своїх молодих, запальних співробітників. Власне, й любив їх за молодечий запал, сміливість, безоглядність. Він-бо знав, що на тому тримаються всі відкриття, всі шукання, всіляко стимулював їх, тільки намагався утримати од крайнощів. Це, останнє, мабуть, підказував досвід, вік — адже й сам був з ентузіастів, ще й зараз кипів і горів на тому пекельному вогні. Проте з роками він навчився оцінювати людські можливості. Молодості часто здається — вона все може. То не так. То буяють фізичні сили. Не раз вводять в оману. Іноді навіть підмінюють талант. А розум завжди повинен відчувати кордон, відчувати простір, який можна забудувати й не розкидати цеглу по пустирях. Середина, золота середина — це зовсім не посередність. Крайність — вона приваблює, збуджує, але часто обманює. Молодість любить крайність, і

це добре, бо намагається розбудувати якомога далі, але все ж межу повинен вказувати досвід. Цього, звичайно, не розуміли, та ще й не могли розуміти його молоді колеги.

Крім того, суперечка почала прибирати для Дмитра Івановича небажаних обрисів. По-перше, вона виникла довкола його слів, а по-друге, хоч і знову ж до певної міри, предметом її був він сам. Недарма хтось щойно сказав: "Дмитро Іванович, як завжди, хоче знайти золоту середину". Певно, дехто з них думає про нього як про середню людину. Середню людину — волею, характером і здібного науковця. Це його майже не ображало, з цього приводу мав свою думку. Він мислив приблизно так: подвиг — це зблиск, це жертва, він викликає захоплення, він завжди на видноті, а чесно прожите життя — людина не кривила на всіх життєвих шляхах, нікому не перейшла доріг, і, може, вона нічого не досягнула, тільки жила правдою, приносила суспільству користь — хто помітить? І не буде їй пам'ятника, та й за віщо пам'ятник — за те, що не робила підлоти? Щоправда, він себе до таких людей не зараховував, але вважав, що стоїть недалеко від них.

З погляду поступу наукового Дмитро Іванович не був середньою людиною. В усьому іншому він іноді й сам думав про себе як про людину середню. Але, звичайно, на людях і йому було трохи неприємно, коли про нього говорили чи бодай думали як про таку людину. Адже ті, що могли думати так, не знали того, що знав він!

— Ми володіємо значно більшим, ніж володіли наші попередники,— тихо мовив він, звертаючись до Вадима.— І радість нашого життя, нашої роботи — в пошуках істини: посуватися далі й далі. Шукати і знаходити. Хіба це не щастя? — оглянувся він.—Хіба нам його не послала доля?

З ним погодилися всі.

Дмитро Іванович постояв ще трохи на балконі, подивився, як на площі по черзі розплющується то червоне, то зелене око світлофора, як

воно то зупиняє, то спонукає до бігу цілі ватаги автомобілів, через інші двері зайшов до зали. Але тут йому було зовсім нецікаво. Його тягнуло назад, на балкон, де, чути, розмова стала ще гомінкішою, де, очевидно, пристрасті розпалилися ще дужче. Він посидів кілька хвилин біля Лепехи, сказав комплімент про її новий капелюшок, відтак пересів до Нелі, яку вже остаточно заспокоїла атмосфера загального банкетного хаосу. Він поговорив з нею про захист, турботливо порадив не забути за деякі подальші формальності, а тоді налив по повній— таки по повній, їй і собі,— й випили до дна, й Неля знову розхвилювалася, й не могла не розхвилюватися — адже бачила, що тільки він по-справжньому не забув, чий сьогодні день, а розхвилювавшись, поцілувала Дмитра Івановича міцно в губи, як цілує щира і віддана дочка. Вона дивилася йому в очі, і їй у душі мовби ясніло світло. Вона знала, звідки воно,— з очей шефа, доброго й турботливого Дмитра Івановича. Вони всі любили дивитися йому в очі. Його великі карі очі були трохи неоднакові, ліве — світліше, праве — трошки темніше, коли він усміхався, вони ясніли, але й тоді залишалися неоднаковими. Вони всі страшенно звикли до цих очей і до цього м'якого погляду. І зараз вона подумала, що коли б не той погляд, що завжди супроводжував її у роботі, вона навряд чи й виконала б її. У припливі відвертості вона хотіла сказати про це Дмитрові Івановичу, тобто не так прямо, іншими словами, стриманіше, але подальшу розмову їм перебив Одинець. Дмитро Іванович, не бажаючи слухати всоте десять дотепів, непомітно змовницьки підморгнув Нелі: мовляв, оддаю тебе на тортури, сьогодні мусиш терпіти все, підвівся й знову пішов на балкон.

Ще здалеку почув голос Лісняка й здивувався, що "запрограмований на кохання" Євген, котрий навіть сюди привів якусь свою знайому, розкучману, ще й з великим срібним хрестом на грудях, чим шокував і директора, й Лепеху, і багатьох інших, і собі впрягся в наукову дискусію. Проте, підійшовши до дверей, зрозумів, що Євген не веде дискусії, а проголошує тост. Проголошує з посмішкою, тільки посмішка в нього якась недобра.

— ...Отож я п'ю за тупик. За науковий тупик, — гукав він.

— Негарно якось...— сказав Вадим.— Такий тост просто образливий для нас усіх.

— Тобі легко казати, — знову злетів майже до крику голос Євгена. — Ти захистився, в тебе кандидатський диплом у шухляді. А що нам робити? Перекваліфіковуватись, як казав Остап Бендер, в кербуди?..

— Ч-ш-ш,— цитькнув хтось за його спиною.— Дмитро Іванович...

— Ну й що ж, що Дмитро Іванович. Нехай знає. Йому треба знати найперше. Ми за ним тупали. Він, так сказати, наш дорогий...

Євген сп'янів, був як не свій. Тримав у одній руці пляшку, в другій — чарку, хлюпав собі під ноги коньяком і гукав, аж зупинялися внизу на тротуарі перехожі:

— Ми розвивали його ідеї. І от — дорозвивалися.

Що було далі, Дмитро Іванович пам'ятав чітко й страшно. Він тільки намагався втекти думкою од грубих слів, од трагічної і комічної сцени, яка вибухнула по тому, але й залишеного собі повідомлення, інформації, так би мовити, в чистому вигляді, й того, що за нею стояло, було достатньо, щоб його приголомшило й покалічило. Та й утекти думкою од тієї сцени до кінця не міг. Перед ним миготіли обличчя директора. Одинця, Світлани Хорол, інших людей, пам'ять вихоплювала написані на них подивування, зловтіху, обурення, і він знову й знову стенався душею, мовби вчинив щось гидке, після чого йому й на люди виходити не можна.

Він і справді по тому не захотів ні з ким розмовляти, не захотів, щоб його проводили, пішов сам і довго блукав по місту, не помічаючи, куди йде, аж поки не відчув холодної вільгості ночі, і саме тоді враз пригасли ліхтарі, і він побачив, що вулиця геть безлюдна, що й тролейбуси вже не ходять, і повернув у бік Червоноармійської. Про що він думав? Про все

потроху й ні про що зосібно. Він не міг зосередитись на якійсь одній думці, зокрема на їхній проблемі, та й розумів, що це нічого б не дало, спогадував щось з того, що вони робили, а тоді думка перескакувала, розвивала якусь дрібницю, й усе поверталося по-іншому, мимоволі прямуючи до чогось гарного. Відтак проскакувала чорна іскра, й він вертався до того, що мав насправді, морщився, немов з болю, одсахувався од того, що сталося допіру, й знову починав згадувати. Він мовби перескакував у якийсь інший світ, свій інший світ, де не було невдач, де не було чорного провалля, перед яким опинився. А чого ж, на тих дорогах, на яких ходив, удача не випадкова подорожня. Скільки людей зустрілося з нею, часом наткнувшися мимохіть, скільки розминулося, пройшовши поруч, пропрацювавши увесь вік у поті чола. Він так сподівався на цю зустріч... Випадкову й не випадкову...

Звичайно, він не може до кінця зважати на те, що йому сказали Євген і Юлій. Він ще не читав статті... Він навіть не знає, наскільки обізнаний з їхньою проблемою Борозна й чи може він зробити глибокий аналіз. Звичайно, Борозна розумний і тямовитий науковець, на лихо йому, Марченкові, тямовитий до ката. І як же він отак-о — мовби ножа в спину... Чому не прийшов до нього?.. Ну, зрозуміло чому. Вказавши прилюдно на чужу помилку, стаєш безпомильним сам... Страшна це логіка. Він ніколи не вірив у неї. Все наше життя вороже їй... Проте ще знаходяться людці, яким удається замилити очі, обдурити інших, удати з себе борців за принциповість і спільні інтереси. Часом вони, навіть на найдосвідченіше око, виглядають принциповими і безкомпромісними. І нема машини, у якій мало б спалахувати червоне світло на глибоко приховану фальш.

Дмитро Іванович не знав, що робитиме завтра, що скаже у відділі і в дирекції, і взагалі не знав, як йому матися й бути, з чого починати завтрашній, ба вже сьогоднішній день. Іноді спалахувало: "Ну й дідько з ним, хіба не запевняв себе: "Залишуся живий, плюватиму на все",— але одразу згасало. Тут ішлося не тільки про нього, а й про інших людей, які довірилися йому, оддали йому всі надії, прагнення, енергію, розум. Ту саму енергію, про яку так спокійно і гарно сьогодні розмузикував. І все-

таки... Все-таки, якщо навіть вони помилилися, він нікому не приніс зла свідомо. "Ніхто через мене не одягнув чорного плаща",— міряючи отією високою міркою.

Щоправда, ця думка, ці слова зараз видалися йому фальшивими. Він зрозумів, що бавився ними.

Марченко підійшов до своєї квартири, пошукав ключа — час пізній, не хотів нікого будити, — але враз по той бік клацнув замок, і оббиті чорним дерматином двері відчинилися. Видно, Ірина Михайлівна не спала, видивилася його у вікно й одімкнула.

Побачивши стурбоване обличчя дружини й те, що вона ще не роздягалася, Дмитро Іванович спохмурнів. Отже, якомусь дідьку ще й треба було подзвонити Ірині. Але Ірина Михайлівна нічого не сказала, а тільки показала на будильник, що стояв на шафі, і на диван. Андрія не було вдома. У Дмитра Івановича щось тенькнуло в грудях, тенькнуло знову і стало твердою скалкою. Андрій ще ніколи не приходив так пізно. Ну, пів на дванадцяту, ну, о дванадцятій, але ж зараз чверть на другу!

Він довго ходив по кімнаті, то присідав, то знову починав міряти кроками кімнату з кутка в куток, Ірина Михайлівна сиділа на пуфику спиною до піаніно й не казала нічого. Та й що казати — про це вже балакано й перебалакано. Тільки страх завжди новий і біль свіжий. Стара рана теж пече свіжим болем.

Аби не бачити її зляканих і страдницьких очей, він пішов на вулицю. Сказав їй, що пошукає сина біля будинку. "Може, забалакався з хлопцями або підстоює з якою". Він обійшов довкола всього великого будинку, знервовано тицяв по двору, ходив уподовж пустельної (ой, як же страшно, коли когось чекаєш, а вона пустельна) вулиці, не спускаючи ока з під'їзду, й страх перекочувався йому по душі. Страх, а разом з ним і гнів. Він таки був майже певний, що син десь загулявся. Про це свідчило майже все, що знав про сина, і трохи те, як сьогодні

вранці Андрій допитувався в нього, коли він прийде додому. Звичайно, це не гасило страху, вони борсалися в його душі поруч.

Дмитро Іванович ходив під погаслими ліхтарями й думав про себе, про сина й навіть про те, як то незручно йому ходити отут, чого доброго, ще побачить хтсь із знайомих, і на той час майже зовсім забув, що сталося в "Либеді". Думка про сина була ближчою, дужчою, витісняла інші думки.

Зараз мусив зізнатись, що таки не знайшов повної духовної спільності з сином. І в тому, либонь, певною мірою винен сам. Ну, перевіряв задачки, ну, іноді приносив книжки. А хоча б коли поговорив про оте велике, про світ, що думав сам? Так, не хотів ускладнювати Андрієві життя. І тим поволі спонукав сприймати тільки один його бік — матеріальний. Він готував сина до вступу в інститут. Готував, як проклятий, хоч і знав, що там, куди той по-ступатиме, буде скидка на батька. А таки готував шалено. Мав у тому якусь мету? Він хотів синові добра, хотів й просто позбутися клопоту самому, та й просто хіба міг припустити, аби хто-небудь подумав, що в нього дурний син. Навіть Андрій це розумів і якось, оскаженівши од зубріння, сказав: "Ти готуєш мене не для мене, а для себе".

Дмитро Іванович уже давно почував поруч сина, що він батько не такий до кінця, як треба. Він поводився з дітьми, як з товаришами. Піддратовував, кепкував, іноді сердився, кричав, а то й ляскав долонею. Він не міг завоювати у них авторитету. Діти цінували його за розум і не почували до нього особливої шаноби. Іноді він розмовляв з Андрієм по-дорослому. Тоді бачив, що син уважно його слухає, що він пробуджує у ньому цікавість. Але вже було у синові щось, як він думав, не його, щось незрозуміле й чуже. От, скажімо, вони увечері дивилися телевізор. Герої нинішніх фільмів цілуються через кожні три-чотири кадри, з'ясовують свої стосунки в постелях, він, батько, не міг на це дивитися поруч сина (через це взагалі майже перестав дивитися телевізор), а Андрій і вухом не вів. Ще й хихотів, ще й прицмокував язиком. Ні, Андрій був не те щоб надто цинічний чи хоча б грубий. Навпаки, він ріс занадто діткливим на

слово, нервовим, навіть трохи істеричним. І це якось дивно вживалося в ньому з холодністю, байдужістю до всього; ніякими зусиллями він не міг розпалити в ньому вогню поезії, жаги пошуку, захоплення чимось. Бодай шахами чи філателією. Андрій починав багато й так само легко все полишав.

Найгірше ж, що Дмитро Іванович не мав на все те жодного пояснення й не міг відшукати причин. Ну, справді, син, як і всі інші діти сьогодні, не знав ні голоду, ні холоду, не мав твердих обов'язків, ніколи не був перевантажений роботою. Проте Дмитро Іванович не вельми йому й потурав: не давав зайвих грошей, примушував — уперто, часто безуспішно — допомагати по господарству, трохи стежив за тим, що син читає. Так би мовити— повсюдний середній рівень. Але на тому ж середньому рівні в декого росли виховані, розумні, цілеспрямовані діти. За яких не треба боятися, що вчинять якусь дурницю, які мають мету і йдуть до неї. Хоча б син того ж Корецького. Надзвичайно здібний кібернетик, кандидат — упевнений, спокійний, розважливий. А може, Павло Андрійович, котрий у глибині душі все-таки вважає, що його життя вдалося не до кінця, вклав себе в синове виховання значно більшою мірою, ніж він?

І тут супроти цієї стає інша думка: а в усіх тих, що заклопотані од ранку до вечора, котрі ледве чи й знають, як вчаться їхні діти? Скільки серед них розумних, спрямованих на ціль? Хіба вони стараються тільки через те, що мають не стільки, як, скажімо, Андрій, і хочуть його мати? Хіба це не усвідомлене прагнення?

Останнім часом Дмитро Іванович не раз намагався серйозно поговорити з Андрієм. Але з того нічого не виходило. Щодалі син чужів більше й відходив од нього. А був же він надзвичайно схожий на батька. Разюче схожий. Та ж статура, та ж велика голова, ті ж карі очі, рудуваті брови, навіть чуб ледь-ледь кучерявився, точнісінько, як у нього. Якщо Андрій кудись приходив, де знали Дмитра Івановича, там одразу казали, чий це син. Так, саме цією схожістю Андрій щемно й хвилююче діткався його серця. На жаль, тільки цим. Діткався на хвилю, а відчуження жило

весь час, мало того— воно міцніло. Він боровся за сина щосили і бачив, що досягає мало. Останнім часом він навіть остерігався говорити з Андрієм грізно й по-батьківському суворо, домагатися свого. Боявся, що в ту мить візьме й розіб'ється останнє, що намагається уберегти. От продовжить боротьбу з Андрієвими космами... І той втече з дому. Або станеться ще щось подібне. Може, нехай іде, як іде? Ну, чого доскочиш, підкоротивши патли? І не в них головне. Тоді в чому? Адже він ніколи не зможе жити, щоб отак-о: він сам по собі, син сам по собі.

Він пригадував, що в їхній сім'ї, сім'ї його батьків, усе було значно простіше. Все трималося на страхові й авторитеті батька, на повазі до старших, до роботи, до того, чим жили сусіди, село. Мабуть, якомусь молодикові сьогодні це буде смішно, та коли йшли дощі і в колгоспі не могли вчасно посіяти хліб, коли рано падали на землю приморозки, серед них, хлопців, згасали веселощі й поселялася велика тривога. Все це він свідомо й несвідомо намагався культивувати у своїй сім'ї. Чому ж тоді синові так мало прищепилося з того? Все життя він говорив синові про обов'язок, совість, честь — зрозуміло, не в такій прямолінійній формі. Зараз, спом'янувши це, він з тривогою вдумався в своє минуле — чи був для сина втіленням цих чеснот? Так, Андрій ніколи не бачив його п'яним, не впіймав на брехні...

Але ж цього мало. А які ще чесноти повинен був виявляти перед сином?

У цю мить Дмитро Іванович побачив три постаті, котрі піднімалися од вулиці Горького вгору. Вони йшли в затінку тополь, він не бачив облич, але постаті були хлопчачі, тонкі, хоч і розхитувалися з боку на бік. Він майже інстинктивно рвонувся їм назустріч, і двоє, що йшли з боків, ураз відскочили й повернули назад. У світлі єдиного ліхтаря мигнули їхні обличчя, Дмитро Іванович тільки й встиг зауважити, що ні в школі, ні в інституті разом з Андрієм жоден з цих хлопців не вчився.

Третій був Андрій. Він ішов назустріч батькові й посміхався безглуздою посмішкою. Дмитро Іванович ухопив його під руку і, ледве

стримуючись, щоб не шарпонути, не трусонути, потягнув у під'їзд. В ньому клекотіла злість, обурення, їх подвоїло чи й потроїло почуття радості, що син живий і вернувся, йому несвідомо хотілося доплатити за свій страх і розпач. Ледве зачинивши за собою двері квартири, він розмахнувся і вдарив його по обличчю. Він бив лівою й правою, а в Андрія тіпалася то в той, то в той бік голова, було видно, що він майже не відчуває болю і ледве чи й сприймає батькові удари.

— Ну, чого ти... Ну, чого...— белькотів тупо. Ірина Михайлівна несміливо схопила чоловіка за плечі, він прийняв її руки, повернувся й важко пішов до свого кабінету. У дверях зупинився, ще раз подивився на Андрія, що стояв, прихилившись до стіни, й дурнувато і трохи озвірено глипав на нього з-під рудуватих вій. І враз Дмитру Івановичу пригадався учорашній вечір. Щасливий вечір, такий щасливий, що він ледь чи й пам'ятав ще такий. Вони грали з Андрієм і Маринкою в доміно. Дмитро Іванович шахраював, шахраював так, щоб те бачили Маринка й Андрій, вони ловили його на тому і, хоч розуміли, що він це робить навмисне, вдавали, буцім обурюються й сердяться всерйоз, Маринка таки й сердилася насправжки, а він заперечував, удавано обурювався й собі, Маринка галасувала ще дужче, Андрій був мовби арбітром поміж них, їм усім було дуже весело й гарно. Він пам'ятав усміх, з яким вчора ввечері дивився на нього Андрій. То був усміх дитячий і дорослий водночас, добрий усміх сина до тата.

Дмитрові Івановичу од того спомину запекло в горлі, він відчув, як у нього в грудях щось схлипнуло, заболіло, й він похапцем зачинив за собою двері кабінету, важко опустився на зелений, засланий дешевим килимком диван.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Прийшовши другого дня на роботу, Дмитро Іванович вирішив поводитися так, буцім нічого не сталося. Бо й справді: що залишалося робити? Скликати збори? І що він на них скаже? Хапати по черзі за

ґудзики всіх і починати переконувати? У чому? У тому, що вони таки впіймають свого журавля? Ті не впіймали, а вони впіймають?..

З статтею він ознайомився. Закликав Боброва, й той переклав її. Стаття була написана важко, не все йому вдалося зрозуміти, та й перекладав Бобров трохи незграбно, але суть, неприємну й жорстоку для себе, ухопив: учені з Марселя пройшли тією ж дорогою, що й вони, і були змушені визнати, що на цій путі їх спіткала невдача. Бобров, молодий, рано облисілий кандидат, також обережно подав думки, до яких прийшов Борозна. Вони змусили його викласти їх учора по дорозі додому, просто притиснули до стіни. Борозна все те сказав, захищаючись. Дмитро Іванович не міг не зауважити, що ті думки мають під собою грунт, позиції (це "позиції" вихопилось мимовільно, несподівано, і він його одразу стер), чи то пак, сумніви Борозни не позбавлені логічної переконливості. Взагалі сумніватися й заперечувати завжди легше... Проте... Але того, що мало стати насупроти, просто не було. Була ідея, був здогад, тисячі днів спостережень, було інтуїтивне почуття відкриття, була робота, яка в окремих деталях стверджувала ідею, але ще не було остаточного результату. Його мала дати перевірка мітчиками. Яка там, у далекому Марселі, привела людей до розчарування.

Дмитро Іванович відчував, як йому мовби все отерпло всередині. Він почував страх, його пойняло неясне бажання кудись сховатися. А натомість ходив по кімнатах, розмовляв, перевіряв. Таки вдавав, що нічого не сталося. Хоч бачив, розумів — сталося. І розумів — це бачать усі. Для цього не треба електронного мікроскопа. Та й його не побачиш ні в який найпотужніший мікроскоп. А проте воно ось тут, у ньому, в інших — у цих кімнатах. У надміру заклопотаних обличчях старших і молодших наукових співробітників, підкреслено доброзичливих посмішках, сполоханих птицях у очах і в якомусь млявому, попри заклопотаність, ритмі роботи, яка розсипається, як розсипається іграшковий, склеєний поганим клеєм віз. Він навмисне довше, ніж в інші дні, затримався у лабораторії, був уважніший, доскіпливіший, хоч і помічав, що ніхто не сприймає того всерйоз. Вони всі мовби грали в

якусь гру. Складалося враження, що хтось десь щось заховав, і кожному наріз-но сказав про схованку, і кожен бачив, як він казав про те іншому, але всі вдають, буцім нічого не знають. Дмитро Іванович дотягнув до обіду. Опівдні до нього в кабінет зайшла Хорол.

З того дня, як вони їздили в ліс, минуло два тижні. Вони жодного разу не згадали про поїздку, навіть очима не виказали, що пам'ятають про неї, проте в їхніх стосунках багато чого змінилося. Спочатку Дмитро Іванович і уявити не міг, як вони зустрінуться на роботі. Йому здавалося, що Світлана знітиться, збентежиться, він навіть боявся, аби цього не сталося на людях. Сталося ж зовсім навпаки. Світлана мовби вивільнилася од чогось, мовби знайшла інше, справжнє опертя. Вона трималася значно незалежніше, ніж раніше, вільніше висловлювала свої думки, впевненіше поводилася, як його заступник. Може, все це було глибоко награне, а може, вона й справді вирішила ігнорувати шефові переживання, та й його самого, знаючи, що лихого він їй не зробить.

Вона щільно причинила за собою двері, подивилася на нього суворо, як людина, яка одважилася на найрішучіші дії, сказала без будь-якого вступу:

— Треба боротися.

— Треба,— сказав він, бо думав про інше. І враз похопився, підвів голову: — За що?

— Зрозуміло, за що. Треба написати.

Дмитру Івановичу враз стало так важко, неначе по душі проїхав дорожній коток. Важко, ще й тому, що Світлана Кузьмівна сприйняла тільки зовнішній бік справи, її не засмутила, не завдала прикрощів невдача в самій суті шукання, розв'язанні проблеми.

— Куди написати? — запитав він.

— Директору. В президію... Він, знаєте... Я сама читала: в одній анкеті пише, що батько загинув, у другій— помер. У нього і в аспірантурі була історія...

Дмитро Іванович скривився, терпко потер долонею чоло:

— Який це має стосунок...

— Як який? — ступила уперед Світлана Кузьмівна.— Чи ви, Дмитре Івановичу, й справді такі наївні, чи прикидаєтесь? Йому самому потрібна лабораторія.

— Ну, що ви... це ж гидко,—сказав Дмитро Іванович і підвівся. Він обминав поглядом Хорол, він ніколи не сподівався, що ця нехитра, навіть добра жінка десь у глибині душі така запекла й нещадна. Він знову помилився. Не те щоб помилився...

Хоч Дмитро Іванович ніколи не бачив, щоб Світлана Кузьмівна спалахнула гнівом або радістю, але таки почував, що на дні серця в неї лежить важкий і міцний пласт. Хто зна, де він у неї взявся, і взагалі нащо він їй, і, мабуть, саме через те й не надавав своєму здогаду значення, і вже зовсім не сподівався, що доведеться з тим пластом зіткнутися. Він так-таки й не навчився за все життя правильно оцінювати людей.

— А ви не гидуйте,— тверезо й суворо сказала Хорол.— Ви не такий гидливий. Де треба, ви умієте...

— Неправда... Як вам не соромно...— скипів Марченко. І враз в обличчі Світлани Кузьмівни щось різко перемінилося, здавалося, по ньому пройшла судома, вона зробила над собою зусилля, щоб не випустити того, що рвонулося з дна душі.

— Ну й... — на думці крутнулося слово "подихайте", але вона знайшла інше: — Конайте, а я не хочу. Я... я віддала сюди все. У вашу теорію. Молодість...

— До чого тут молодість? — безсило мовив він.

— Ну, не молодість. Але життя, нерви. Розум. А тепер...

Голос її затремтів, вогники в очах погасли, і вся вона обм'якла, мовби аж понижчала на зріст, йому стало жаль її. Вона справді віддала сюди всі свої маленькі здібності і великі надії.

— Не треба так... Буває, люди гублять і більше. Та й ще ж нічого не відомо... — заспокоював її. Про те ж, що він віддав сюди все, подумав, коли вже Світлана Кузьмівна пішла. А пішла вона з тим самим рішучим виглядом, з яким і зайшла до кабінету. Ще й кинула на прощання:

— Ну, ви як хочете, а я здаватися не збираюся. Треба поставити його на місце. І ми поставимо.

Дмитро Іванович потарабанив пальцями по столу, кілька разів згорнув і знову розправив долонею великий синій аркуш паперу з діаграмною сіткою. "Треба поставити його на місце,— мимоволі подумав слідом за Світланою Хорол.—А хто знає, де його справжнє місце?.. Чи має право одна людина ставити другу на "її" місце? Звідки знати, що то "її" місце? А може, Й справді, оце місце — його, а моє деінде".

І водночас почував, як щось піднімається в ньому, дужче й дужче заперечуючи Хорол. Далі він подумав, що не має права попускати собі. Все це виллється в чвари, а він того не хотів. Не міг про таке й помислити.

Розмова з Хорол вибила Дмитра Івановича з рівноваги. Він більше не вийшов з кабінету, сів до столу, але й читати не міг — боліла голова.

Болі голови — його кара. Він перевтомився давно, ще працюючи над докторською дисертацією, й з того часу його життя розділилося на дві смуги — коли голова боліла й коли не боліла. Найчастіше вона боліла. До того призводило стонадцять причин — переміна погоди, нервування, перевтома, зайва чарка, поганий сон. Він взагалі вже й не пам'ятав, щоб хоч раз за останні роки доля зласкавилася й послала йому чистий і солодкий сон; усю ніч гнітили дивовижні видіння й марення, то хтось убивав його, то за кимось гнався він — записати, вийшло б сто томів Кафки. Ходив до лікарів, випив з кілька відер всілякої гидоти — марно. Найгірше ж, що й признатися на роботі в своїх муках не міг: ну, який він керівник, коли не може за півдня прочитати тридцяти сторінок машинописного тексту! І він сидів і читав. Щодня. І сьогодні теж. Аж поки його од тієї роботи не одірвав телефонний дзвінок. Дмитро Іванович підняв трубку. Його просив зайти Денис Сергійович Чирков — секретар партбюро інституту.

Коли Дмитро Іванович зайшов у кабінет Чиркова, там уже сидів директор інституту Павло Андрійович Корецький. Ледве він устиг привітатися, як двері прочинилися знову, й через поріг широко переступив Борозна. Він примружив очі, ворухнув плечем — хотів привітатись з усіма за руку, а тоді хитнув головою і сів біля приставного столика. Дмитро Іванович сів збоку, під стіною. Либонь, і йому, й Борозні в одну мить стало зрозуміло, для чого їх покликав Чирков. Денис Сергійович Чирков — років на п'ять молодший од Марченка науковець і навіть не доктор, а кандидат, уперше обраний на посаду секретаря; було видно, що він не обзвичаївся за цим невеликим, засланим зеленим сукном столом і що йому особливо неприємна ця розмова. Та він цього й не приховував. Провів долонею по худорлявому, землистого кольору обличчі, так наче втирався чи знімав невидиму павутину, сказав:

— Я навіть не знаю, з чого почати. Справа така незвична, така складна...

— Мені дуже прикро, що так сталося,— з властивою йому прямотою, яка іноді межувала з грубістю, перебив секретаря партбюро Борозна.—

Я готовий висловити Дмитрові Івановичу найщиріші вибачення. І тут, і прилюдно...

— Ет, що тепер усі ваші вибачення,— з досадою кинув на зелене сукно олівця Чирков.— Якби-то ними можна хоч щось залагодити. Який вас дідько смикав за язик? Ну, чого ви не прийшли до Дмитра Івановича? Чи хоча б до Павла Андрійовича...

— Я все це розумію,— темніючи лицем, сказав Борозна.— І не можу нічого пояснити. Я не хотів зла Дмитрові Івановичу... З того дня, як прийшов у його відділ, мізкував над проблемою попередника АТФ. А тоді прочитав статтю. І висловив свої думки.

— Ви не мали права висловлювати свої думки,— обізвався Корецький.

— Не маю пр-р-ава? —повернув у його бік голову Борозна, й те тверде "р" пролунало як виклик. Ніхто, звичайно, не знав, та й важко було здогадатися, що впевнений у собі чорнобородий доктор, котрий чітко карбував слова, до дванадцяти років не вимовляв цієї капосної для багатьох літери й що оте натискування на неї означало найвищий ступінь його хвилювання. Й через те Павло Андрійович відповів з не властивим йому адміністративним притиском:

— Так, не маєте права. Бо ви один, а там — цілий колектив. Не тільки наука, а й стосунки, атмосфера — життя. Минули часи, коли один учений міг категорично висловлюватись про працю іншого.— Корецький казав відомі всім істини, але казав так, що вони й справді набирали якогось особливого, більшого смислу.— За тих-бо часів і робив одинак. Архімед, Коперник, хто там ще, Герострат, місіс Фуллер. Кинула в Міссісіпі кілька гілочок річкового гіацинта, і вся Америка воює з ним і досі.

— Ну, знаєте,— й справді обурився Борозна...— Ваші аналогії...

Він почував провину перед Марченком. Та провина мовби поменшила щось у ньому, щось у ньому мовби трохи девальвувало і в свою чергу змушувало розглядати себе на нижчій сходинці. Він був готовий виказати свою провину будь-де і в будь-якій формі, але кинута в обличчя образа розсердила його. Він би, мабуть, сказав директору щось гостре, але це помітив Чирков і втрутився в розмову.

— Аналогії, мабуть, завеликі,— сказав він,— але у вас справді вийшло якось... неначе удар з тилу. Я, по правді, не знаю, що тут робити, який знайти рішенець. Може, запропонуєте щось ви? — глянув він на Марченка.

Світло-карі очі Дмитра Івановича дивилися кудись далеко, за цю розмову, за цих людей. Так принаймні здалося Чиркову. Проте Дмитро Іванович струснув великою головою, сказав сухо й розумно:

— Ніхто тут нічого не запропонує. Просто ми прискоримо перевірку. І вона покаже все.

Цими словами мовби знімав моральне ембарго з Чиркова й Корецького. Вони обидва полегшено зітхнули, проте Чирков зауважив:

— А не зашкодите собі поспіхом?

Дмитро Іванович знизав плечима, що мало означати:

може, й зашкоджу, а що маю робити? Хіба можу так працювати далі?

— Тільки не піддавайтеся настрою,— сказав йому на прощання Чирков.— Отій смузі невдач. Ми з Павлом Андрійовичем вам допоможемо.

— Я більш ніж упевнений, що мені вдасться хоч однією ніздрею вдихнути того фіміаму, який незабаром воскурять вам,— м'яко посміхнувся з свого місця Корецький. І не було в цій посмішці іронії, хіба що одна крапелиночка, й то з приводу фіміаму, а не роботи Дмитра Івановича.

Цей жарт, а надто слова Чиркова відгукнулися в душі Дмитра Івановича теплою луною, на деякий час притлумивши біль і роздратування. Він пішов, залишивши всіх у кабінеті секретаря.

Повернувшись у відділ, на третій поверх, Дмитро Іванович закликав до себе Світлану Хорол, Нелю, Вадима і Юлія — групу, з якою працював особисто, якій доручив перевірку, й наказав, щоб вони прискорили роботу. Одразу ж написав заявку на радіоактивний U232 і ще одну — з проханням, щоб до них у групу дали когось з лабораторії ізотопів.

Був лише початок червня, а сонце пряжило, ніби в зеніті літа. Вдень була парка задуха, вечорами понад містом блукали грози, скидали десь за Дарницею важке колоддя, і воно гримкотіло, аж луна котилася понад Дніпром. На грозу збиралося й сьогодні; і Дмитро Іванович, котрий здебільшого ходив додому пішки, сів у тролейбус. Задуха тут була ще більша, але йому поступилися місцем гомінливі хлопці, мабуть, студенти першого курсу якогось вузу ("Ох, уже почали поступатися місцем!"), він сів біля вікна, дивився, як поспішають додому перехожі, як понад дахами, понад парками важко снуються мідні хмари, як погрожує близьким дощем синя блискавиця. Він любив пору передгроззя. Коли все немов ховається само від себе, боїться небесного бунту й чекає його. Коли тьмяніють дахи будинків, коли ховається птаство, а дерева стоять, немов живі, хоч і безшелесні. Але сьогодні він сприймав її тільки краєм думки. А думав про розмову, яка відбулася, й про те, як у нього складеться на роботі далі. Звичайно, треба було б не думати про це. "Не піддатися настрою",— як сказав Чирков. І то так. Справді, треба намагатися якомога менше думати про погане. Втікати кудись. З'явиться та думка — обірвати знову. Не розвивати її. Бо, на жаль, саморозвиваючись, думка приходить до гіршого, ніж може бути

насправді. Вона прямує улогічено, враховує всі дрібниці ("розвивається"), які більшість людей не беруть до уваги, які найчастіше відпадають самі по собі. Надмірне самозаглиблення веде до руйнації душі. Треба ж, навпаки, творити себе, шукати себе. Проте він не завжди те вмів.

Він сидів і думав, що, либонь, прикро й глибоко помилився, погодившись на керівництво відділом, що йому, мабуть, важко вести відділ і зв'язувати в одне стільки проблем, прагнень, характерів. Коли його призначали, він був значно молодший... І тоді, звичайно, отак міркувати він не міг. Власне, по-іншому почав мислити зовсім недавно. Раніше весь час кудись поривався, кудись поспішав. Ще одна стаття про нього в газеті, ще одна власна публікація, а попереду ще ж звання академіка, а може, й патрона своєї галузі... І тільки недавно почав відчувати, що не дуже того хоче. Ні академіка, ні патрона, коли вперше зрозумів це,— навіть трохи злякався. "Невже, — подумав, — це найвища точка, якої сягнули мої бажання, моє серце. Не нею, не найвищою точкою живе людина, — відзначив про себе. — Вона живе укладанням отих цеглинок, споглядання, здебільшого в подиві, того, що звела своїм розумом і своїми руками, живе роботою. Робота тримає нас на світі. Я й сам помру, а залишу її своїм дітям. Залишу в інституті проблему. Мене не буде, вона житиме. Інші люди житимуть нею. Отже, я щось зробив для них, для суспільства".

Поруч Дмитра Івановича, посхилявшись на металеві бильця сидінь, розмовляли студенти-першокурсники, ті, які поступилися йому місцем. Вони розмовляли голосно, зумисне голосно, щоб привернути увагу сторонніх,— за-пально й гаряче. І Дмитро Іванович мимоволі прислухався.

— Гегель казав: теза, антитеза, синтез,— стукнув по коричневому портфелю пальцем чорнявий хлопець з гачкуватим носом.

— Ну й що? — стріпував русявим, що падав аж на очі, чубом інший. — Він просто розвинув постулат Арістотеля...

Дмитро Іванович посміхнувся. Настрій цих хлопців, їхня гарячковість і порив рішуче контрастували з тим, про що він думав допіру. А ще посміхнувся тому, що пригадав, як колись отак само дискутував про Канта, Гегеля, Фейєрбаха.

Він жив тоді в одній кімнаті з трьома студентами філософського факультету, чи, як вони себе називали, філософами. Вони всі тоді розмовляли як рівні з Кантом, Гегелем, Фейєрбахом. Нині один з них працює директором школи під Сумами, завів кабанця, збудував хату, другий завідує культвідділом райвиконкому, третій — доктор філософії, пише статті про інтуїцію і наукове передбачення.

"Милі хлопчики,— зненацька розчулено подумав він,— чи знаєте ви, яка то гірка річ наука? І все ж сперечайтеся, дерзайте: хтось із вас теж годуватиме кабанця, а хтось, може, відкриє нову теорію відносності. Хтось садитиме полуниці на власній грядці для базару, а інші засіють новим сортом пшениці цілинні землі. І вчіться у тих учителів, які кажуть, що людське життя — то найбільше багатство, то боротьба за поступ, і його треба прожити в горінні, кипінні, творчості".

Ще з коридора почув: у вітальні шаленіла сварка. Саме сварка, а не повчання, вичитування, виховні нотації. Ірина Михайлівна і Андрій уже давно сварилися на рівних, син казав матері крутіші слова, ніж вона йому, й допікав дужче. Він навіть зараз,— а йшлося таки про його вчорашній вчинок,— огризався сердито, то галасував — і тоді його голос злітав до вереску, то багатозначно-погрозливо кидав якесь слово і мовчав. У тому вереску, у тому багатозначному погрозливому мовчанні Дмитро Іванович, який у цей час і сам був як велика чутлива мембрана, вловив знайомі нотки. Це було так несподівано, так неприємно і боляче, як буває, коли ненароком придавиш осу, що залізла тобі за комір, або доторкнешся до розпеченого заліза. Він уловив, що Андрій не віддається весь на волю почуттів, а то наструнює їх, то попускає, подібно до того, як наструнює й попускає віжки вправний їздець. Попустивши, розпалюється, летить шалено (а віжки таки ж у руках) і тим лякає всіх, і себе теж. Це була лиха гра. І син її перейняв од нього. Дмитру Івановичу

знову стало невимовне соромно й тужно, аж щось стисло груди. Так, він сам був трохи гравцем і знав це й раніше, трохи соромився того в собі й не позбувся остаточно.

Правда, на життєвій орбіті він не був слабаком. Невдачі його допікали боляче, він панікував, але не втік"в, не ховався, він тоді ставав зібраний, щось у ньому туго зсотува-лося, тремтіло й зсотувалося, і він гаряче, настійно і вперто дряпався вперед. Віддавав тій боротьбі всі свої сили, всю енергію і таки долав важкий рубіж. Треба сказати, що й на оту першу стежку трапляв щодалі рідше, хоч і помалу, нелегко, він таки виборював себе в себе...

У сина було тільки панікування, гра й не було вміння зібратися на сили боротися, досягати. Андрій міг після першої дрібної невдачі повернутися спиною до того, про що мріяв цілий рік. Звичайно, своїх маленьких вигод у сім'ї він умів доп'ясти. Вирвати те, що треба, зубами, вигаласувати або поцупити нишком. І це страшенно непокоїло й дратувало батька. Він і зараз почував роздратування й, палаючи гнівом, не роздягнувшись, у мокрих черевиках, плащі й береті зайшов до вітальні.

— ...Вигнався до стелі, патли одпустив до плечей, а під патлами бруду на палець,— крила вже останніми, й не ліпшими, аргументами Ірина Михайлівна. Вона побачила чоловіка й рішуче пішла в наступ, знаючи, що знайде в ньому підтримку, що при ньому Андрій таки не одважиться на грубощі. Але сьогодні сталося інше. В Андрієвих очах спалахнула злість, він зміряв матір нищівним поглядом і сказав:

— У мене бруд на шиї, а в тебе, у твоєї дружини,— повернувся до батька, — в душі.

Дмитро Іванович смикнувся, немов від удару. Його до краю здивували й аж злякали Андрієві слова, і найбільше оте "в твоєї дружини". Він так розгубився, що нічого не сказав і мовчки почав

роздягатися. Вже в кабінеті подумав, що треба було приступити рішуче й домогтися, щоб Андрій пояснив, що хотів тим сказати. Та Андрій не такий уже дурний, він одбудеться якимись словами, якоюсь брехнею, навмисною брехнею, з якої виглядатиме насмішка, він її не ховатиме. Це він уміє. Більше, мабуть, не вміє нічого, таки правда, не вміє навіть до пуття помити шию, а колупнути словом, примастити гірке солодким і примастити так, що той, хто доторкнеться до солодкого, неодмінно відчує гірке, — на це він мастак. Здається, пройшов спеціальний вишкіл.

Дмитро Іванович не міг залишити безкарно вчорашнього Андрієвого вчинку. Повинен же він з ним поговорити, звернутися до його совісті, до здорового глузду. Повинен знати, що то за непевні типи вели його додому, хто кого напував і за чиї гроші. Та коли він зайшов до вітальні, син уже сидів біля телевізора. На екрані мелькали титри другої серії нового німецького багатосерійного детективу про вбивство з пограбуванням каси. Дмитро Іванович подумав, що коли надивишся таких фільмів, то почне здаватися, ніби людство суспіль готує себе або у вбивці, або у нишпорки.

Щоб почати розмову, треба було вимкнути телевізор. А це означало остаточно роздратувати Андрія, у цьому разі він замкнеться, замурує всі хідники, по яких до його душі може долинути бодай якесь рахманне слово. Розмову доводилось переносити на інший час.

Наступного дня Дмитро Іванович не пішов на роботу. Завідуючий відділом, він міг собі зрідка таке дозволити, і йому те ніхто не поставить на карб, та й не одважаться запитати, де він був. Може, працював у бібліотеці, а може, й просто ходив по місту — думав. Звичайно, Марченко й сам не давав собі попуску, ставав у приклад іншим — любив ставати в приклад, але й домашній кабінет з якогось часу почав його манити все дужче. Це був складний ланцюг: з одного боку, він почувався бадьоро в інститутському крутежі, там його думка зблискувала, як гостра шабля, з другого — любив гострити ту шаблю на самоті. Цього дня він нічого не робив — читав "Анну Каренiну", перечитував утретє чи вчетверте, він мовби шукав у чужій драмі, значно

більшій за свою, якогось заспокоєння. Отак розгорнув посередині, та вже й не відкладав. Чужа, вже боляче пережита колись драма відводила вбік, не давала зосереджуватись на тому, на чому й не потрібно було зосереджуватись.

Він заявився на роботу аж у понеділок о другій годині. Й тільки-но зайшов до кабінету, як йому сказали, що його вже кілька разів запитувала секретарка директора. Марченко пішов униз.

Павло Андрійович заговорив з ним не одразу, ще деякий час підписував папірці, щось відмічав у календарі, тоді покликав секретарку й попросив кудись подзвонити і тільки потому повернувся до нього. Спитав про здоров'я, гомонів про се, про те — про вчорашній футбольний матч, про понівечені бурею теплиці, а Дмитро Іванович сидів і думав, що має означати оця директорова ухильність і оця розмова. За довгі роки спільної праці вивчив Корецького гаразд і тепер майже не мав сумніву, що той закликав його не на добро. Нарешті, трішки внутрішньо стискаючись, сказав:

— Павле Андрійовичу, для чого ви мене покликали? Ще якась неприємність?

— Та... Не те щоб неприємність. Хоч і приємного мало,— збентежився Корецький.— Тут надійшов лист. Без підпису. Тобто анонімний... Написав хтось із вашого відділу. Та я... Я не надаю йому ніякого значення. Просто, може, щоб у чомусь застерегти вас. Віддаю його вам у руки,—не зміг наприкінці стриматися від великодушного жесту і з тим простягнув розрізаний з одного кінця конверт.

У Дмитра Івановича вистачило витримки не читати листа при директорові. Він сухо подякував, сховав його до кишені й пішов до себе.

Починався лист, як і всі анонімні листи, посиланням на високу справедливість і запевненням у безкорисливості аноніма, а також у

тому, що він нікого не боїться, просто не хоче зводити у відділі бучу, піднімати війну, але, мовляв, не має права й спокійно спостерігати, як викидають на вітер державні гроші, як ось уже кілька років водить по хащах плутаними стежками, які не мають кінця і ніколи нікуди не приведуть, кілька десятків науковців Дмитро Іванович Марченко, а сам тим часом непомітно збирає квіточки до свого наукового букета, й таке інше, й тому подібне. А в кінці обережно натикалося, що у відділі є інша людина, котра могла б повести роботу широким фронтом, спрямувавши її в правильний бік — практичний, суспільне корисний.

Дмитро Іванович читав, і йому темніло в очах. Надто рознервувався, де натякалося на його зв'язки з своїм заступником Світланою Хорол, розписувалося їхні поїздки "на природу", писалося про брутальну поведінку в сім'ї, в якій, мовляв, він уже давно фактично не живе, не розриває ж остаточно з дружиною лише з метою маскування. Це місце він сприйняв не просто як оббріхування, намагання облити брудом, а як щось більше, адже воно рішуче спотворювало його стосунки в сім'ї, вічну його відданість їй і болісне переживання того, в чому справді мимовільно завинив перед нею. Там тремтів, пульсував, болів цілий клубок найтонших кровоносних судинок, з яких він боявся зачепити бодай одну, а хтось грубо, безжально й брутально сік по них ножем.

Першим його порухом було кудись бігти, вхопити когось за груди, трусити, переконувати, доводити. Але та думка одразу ж згасла, як згасає стиснута з усіх боків цямринами луна в криниці. Куди він побіжить? Кого вхопить за груди?

І тут думка мимоволі тицялася в усі боки, розшукуючи автора листа. Дмитро Іванович погано знався на почерках. Та й, опріч усього, почерк був змінений. Але оті слова про хащі... Він уже від когось чув. І розвиток контраргументів супроти його, Марченкової, теорії допоміжного накопичення при фотосинтезі. І натяк на іншого проводиря... Серед його підлеглих, його колег на ту роль міг претендувати лише один чоловік. Невже то таки він?.. Не може бути... А чого не може бути? Звідки ти знаєш?.. Ти що, лазив у його душу з вимірною лінійкою? Вже не хлопчик,

відаєш, того, що там гніздиться, не виміряєш ніяким приладом. Часом людина й сама не знає, що там у неї. Посувається від поділки до поділки й не зглянеться, як опинилася за червоною рисою. От вона бачить щось і вдає, буцім не бачить. Ні, вона каже собі — не бачу. Вона каже собі, Що не варто бачити. Вона каже собі, що вона не може нічого зробити. Ось уже й укладено угоду з совістю. Та угода в одного більша, в іншого менша. Та людина каже собі: лабораторія кілька років працює не знати над чим. Вона без кінця блукає в хащах. Вони витрачають намарне державні гроші, їх навмисне водить кривими стежками завідуючий і на тому ще й заробляє собі на науковий авторитет. Кинути кілька цеглин у спину такого завідуючого — то ж тільки на користь справі!

Шкала лицемірства — о, вона дуже рухома. Відверті негідники, ті, що бачать погане й одвертаються од нього або ще й кажуть: так і треба, — трапляються не часто. Більше негідників прихованих, тих, які складають з власною совістю вигідну для себе угоду.

Дмитро Іванович почував, як у ньому все дужче й дужче піднімається злість проти того чоловіка. Але він вчасно зупинив себе. Він знав, як далеко може завести те почуття. Воно заступить усе — принципи, роботу, забере енергію, мисль, кине його в дріб'язок, у бруд. Увесь вік він думав про себе, що він справедливий. І саме це найчастіше стримувало його од підлоти, од мсти. ("Якщо я це зроблю, то який же я порядний"). Він свідомо культивував це у собі і вважав, що так повинен робити кожний. Правда, коли його кусали, він теж ішов навпрошки й бив. Вважав, що має на це право. І, мабуть, це було справедливо. Але зараз він такого права не мав. По-перше, він таки ж не знав, хто написав анонімку, та й не міг розводити чвари у такий відповідальний час.

І вже без злості, а холодно й гидливо подер на клаптики анонімного листа, загорнув його в чистий папір, зім'яв і вкинув у кошик. Анонімний лист перестав існувати, та лишився в ньому самому. Щоб закрити його, розквитатися з ним, Дмитро Іванович мав з кимось поговорити. Це була слабкість його вдачі. Він її знав, боровся з нею... і майже завжди програвав. Скільки разів картав себе за це. По-мовч. Не розказуй нікому.

А всередині щось бродить; здається, слова витікають самі... й таки не втримається, комусь та скаже. Не все, й не до кінця,— він таки не був базікалом і обмовником, але міцно замуровувати в собі таємниці теж не вмів. Одначе гаразд розумів, що ось про таку таємницю, про анонімку, він може поговорити тільки з найщирішим другом. А також порадитись ще раз і вже вдвох пройти тим полем, яке засівав кілька років. Поміркувати. Вибалакатись і хоч трохи вивільнити душу.

І він поїхав до нього.

Михайло вилежувався на канапі голічерева з польським детективом у руках. Він здебільшого й працює лежачи — читає, править коректуру і навіть пише наукові статті. Михайло Гнатович — чоловік тонкий і спостережливий, він одразу помітив, що в Марченка щось сталося. Хоч той, здавалося, нічим не виявив цього. Він мовчки одкинув кришку торшер-бару, налив велику пузату чарку "Старки", ляпаючи капцями, збігав на кухню й приніс хліба та порізаного тонкими шматочками мерзлого сала.

— Вибачай, я хазяйную сам,— сказав він.

— Та що ти... Мені зовсім не хочеться їсти. Але, випивши чарку, собі на подив з таким апетитом ум'яв хліб і сало, що Михайлу Гнатовичу довелося бігти на кухню ще раз. Михайло й сам трошки випив за компанію. Він свідомо уникав чарки, не довіряв собі. Він не вмів триматися — не вмів і не хотів, і коли котився — то під саму гору. Так було колись, коли він нічого не мав, тепер би він не покотився, принаймні з великої гори, з маленьких горбків ще міг, але запевняв усіх, що може загриміти й з найвищої гори. І всі ходили околясом, оберігали Візира. То була гра, у якій і Марченко залюбки кидав фішки. Михайло поставив на стіл чарку, підморгнув хитро й значуще.

— Що, знов твій Борозна одкопав якийсь журнал? Дмитро Іванович покрутив головою, прожовуючи хліб.

— Одкопає. Неодмінно одкопає. Не французький, так целебеський. З п'ятого пальця Целебеса. Отого, що підгинається під четвертий, великий. Я цю породу знаю. Він з тих, що лобом провалюють мур і пролазять у пролом. Ну, ти, звичайно, ліберал. Ти не потягнеш його назад за штани. Або потягнеш, коли вже буде пізно. Штани залишаться в твоїх руках, а він голий проскочить за стіну. Й звідти фугоне в тебе цеглиною.

Михайло Гнатович усміхнувся й підморгнув знову. Він давно помітив по очах Дмитра Івановича, що тому такі розмови подобаються. Правда, Марченко в тому ніколи не зізнавався. Навпаки, сам казав про Борозну тільки гарне. Але Візирові натяки приймав, не стільки натяки, як інформацію, яку Михайло Гнатович подавав про того (Борозна починав працювати в одному інституті з Візиром, звідти і знав його). Михайло говорив обережно, ніби між іншим, якби він почав казати щось вкрай несправедливе, Марченко неодмінно зупинив би його. Сьогодні Візир і справді повів мову в такому ключі, й Дмитрові Івановичу неначе спала з очей полуда, він ураз побачив себе збоку, сторонніми очима. Йому стало бридко й неприємно. А ще він здивувався такому збігові — Михайло одверто нападав на Борозну саме після того, як Дмитро Іванович запідозрив його в найбільшій підлоті. Однак тепер йому не захотілося виказувати своєї підозри.

— Борозна тут ні до чого,— закурив Марченко сигарету. — Але дожився я до чогось гидкого. Хтось написав на мене анонімку.

І він розповів усе Візирові.

— "Людина — добра. Треба казати — вона добра. Ну ж бо закричимо всі — ми звірі, що з того вийде!"

Ці слова Дмитро Іванович якось Сказав Візиру, і тепер той цитував їх, кепкуючи.

— Якби хоч раз показав пазури, якби знали, що в тобі живе отой звір, дідька лисого зважилися б підкопуватися. Скажу тобі правду: розпустив ти свою братію. І не заперечуй — розпустив. А людям треба шори. Вони поважають тільки тих, кого бояться.

— Брехня,— не стримався Марченко.

— Чого брехня? Ну, поважають і розумних. Але так, скептично поважають. Не до кінця.

— Ти не вмієш себе "оставити. Ти запобігаєш перед підлеглими. І думаєш, що так можна керувати. Люди... вони не вміють стояти поруч. Вони або на твоїх плечах, або біля твоїх ніг.

— Єн така порода, — сказав Дмитро Іванович.— Сидячи на плечах, вони можуть далі накинути оком. Плазуючи біля землі, краще бачать харч. Але ж не всі такі.

— Ну, не всі.

— Я керувався іншим, — не погоджуючись і не заперечуючи, мовив Марченко. — То більше, працюючи серед людей культурних, які... ну, нехай це й високо, стоять на передньому рубежі цивілізації.

— Ото й лихо, що вони стоять на передньому рубежі цивілізації. Усе вміють, все знають, до всього пристосувалися. І до брехні також. Збреше й оком не кліпне. А вже так тонко...

— Ну... ти наговорюєш на нас усіх,— трохи аж обурився Дмитро Іванович. — Людство виробило такі високі категорії, які... проти яких дуже замале все те, що ти кажеш.

— Які це такі категорії? — скептично посміхнувся Михайло Гнатович.

— Скажімо, народна мораль.

— А що воно таке "народна мораль"? — Уже відверто глузував Візир. — Це те, що думає Гапка?

— Ти майже вгадав. І вгадав подвійно. Мою матір звали Гапкою. Горпиною.

— Пробач...

— Не в тому суть. Вона ніколи не збрехала ні мені, ні батькові, тобто своєму чоловікові, — нікому.

— А Борозна і оком не змигне — збреше. І Хорол. І Бабенко. А вони хіба не народ? Так що ти побиваєш сам себе. І я, коли доведеться туго... теж, того...

— Не треба...— сказав Дмитро Іванович, і на мить вони засоромились обидва.

— Думаю, не збреше... хоч не просто це й для Борозни,— підвів голову Дмитро Іванович.

— Е, брате, ти таки прикидаєшся оптимістом,— накинув на плечі сорочку і почав застібати ґудзики Михайло.

— Але я знаю напевне, що працюю з людьми чесними, відданими науці.

— Ну, все одно. Ти ототожнюєш оту свою мораль з технічними відкриттями, які рухають вперед так званий прогрес, але не людину. А цей прогрес привчає людину думати машинно, корисливо. Ми можемо й забути щось погане один про одного, щось простити, а машина — ні.

Поволі й ми самі починаємо мислити машинно.— Він казав усе це так, немов самовиправдовувався, немов намагався перекласти щось із себе на когось.

Дмитро Іванович ходив по кімнаті, слухав товариша, який говорив з певністю й переконливістю, і мимоволі зіставляв теперішнього Михайла з колишнім. Мабуть, думав він, усе це було в Михайла й колись. Тільки тепер воно мовби розпросталося, пішло в ріст, вичитані із журналів істини він повертав у інший бік і пророкав як свої власні.

— От ти кажеш — моральність, розум...— почісував волохатого живота Візир, і Марченко зауважив, що в Михайла черевце, що в нього конституція така, що здається він хлопчиком, та ще маленьке і вельми жваве обличчя.

— Наукові досягнення... Космос. Газети, радіо, телевізор — усе нібито за неї. Прямо чи опосередковано. А можеш ти стверджувати, що вона виросла? Можеш сказати, що осягання інформації, поглиблене наукове шукання роблять глибшою і її? От, винайшов чоловік атомну бомбу. Вагався, карався, а таки винайшов. Інший же й вагатися не буде. І взагалі сам винахід стає таким, що він уже мовби й не підвладний нікому й нічому. А оте, що спалюємо кисень, який ти, спасибі тобі (маленька іронія), хочеш нам вернути, чи забруднюємо океан...

Михайло осідлав свого коника. Він любив говорити про те, куди доскочить людство в своєму поступі. Випалить кисень, забруднить біосферу, знищить себе бомбою чи подолає все це. Щодалі звикатиме до раціонального життя, втрачатиме одні втіхи й винаходитиме інші. Він-бо жив старими втіхами. Він любив полювати, розпалювати вночі біля річки багаття й збирати гриби. І разом з тим він любив нагнітати страхи. Вони виправдовували його несправжній скептицизм, його вміння легко, не вгрузаючи глибоко душею, обкрутитися, де треба, де пройти, а де й пробігти.

Дмитро Іванович повільно повернувся, повільно підійшов до Михайла Гнатовича й сказав:

— Ти знаєш, мені здається, ти все це сповідуєш не для себе.

У Михайлових очах стрибнули білі вогники, й він засміявся неприродним сміхом:

— Ха-ха-ха! Ти що — здурів? А для кого ж? Хочу свідомо розбестити тебе? І хіба таке буває — підносячи комусь склянку з аміаком, самому вдихати "Елладу"?

— Я не кажу, що свідомо,— мовив Дмитро Іванович жорстко.— І, прошу тебе, ніколи не наговорюй на всіх суспіль. Не приписуй людям того, чого вони не мають. Навіть коли... з якихось причин тобі хочеться приписати.

На Михайловому обличчі закам'янів вираз розгубленості. Він не сподівався, що Марченко запустить руку так глибоко. Йому стало прикро, він відчув щось схоже на образу. Хоч до деякої міри й почував правоту друга.

Дмитро Іванович спостеріг і це. Його куснула за серце досада.

— Все наше в нас,—сказав він примирливо.—Не те щоб дорожче, ми й розуміємо свої слабкості та недосконалості, але ж не можемо від них відмовитись. Треба лише намагатися робити так, щоб від того не було шкоди іншим.

Дмитро Іванович і далі відчував прикрість від своїх слів, від своєї різкості. Він гаразд зрозумів, од чого те. Впродовж усієї розмови почував, чи так йому лише здавалося, як з кожним словом оддаляється од нього Михайло, як навколо нього окреслюється якесь невидиме надміцне коло. Михайло — в колі, а він — за ним. Вони говорять, а він не

може передати своєї біди, своєї тривоги другові, не може по-справжньому відчути його в ній. Це, мабуть,було егоїстично з його боку, позасвідоме й егоїстично, втягувати іншу людину в свою біду, але чомусь того дуже хотілося. Щоправда, подумав далі, Михайла самого доля натіпала на вітрах. І він мимоволі щулиться, затуляється од найменшого вітру. Й не можна йому дорікати за те. Йому хочеться пожити, легко подихати. Що ж, він йому більше не псуватиме настрою.

Він навіть не сказав йому, що через два дні ступає на свій найбільший рубікон, що післязавтра перевірятимуть результати шестирічної роботи. Поклав Михайлові на плече руку, ледь-ледь притягнув його до себе:

— Я сьогодні такий дурний...

— Я теж не розумніший,— сказав Михайло.— Давай вип'ємо за двох дурнів. Якось один філософ сказав: "Не бійся дурних ворогів, бійся розумних друзів".

— Хто той філософ?

— Я.

— Тоді, може, трохи не так: бійся розумних ворогів і дурних друзів? Таких, якими були сьогодні ми? Вони засміялися.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

На інститутське подвір'я можна пройти не лише через головний вхід, а й вузенькою стежечкою через сад од зупинки тролейбуса. Борозна здебільшого й ходив так. Проте сьогодні він не пішов просто в інститут, а повернув на бічну алею, яка вела до яблуневого саду, звідти — в затишний куточок за басейном: там, у затінку густих ялин, обідньої пори полюбляли збиратися молодші — за віком і званням — наукові

співробітники. Під ялинами стояв стіл для пінг-понгу, хлопці й дівчата ганяли у вільний час пластмасову кульку. Пластмасова кулька стрибала й сьогодні, її гилили Вадим і Євген, а глядачів було лише двоє — Юлій і Микола. Борозна привітався мимохідь, йому відповів тільки Вадим, решта поодверталися, і, як здалося Віктору Васильовичу, демонстративно. Борозна хотів вернутися й запитати, що це має означати, проте не вернувся. Що це мало означати — йому здавалося, він здогадувався: помста за необережні слова, сказані Нелі; в устах нездар, заздрісників, страхопудів вони обросли іншими, домисленими, в які вкладали ще один, потаємний смисл. Буцім він хоче висмикнути стілець з-під Дмитра Івановича, посісти лабораторію. Звичайно, він збирався мати власну лабораторію, але, по-перше, не тепер, по-друге, ніяким чином не однявши її в когось. З тим, у чому признавався собі, не крився й перед іншими; він взагалі не знав розладу слів і діла, думки і серця, замірів і досягання мети. Він почував свої сили, мав майже точну міру своїх знань (звичайно, порівнюючи їх зі знаннями інших), вельми покладався на власну настійливість, неухильність, а також точність і технічну оснащеність експерименту. Він готував себе до великої, майже жертовної роботи. Тепер же подумав, що те, що не приховував своїх поглядів і намірів, приносило чорні плоди. Але зараз він тільки зупинився на мить, оглянувся, зустрівся очима з Вадимом, подякував йому поглядом і одвернувся.

Вадим од того погляду зіщулився, несамохіть зсутулив плечі. Його пройняв страх. Якби Борозна дізнався про його підступ, він би просто викинув його у вікно, не дуже доглядаючись, який це поверх. У Борозні вгадувалася велика фізична сила, певність себе й небажання дотримуватися будь-яких умовностей. Він був не схожий на багатьох інших і не дбав про те, щоб бути схожим, його просто не обходило, хто й що про нього думає, але він безжально розтопче кожного, хто опиниться на його путі. У глибині душі Вадим заздрив йому, заздрість насамперед і штовхнула його послухати Світланиної намови (котру він теж не обійшов у анонімному листі, натякнув на її зв'язки з Мар-ченком, зараз про це по інституту ширилося чимало балачок), а тепер ще й боявся. Але Борозна нічого того не знав. Його хвилювало інше. Він

розшукував Нелю. Він вирішив сьогодні ж, негайно поговорити з нею, запитати — добутися правди. Йому здавалося, він тільки гляне їй в очі, і вони порозуміються. Неля останнім часом рішуче уникала ного. Вона не відповідала на його телефонні дзвінки, обминала в коридорі, намагалася піти з лабораторії так, щоб він не зміг перестріти її на вулиці. Це було незрозуміле, це було несправедливо, жорстоко й кривдно. А основне, Борозна почувався надзвичайно пригніченим, він просто не міг далі жити без Нелі. Цей його настрій дратівливості й тривоги, якогось страху, густої туги посилювався день від дня, він боровся з ним і нічого не міг удіяти. Він розумів, що ніхто не може усвідомити любові, це робиться поза мозком, творимо ідеал чи й не творимо ідеалу, а серце щемить, завмирає і сміється найтоншими ниточками. Він, тридцятишестилітній чоловік, жодного разу не подумав про те, за що він любить Нелю і чи треба її любити. Він почував інтуїтивно, що не помилився в своєму коханні, і хоч йому не відкрився світ її душі, він його почував і жив ним увесь цей час, навіть не бачачись з нею. І йому ще дужче хотілося бачити її, хотілося говорити з нею, він згадував її погляд, її розпашіле обличчя — це було лише один раз, тоді, коли він зрозумів, що не байдужий їй, — він розумів, що так тривати далі не може, що він несамохіть руйнує довкола себе те коло, яке стільки років і з такою відчайдушністю викладав. Спочатку Борозна думав, що, може, все переміниться. Адже є й така любов. Коли один день людина ласкава, а тоді враз стає мовчазною, замкнутою, лякається чогось у самій собі, намагається знайти виміри тому, що сталося, на самоті й, звичайно, не знаходить і усамітнюється ще дужче. Але потім побачив, що це не так, що Неля свідомо, холодно й продумано втікає од нього. Він розшукував її і переслідував, як хлопчак. Здавалося, куди можна сховатися в одному інституті? Але вона примудрялася влаштувати все так, що ніколи не залишалася сама — ні в кімнаті, ні на подвір'ї.

Сьогодні Борозна вирішив не зважати ні на що. Тому з такою настійливістю й розшукував її в парку.

Не знайшовши Нелі ні під яблунями, ні біля фонтана, пішов у інститут. Але кімната, в якій Неля працювала, була порожня. Борозна

знову спустився з третього поверху вниз. Він дійшов до рогу будинку й несподівано побачив Нелю. Вона стояла по той бік хвіртки ще з однією дівчиною, вугруватою окатою Зоєю, і їла морозиво. Борозна рішуче пішов до них.

— Пробачте, Зою, мені треба поговорити з Нелею, — сказав, наперед почуваючи, як важко буде перейти од такої категоричності до щирої, м'якої розмови, яка мала розмити кригу відчуження й недовіри.

Зоя знизала худими плечима,— вона вже звикла, що хлопці одводять убік її подруг, — холодно і, як їй здавалося, презирливо, а насправді ображено чи навіть жалібно подивилася на Борозну, пішла. Але її зупинила Неля.

— Зою, не заходь далеко, я зараз...

Цими словами Неля одразу вимурувала стіну поміж ним і собою. Опріч того, Зоя справді зупинилася, і він почував, що не може на очах у неї, — нехай вона й не чує його слів, — сказати Нелі те, що виболіло за ці дні в серці. Гамуючи роздратування, що несподівано пойняло його, Борозна сказав, кинувши косяка в бік Зої:

— Може, відпустимо її і запишемо розмову на магнітофонну стрічку?

— Ні, живий свідок краще, — сказала Неля. Було видно, як вона перемагає щось у собі, як бродить у неї по чолу якась думка.

— Невже... нам потрібен свідок? — зітхнув Борозна.— Для чого?

— Ну... щоб не зарахували мене до вас у співучасники. В її очах світилась неприязнь, майже ворожість, а ще глибше — страх. І — жодної іскорки теплоти чи бодай спомину, здавалося, між ними нічого не було, здавалося, вони зовсім незнайомі.

— Нелю, я нічого не розумію,— знехтувавши її останні, сказані багатозначно слова, рвонувся через терни у її очах Борозна.—Чого ти втікаєш? Що я лихого тобі зробив?

— Мені, може, й нічого. Але ми живемо не на піратському кораблі, — звела на переніссі брови Рибченко, знову приховуючи страх, який опанував її.

— Слово честі — я нічого не розумію,— розгубився Борозна.— Може, й справді... Ти скажи... Я не такий уже твердолобий...

— Облиште, Вікторе Васильовичу,— кинула вона в урну недоїдене морозиво, звільняючись од страху, який обіймав її. — Я не кінчала педагогічних вузів, щоб перевиховувати дорослих дядів. Та й є дяді, яких уже не перевиховаєш.

Борозну од тих слів мовби обвіяло холодом. Він несамохіть зім'яв у кулаці й відпустив бороду, терпко потер перенісся.

— Нелю, ви на щось натякаєте. Щось приховуєте од мене. Ви повинні сказати все до кінця.

— Що я приховую од вас? — сказала вона, і те її "о" пролунало так здивовано, що на мить вернуло його кудись назад, і .він аж здригнувся. Але тільки на мить. Бо далі Неля мовби загасила щось у собі — отой наївний порив, отой порух, і на її чоло знову лягла тінь. — Мені нічого вам більше сказати. Та й немає коли.

— Я чекатиму вас після роботи.— В його очах світилася надія. Вона була зовсім маленька, і під Нелиним холодним поглядом швидко погасла.

У цю мить Неля вповні почувалася спокійною, їй удалося притлумити відчайний крик, що рвався з грудей, і страх, і пекучий жаль.

— Я не знаю, коли скінчу роботу сьогодні,— сказала вона.— А завтра ми приступаємо до експерименту... Того самого експерименту, який, за вашим прогнозуванням, покаже марність наших зусиль.— Неля помовчала, її обличчя з суворого, майже гнівного стало задумливим і милим, таким милим, що в Борозни стислося серце у передчутті найбільшої втрати. — Що ж, може, й на ваше вийде. Але тепер ваша наукова прозірливість буде для мене ще тяжчою. — Її обличчя враз спалахнуло рішучістю, і вона докінчила: —Ви... не чекайте мене більше. Ніколи.

Вона повернулася й пішла до інституту. Борозна відчув, як у ньому щось рвонулося, він ступив навздогін, навіть хотів ухопити Нелю за руку, повернути до себе, а тоді зупинився. Щось йому підказувало: в нього в душі немає сили, яка може зупинити її. Та враз йому в скроні вдарила кров, він чомусь стиснув кулаки й гукнув навздогін чи то з погрозою, чи то з відчаєм:

— Я чекатиму. Чуєш, я таки чекатиму!

Дмитрові Івановичу снився сон. Нібито він сидить у великій залі, а в ній зовсім немає вікон, і не ввімкнено жодної лампочки, і взагалі туди не пробивається жоден промінчик світла. Стеля десь високо, але він її не бачить і стін теж, він тільки бачить блідувату пляму попереду. То — екран. Він то пригасає, то повільно розжеврюється червонуватим світлом, і тоді на ньому з'являються контури якихось облич, обриси химерних будівель і дерев. Коли дуже напружитись, то можна побачити цілісну картину. Проте Дмитро Іванович не напружується. Він увесь якось дивно розслаблений, обезволений. У залі багато стільців, але Дмитро Іванович знає, що тут він сам.

Зненацька екран погас. І в ту мить Дмитро Іванович відчув на своєму плечі чиюсь руку. Він потягнувся своєю лівою рукою, хотів скинути руку того, хто стискав йому плече, але не зміг. Пальці були неначе залізні. І вся рука була важка, нещадна, ворожа. Дмитро Іванович хотів оглянутись, але й це йому не вдалося — він не міг навіть поворухнути

плечем. Йому стало страшно. Він спробував закричати, але почував, що тільки зяпає ротом, а звідти не вилітає жодного звука. І в цю мить знову засвітився екран. Рука поволі відпустила його, коли він мацнув за плече пальцями, її не було. А на екрані проступали обриси якихось химерних — зубцями і шпилями — гір, і над ними маяло щось схоже на велетенські крила.

Потерпаючи, що екран погасне знову й тоді на плече ляже та сама рука, Дмитро Іванович підвівся. Він пам'ятав, де були двері, знайшов їх навпомацки й вийшов у фойє. Фойє було звичайне, як і всі інші фойє кінотеатрів, тут горіло яскраве світло і висіли на стінах портрети кіноакторів, щоправда, жодного з них він ніколи не бачив на екрані. Дмитро Іванович повернув ліворуч, широкий коридор привів його до дверей, і він вийшов на вулицю. Світило сонце, гуділо місто, десь зоддалік долітав голос молочаря: "Молоко є. Мо-ло-ко. Є мо-ло-ко!" Зовсім як у їхньому дворі, хоч вулиця була незнайома, вузенька, з високими готичними вікнами будинків, нестеменне така, які він бачив у старій частині югославського міста Спліт, де побував позаторік. Щойно він хотів рушити праворуч, де по гомону вгадувалася магістральна вулиця, як з дверей кінотеатру вибігла маленька сухенька жіночка в окулярах і вхопила його за рукав піджака.

"Пробачте,— сказала вона,— оддайте ваш квиток". "Нащо він вам?" — здивувався Марченко. "У нас такий порядок",— багатозначно сказала жіночка. Він хотів повернутися й піти, але замість того почав шукати квиток. Обмацав усі кишені, деякі навіть повивертав — квитка не було.

"Я, мабуть, його викинув",— трохи розгублено казав Дмитро Іванович.

"А як ваше прізвище?"—швиденько запитала жіночка.

"Нащо це вам?.. Марченко..."

"Ми не можемо випустити вас",— сказала жіночка, намагаючись налити в свій голос якомога більше твердості. Адже вона розуміла, що ніяким чином не зможе втримати цього дебелого чоловіка. Ще краще це розумів Дмитро Іванович. Ось він повернеться й піде, і що йому зробить оця общипана синиця в окулярах? Але він натомість запитав:

"Що ж мені робити?"

"Підіть нагору, попросіть дозволу у Вінга".

"Яке дивне прізвище",—подумав Дмитро Іванович. йому дуже не хотілося вертатися в цей підступний будинок, але він таки пішов. Крутими сходами піднявся на другий поверх, зайшов у великий просторий кабінет. Там стояла парка задуха — вікна чомусь були зашторені — товчія, гармидер, у густому диму поміж столиками з келихами в руках сновигали чоловіки (тільки чоловіки) в чорних костюмах, про щось розмовляли, сміялися, на столиках, підвіконнях, просто на підлозі поблискували пляшки з напоями і сифони з водою. "Хто тут Вінг?" — запитав Дмитро Іванович витрішкуватого молодика, який опинився найближче до нього.

Молодик стенув плечима.

"Не знаю".

"Хто тут Вінг?"—пройшовши трохи далі, звернувся Дмитро Іванович до опасистого чоловіка з пляшкою в руках.

"Не знаю, — сказав той.— Пройдіть у кімнату напроти".

Дмитро Іванович вийшов на площадку сходів, попрямував до вузеньких, оббитих жовтим дерматином дверей. У тій кімнаті сиділо тільки четверо людей, гортали якісь журнали, один приміряв перед дзеркалом парик.

"Є тут Вінг?"—знову запитав Дмитро Іванович.

Ніхто довго не відповідав, аж нарешті одгукнувся чоловік, котрий приміряв парик:

"Він, мабуть, у підвалі.— Натягнув парик, одним вправним рухом приліпив вуса (борідка була своя) і враз став страшенно схожий на Мефістофеля. А може, й справді він збирався грати Мефістофеля.— А взагалі на землі все тлін, справжнє тільки одне — одвічні ілюзії людей", — кинув він через плече.

Хоч його слова, як здогадався Дмитро Іванович, призначалися не йому, а комусь із тих трьох за столом, у нього чомусь лякливо стиснулось серце. Він увібрав голову в плечі й поспішливо вийшов на площадку сходів. Спустився на перший поверх, пошукав очима сходи до підвалу й побачив довгий вузенький коридорчик, а в кінці його прочинені на вулицю двері. Мабуть, це був чорний хід. Дмитро Іванович хотів вийти через ті двері, а тоді пригадав, що сказав жінці в окулярах своє прізвище й тепер без дозволу піти не може. Передадуть на роботу, можуть бути неприємності. Звичайно, він нічого не порушив, а тільки загубив квиток, до того ж уже тоді, коли виходив із залу. А все-таки... І хоч його манили прочинені на вулицю двері й змагало бажання швидше покинути цей підозрілий будинок, почав шукати сходи до підвалу. І в ту мить з прочинених дверей до нього долетів протяжний поклик: "Молоко. Є мо-ло-ко. Мо-ло-ко є!"

Од того поклику Дмитро Іванович і прокинувся.

— Молоко. Є мо-ло-ко. Мо-ло-ко є! — знову долинув до нього голос.

Спочатку Дмитро Іванович подумав, що той голос долітає зі сну. У кімнаті була темінь, у нешироку щілину між штор на стіні падало світло вуличного ліхтаря. Дмитро Іванович увімкнув нічничок, який стояв на

журнальному столику в узголов'ї. Була третя година ночі. О цій хвилі крізь прочинені на балкон двері знову влетів закличний голос:

— Молоко. Є мо-ло-ко. Мо-ло-ко є!

Дмитро Іванович, ледве вірячи собі, вступив у капці, вийшов на балкон. Поглянувши вниз, справді побачив Степана, молочаря. Той стояв, навалившись грудьми на нещодавно змайстровану решітчасту загорожу під кавуни, час від часу важко закидав назад голову, вигукував слова, якими ранком скликав до бідонів покупців. Дмитро Іванович розреготався. Що Степан п'яничка, він знав давно, але де той нализався о цій порі, та ще й приволікся на своє щоденне торговельне місце !

Він зачинив балкон, ліг на канапу, вимкнув світло. Реальні Степанові слова розсунули заволоку недавнього сну, він усе ще хлипав перед очима. Найповніше запам'яталися пошуки Вінга. Дмитро Іванович пригадав свої мандри по кабінетах у розшуках того загадкового чоловіка, пригадав відчинені на вулицю двері, і його пойняла досада. Він навіть у сні лишився таким самим. Не рвонувся, не наплював на все, не пішов. Безглуздий сон, тільки він у ньому поводився не так, як мав би, на його теперішню думку, поводитись. Найчастіше чомусь йому снилося, що він іде босий.

Решта—як треба: костюм, галстук, капелюх, а черевиків... немає. Він заходить у академію, ступає по натертій до блиску паркетній підлозі... босоніж. Щойно ішов у черевиках, і враз вони кудись поділися. То була просто кара господня. Найгірше ж, що він у сні не міг повернутися й утекти, а покірно йшов на виклик. Хоч і бачив, що дивує всіх неймовірно.

Він ще раз відзначив з іронією і прикрістю, що і в сні залишився точнісінько таким, як у житті. Він подумав, що таким він створив себе сам і що оце і є його справжня суть. Вона дужча чи, може, міцніша за всі його розмірковування і поривання. І ще він подумав, що кожна людина

має якусь свою одну суть. Він не міг погодитися з тими вченими, які кажуть, що людина сьогодні не знає, яка вона буде завтра, що в ній зненацька може вибухнути щось таке, що здивує усіх і її саму. Звичайно, людина може розкритися, може спалахнути, може кинути себе на високу гору. її душа іноді здатна на круті повороти. Проте суть людини лишається тією самою. Людина або сміливa, або боязлива, обережна, жадібна, балакуча, потайна, відкрита. Вона така завжди. Одна здатна любити дужче, віддаиіше, інша — менше, холодніше, розсудливіше. В одній закладено страху більше, в іншій — менше. Закладено вже змалку. В генах чи дідько зна в чому... І страху, й любові, і ненависті — всього того, що тримає в руках і рухає світ. Він пригадував, як деякі авторитети описують людські стани, кажуть, що людині буває байдуже, що станеться з нею в наступну мить. Може, це й так, коли вона приголомшена настільки, що вже не може мислити, сприймати того, що її оточує. Дмитро Іванович побував на крутих гребенях, але жодного разу з ним не сталося такого. Він пам'ятав, чого досягав, ніколи не дозволяв собі повестися так, щоб однією миттю втратити все, що мав. Через те був твердо переконаний, що і в кожної іншої людини є оте осердя, яке ніяким чином не може змінитися в одну мить за помахом мізинного пальця Долі. То неправда, думав він, що ми не знаємо, що зробимо в наступну хвилину. Обмовили людину Фрейд і його послідовники, і навіть геніальний Достоєвський помилявся, коли обстоював роздвоєння душі, а також, що людина під владою темних, не зрозумілих їй сил.

Людина завжди знає, що вона робить і знає, які сили ведуть її у житті. Дмитро Іванович чітко і ясно міг сказати, які сили вели і ведуть його. Навіть зараз. Насамперед це було почуття обов'язку. Особливо він усвідомлював свій обов'язок бути чесним і щирим перед співробітниками лабораторії, бути прикладом для своїх молодих колег. І саме це усвідомлення обов'язку принесло йому радість. Радість трохи аж моторошну — відповідальності за долі інших. Він розумів, що йому не байдужі всі ці люди, що він болів за них душею. І саме цим він насамперед людина і комуніст. Він аж підносився своєю думкою над усім дріб'язком буденщини, над власними недосконалостями. Це не було

самомилування, він просто почував, що є в нього якесь осердя, тримаючись за яке може йти далі. Він думав про роботу. Вона — святість, їхня проблема, їхні спільні зусилля — вище за них самих, то ідеал, то бог, якому вони служать. Він почував і розумів — вона об'єднує все: їхні пристрасті, їхні прагнення — всіх і кожного зокрема, велика світла мета, велика робота поменшує, а то й гасить у душах усе дрібне й возвеличує гарне та правдиве.

Саме через те почував справжній страх перед експериментом, який мали розпочати за кілька годин.

Дмитро Іванович уже не зміг заснути до ранку. Навіть спробував читати — на його журнальному столику лежала книжка про нові дослідження в розкопаній Помпеї, але читане не бралося до голови, і він відкинув книжку й знову загасив світло. Так і пролежав з розплющеними очима до ранку.

Встав з головним болем, розслаблений, майже знесилений. Ледве змусив себе зробити таку-сяку фіззарядку — махнув у один, у другий бік руками, немов давав кому відчіпного, кілька разів зігнувся в попереку й на тому закінчив. Поснідавши яєчнею та вчорашньою картоплею, провів до школи Маринку,— він проводив її щодня, Ма-ринка вважала це його почесним обов'язком,— і пішов на роботу. Він пішов не прямо, а далеким кружним шляхом, сподіваючись хоч трохи збадьоритись, розвіяти біль у голові. Було гарно йти ранковим містом, щойно политими вологими тротуарами, на яких у калюжах купалися голуби, поспішали перехожі. Повільно, бо таки випереджав час, піднімався вгору крайньою алеєю парку Шевченка. Він навіть не зглянувся, як опинився аж тут. Отак само, оцією ж таки алеєю він підіймався... тридцять п'ять років тому. Тридцять п'ять чи тридцять чотири. Чомусь не міг точно полічити. А от те, як ішов з фанерним чемоданом у руці, пам'ятав добре. І тут він здогадався, що нині й ішов для того, щоб пригадати чи пригадувати. Минуле, таким, яким воно було насправді, приходить вельми рідко. І якось несподівано — спалахом. Якийсь звук, якийсь колір, якась асоціація раптом вирве мить просто звідти, і тоді все затерпне

всередині, й здається, ти повернеш себе, колишнього, молодого, повернеш час, молоді дерева й ті хмари, які вже тричі випарувались на Землі. То приємна і навіть чимось аж лячна мить. А може вона й просто прийти з споминів.

Отут він став. Чемодан поставив до ніг, але ручку не випускав. Чемодана йому зробив сусід, дядько Гавро. Ручку одірвав од дверей, петлі поробив шкуратяні.

Було дуже рано — п'ята чи шоста година. Місто ще спало. Він зупинився біля басейну. Посеред басейну стояв симпатичний опецькуватий хлопчик, він тримав над головою кухоль, з якого лилася вода. Сонце тільки зійшло, грало променями на мармурових плечах хлопчика, на струменях, творячи райдугу. Хлопчик чимось був схожий на їхніх сільських пастушків, у нього так само костричився на голові чуб і спадали намоклі штанці. Зараз тут стоїть інший хлопчик. Він тримає в руках рибину. Того хлопчика, мабуть, забрала війна.

Дмитро Іванович пам'ятає, йому тоді захотілося пити. Він поставив чемодан на край басейну — щоб мати на оці, наслухався в селі про "жуліків", перескочив на купу каміння і нахилився до кухля. Він тоді сприймав життя просто — насамперед з боку доцільності того, що існувало довкола. Він хотів пити. А тут була вода. І йому було байдуже, звідки вона текла — з криниці, з крана чи мармурового кухля. Він подумав, що зараз, хоч як би хотів пити (він взагалі майже забув, що то справжня спрага), нізащо не став би на край басейну. І не тільки через те, що це некультурно...

Цієї миті він подумав, що отой парубчак, котрий стояв тридцять п'ять років тому, це не він. Тоді біля басейну стояв сильний, безпосередній, грубуватий і безкомпромісний хлопець. А оце стоїть важкий учений, котрий часто вагається, по кілька разів зважує, шукаючи правильного і найкоротшого шляху. Цей чоловік знає, як важко придбати і як легко втратити, ось чому він помисливий. Щось таке чи

подібне до цього колись сказав Арістотель. Може, він це сказав, теж стоячи над басейном і дивлячись на своє молоде відображення у воді?

Але це таки він, подумав Дмитро Іванович. У глибині — десь він. Оце все: розважливість, обережність — то тільки нашарування, то одяганки, які він натягував одна на одну вподовж років.

Той же парубчак справді був палкий і безжурний. Напившись і побачивши, що ще дуже рано, він узяв чемодана й поволік його за високі тюльпани в густу траву. Він ліг у траву й, міцно тримаючи в руці ручку, ту саму ручку, якою сімнадцять років одчиняв хатні двері і яка тепер була прицвяхована до чемодана, заснув.

Прокинувся од якогось галасу. Сів на траві, протер очі й побачив перед собою грудасту дівчину в синій косинці й зеленому фартусі. Він не одразу зрозумів, що вона лає його за пом'яту траву. Це його розсмішило, і він сказав:

— Я привезу вам його цілу в'язку.

— Чого? — здивовано запитала дівчина.

— Сіна.

Тоді розреготалася вона. І крізь сміх пояснювала, що сіна їй не треба, і всім, хто живе у місті, теж, а що траву не можна м'яти, бо це псує вигляд парку.

Він почав піднімати руками зелену чуприну трави, й дівчина розреготалася ще дужче.

Потім він зустрічав її не раз — вона працювала чи то двірничкою,чи то квітникаркою у цьому парку й щоразу, забачивши його, сміялася.

Він оселився в двоюрідної тітки. В університет їздив трамваєм. Перші два тижні — тим самим вагоном. На тому вагоні на борту була написана цифра 631. Він думав, що тільки цим трамваєм, з цифрою 631 на борту, й можна доїхати до Володимирської вулиці. Прийшовши вранці на зупинку, очікував його іноді по дві години. Запізнювався на навчання, приходив здосвітку, економлячи на сні. А раз, не дочекавшись вагона шістсот тридцять один, пішов пішки по рейках, щоб не заблудитися. Ох же й сміялися однокурсники, коли він розповів, чого запізнився. То були інші однокурсники, не ті, з якими закінчував університет. З тими, у лавах добровольчого студентського батальйону, він пішов на війну. Після війни він не зустрів нікого з них.

Удруге він прийшов у цей парк, коли тут ще не було ні зелених газонів, ні квітів, ні фонтана. І не було більше грудастої дівчини в синій косинці й зеленому фартусі. А він був такий самий, як і раніше,— безпосередній, залюблений у науку, але ще завзятіший і наполегливіший. У ньому буяла енергія, сила і трохи зрів розрахунок, гарний розрахунок на відкриття, на високі життєві щаблі, жевріла надія прорватися кудись, спити з джерел, захованих у глибині. З одного боку, мабуть, то було несвідоме бажання назавжди позбутися фанерного чемоданчика, а далі солдатського речового мішка і голих дощок залізної койки в післявоєнному гуртожитку. На ті дошки він клав одну полу шинелі, другою накривався й спав не роззуваючись, бо залізна грубка, жерстяну трубу якої вони вивели в кватирку, гріла доти, поки в ній гоготіло полум'я од украдених на станції Київ-Товарний, попиляних у підвалі кругляків.

У них був сильний курс. Зодягнений переважно у шинелі, які глибоко в складках ще зберігали запах порохового диму, та в спідниці з плащ-наметів і кофточки з парашутного шовку. Недарма майже третина їх пішла у велику науку. Марченко теж прийшов на студентську лаву просто з госпіталю (був контужений на понтонній переправі через Віслу) на другий курс. З другого боку, його вже почали лоскотати й пломінці честолюбства, неясні сподівання щось знайти, щось відкрити, щось звершити. Ті пломінці тріпотіли в ньому оддавна. Він сам не знав, де

вони в ньому взялися. Адже, здавалося, був точнісінько такий, як інші хлопці в селі. Ну, може, трошки чутливіший. Він соромився тієї чутливості й тонкості. Але ні в кому з них не горів отой пломінець. Він не дав упродовж усієї війни викинути з речового мішка два грубі томи біології, щоб натомість покласти пару запасних онуч чи банку американської тушонки, він знову привів його в цей парк. Дмитро Іванович розумів, що, звичайно, в тому було й трохи випадковості, що він ішов саме в біологію, але що йшов, ішов кудись уперед, до знань,— нітрохи. До знань і ще до чогось. На якусь мить він задумався: що б з нього могло бути, якби він не поступив на біофак університету? Як би склалося його життя? Він не міг не признатися собі, що скрізь, куди б не закинула його доля, він пробивався б угору. Якби не поступив на біофак, він вернувся б у Чернігів і вступив би до педінституту. І теж отримав би диплом з відзнакою. Щоправда, тоді колія його життя навряд чи приєдналася б до широкої магістральної колії науки. Він був би вчителем біології. Не вчителем, а директором школи. Або й завідуючим райвно. Зразковим директором школи... І потратив би на те стільки енергії й сили...

Стоячи отут, біля басейну, в затінку каштана, він ніби заглянув кудись глибоко-глибоко, в друге своє життя. Побачив себе іншого. Нечітко й неясно, як власне відображення на дні басейну.

У лабораторії панував дух тривожної урочистості, піднесеності, страху. Дмитро Іванович намагався триматися спокійно, навіть трохи перегравав на тому, пройшов по всіх кімнатах, поговорив з Вадимом і Юлієм і сказав, щоб починали. Власне, не починали, а закінчували. Адже всі ці дні були віддані підготовці. Тут було багато майже механічної роботи: подрібнення й руйнування ультразвуком хлоропластів, фрагментація, виділення першої фотосистеми із строми і гран — довгий ланцюжок од звичайних листочків зеленого гороху до готової суспензії, в якій зроблено цілий ряд перевірок, відтак введено мічений по фосфору амоніл-тетрафос і проведено реакцію на сонце. Сьогодні вони мають довідатись, вступив у реакцію амоніл-тетрафос чи ні.

Дмитро Іванович не збирався особисто бути присутнім при тому. Все вже вивірено й перевірено, а розігнати екстракт на електрофорезі, накласти хромотографічний папір чи зробити обчислення на лічильнику Гейгера — Мюллера не згірше за нього, а може, навіть краще, зуміють Вадим і Юлій, а також запрошений з лабораторії ізотопів Микола Яструбець. Марченко не хотів заважати їм.

Він побажав усім успіху, всі вони дружно, хором послали його за узвичаєним ритуалом до дідька, і він пішов до себе в кабінет. Скинув і повісив на спинку стільця піджак, розчинив вікно, підсунув прислану на відгук з інституту ботаніки дисертацію.

Він читав довго (а може, йому лише здалося, що читав довго), а коли одірвався, у подиві помітив, що нічого з прочитаного не зрозумів. Він навіть не міг сказати, про що саме читав. Тільки тепер збагнув, що весь час думав про те, що робиться через дві кімнати од нього. Намагався відгадати, на якому вони етапі і чи скоро закінчать.

Дмитро Іванович подумав, що дисертацію він сьогодні читати не зможе. Велика серйозна робота, над нею треба зосередитись, зануритись у неї з самого початку, бо далі можна нічого не зрозуміти. Поки що він напише листи в Алма-Ату, відповість колегам з Алма-Атинського інституту фізіології рослин на їхні запитання по дослідженню світлової фази фотосинтезу, що частково теж досліджує його лабораторія. Вони навіть самі створили спектральні прилади, тут, власне, мають безсумнівні успіхи, вже визнані серед інших фотосинтетиків. Це не особисте дослідне поле Дмитра Івановича, але воно теж під його контролем. Колись на ньому працював і він, тепер роботу продовжують інші.

Він розпочав писати листа. Написав першу фразу, а далі перо зупинилося й ані руш. Він силоміць примусив себе думати над відповіддю, низав рядки, креслив і перекреслював, аж поки не порвав аркуш. По тому довго сидів самозаглибившись, у ньому мовби щось одключило волю. Дмитро Іванович розумів, що то одключив він сам, і не

міг нічого вдіяти. Відтак спробував зосередитись: гортав реферативні журнали, впорядковував папери в шухляді столика. А час спливав, неначе кров з незабинтованої рани. Він мимоволі рахував його, за годинником і по сонцю, яке плинуло над корчуватськими лісами. На хвилю затримався поглядом на літакові, який безшумно спускався до лісу. Він бачив їх щодня, звик до них, майже не помічав: один за одним вони йшли на посадку в аеропорт Жуляни, але цей літак чомусь викликав у нього тривогу, він проводжав його очима, поки той не сховався за будинками.

"Пора б уже комусь прийти",— подумав і зрозумів, що вже давно дослухається до кроків за дверима. Він відчув, що якесь велетенське, ніколи досі не знане напруження сковує його зсередини, тисне, аж стає важко дихати. І враз відчув, що він страшенно розсмиканий, нервово виснажений. Що страх гнобить його неймовірно. Розумом начебто й не вельми панікував. Але в душі залягла тиша, яка була майже зловісна. І раптом закололо під серцем, і жилка на лівій руці забилася, неначе натягнена сталька під вітром: тінь-тінь-тінь. Він уловив тонке тремтіння десь усередині й відчув, що в нього навіть тремтять під колінами ноги, що вони ослабли, і коли він підведеться, може не встояти. Він ніколи не думав, що такий розбитий.

Це злякало в свою чергу. Що отак сточені нерви, надірване здоров'я. Чому? Ніби ж нічого подібного донедавна за собою не помічав.

У коридорі почулися кроки, він несамохіть напружився, вп'явся руками в бильця крісла. Кроки потупотіли далі, а він усе ще сидів закам'янілий. "Ну, це не годиться зовсім",— подумав Дмитро Іванович і підвівся. Ступив до лабораторного стола і враз відчув, що в нього в горлі мовби щось запекло, заклекотіло, здавалося, хтось стиснув його пальцями. Водночас його залила гаряча хвиля, але вона не була схожа на ту, яка заливає при соромі чи ніяковості, вона була занадто пекуча й важка, здушувала зсередини й накочувалась на серце. Воно обкипіло жаром. Дмитро Іванович пам'ятав цю хвилю — так само вона накочувалась на нього, коли він чотири роки тому, упавши, зламав ногу і

двоє ребер. То була передшокова хвиля, слідом за тим йому червоно засвітилося в очах і погас світ.

Наступної миті у Марченка хлинула з рота кров. Він злякався страшенно, але, як і завжди в такі хвилини, мовби весь стиснувся,— стиснув кулаки, стиснув мисль, волю,— сів на куценький, з металевими нікельованими бильцями диванчик. Хотів лягти, а тоді подумав, що так може захлинутися, й лишився сидіти. Він боявся поворухнутися, розумів, що ворушитися, мабуть, не треба, що найліпше посидіти отак і спробувати заспокоїтись, погасити важку гарячу хвилю в грудях. В ту мить майнула думка про можливу смерть. Собі на подив, зовсім тверезо відкарбував, що цією думкою він здавна мовби прип'ятий до чогось, що ця думка взагалі не дає рвонутися. Але щось одразу й заперечило: смерть є подвійним гальмом, якби її не було, не було б краси життя. Оцього сонця, отих кленів і яблунь.

Оця несподівана тверезість і холодність розмірковування про щось стороннє просигналізували йому, що він не помре, інакше б він не зміг отак мислити. Життя — то стрічка, яку намотує барабан машини; мелькнув останній шматочок — і все. Але, видно, його стрічці ще не прийшов кінець. Та й надто прикро буде, якщо він сам укоротить її. "Ми й так іноді витрачаємо її не на те, що треба".

Носова хустинка аж хлипала од крові. Водночас Дмитро Іванович відчув, що пекти в горлі перестало, що дихати теж стало легше і що важка гаряча хвиля відступила. Він зачекав ще хвилину, повільно підвівся. Так повільно, що знову мало не звалився на диванчик. Якась сила, а може, антисила, сила руйнації, ламала його. Але тепер він свідомо вирішив не піддаватися їй. Він боровся затято, майже зі злістю. Тримаючись за стіл, пройшов до вікна, тремтячою рукою налив з графина в склянку води й виполоскав рот. Потім намочив у воді аркуш паперу й витер обличчя. Цими розважливими діями сподобався собі, відзначив у думці, що таки здолав страх і панічність, що обійшовся без сторонньої допомоги й без виклику медиків. Тепер треба було подумати,

як замити плями на підлозі і що робити з сорочкою. Хусточку він просто викине в кошик...

У цей час до кабінету увійшов Євген. Дмитро Іванович чи не вперше пошкодував, що привчив співробітників заходити без стуку. У Євгена з переляку трохи не вискочили з орбіт очі, він штовхнув ногою двері й щосили закричав у коридор:

— Сюди, сюди. На поміч!

А тоді кинувся до Марченка, хотів підтримати його, але Дмитро Іванович уже зовсім спокійно і впевнено відвів його руку, сказав з досадою:

— Ну, чого ви кричите? Зачиніть двері.

Але-до кабінету вже бігли люди. Дмитрові Івановичу було невимовне прикро, адже всі здогадаються, з чого все це сталося, він несподівано розсердився, почав виганяти всіх з кабінету, не дозволяв дзвонити в швидку допомогу. Його не послухали, знову посадовили на диван, але в швидку допомогу таки не дзвонили.

А тим часом за дві кімнати добігав до кінця останній акт інтуїтивно передбаченої Дмитром Івановичем драми.

— Ну як, як ми йому скажемо! — гарячкував Юлій, і його худорляве обличчя з великими, широко поставленими очима палахкотіло жаром.— Ти б побачив його; я тільки на хвилинку заглянув, і то злякався: сорочку хоч викрути, а на обличчі ні кровинки.

— А що ж робити? — похмуро казав Вадим. Його красиве обличчя посіріло од утоми, під очима залягли сині підкови. — Він сам запитає.

— Треба якось обдурити... Принаймні на якийсь час. Може, Світлано Кузьмівно, ви...

Хорол навіть не обізвалася. Вона все ще тупо й безпомічно дивилася на рентгенівську плівку, немов сподівалася, що від її бажання, від її тужного погляду на ній проступлять чорні плями.

— Ти це придумав, ти й роби,— знову сказав Вадим. — Прояви свої акторські здібності.

Він зрозумів, що сказав дурницю, але не покаявся навіть поглядом. Сидів на ріжку стола, обхопивши руками коліно, і, було видно, розмовляючи з Юлієм, думав ще про щось. Біля вікна, спершись ліктями на лутку, стояла Неля. Почувши про те, що сталося а їхнім шефом, вона було рвонулася до дверей, але її зупинив і завернув назад Юлій, тепер вона зосереджено-болісно чекала розв'язки.

Юлій оглянув їх усіх, його очі зайнялися рішучістю, й він сказав:

— Ну й... це ж не фарисейство.

По його обличчю пройшла судома, було видно, як він щосили переломлює щось у собі, настроюється на фальшивий оптимізм.

Він забіг до кабінету Дмитра Івановича, коли той, знову відсторонивши руни тих, хто хотів йому допомогти, підвівся з дивана.

— Шеф, усе о'кей! — надміру голосно вигукнув Юлій, намагаючись невідривне дивитися в очі Марченкові, адже тільки так, здавалося йому, той може повірити.— Наші ще там кінчають...

Дмитро Іванович подивився на Юлія довгим, проникливим поглядом, сказав, здавалося, зовсім спокійно, тільки дуже тихо:

— Ви не вмієте брехати, Юлику. Той змигнув очима, опустив голову:

— Пробачте... Ви не навчили.

— Спасибі, за... приємний каламбур,— посміхнувся Дмитро Іванович.

Він справді був спокійний. Мабуть, тому, що пережив невдачу наперед. Йому було соромно від того, що сталося, і тепер він намагався бодай чимось компенсувати свій недавній страх і панічність.

У ту хвилину, тихі й пригнічені, до кабінету зайшли Світлана Кузьмівна, Вадим, Неля. Вони чули з коридора Юліїв провал, критися далі було нічого. Дмитро Іванович відчув, як його кольнуло в серце. У подиві відзначив, що той біль був не за себе, а за них — Світлану, Нелю, Юлія, Вадима. Ще подумав, що дорого б дав, аби зараз забрати його в них. Але... що він міг?

— Ви що... Наче в траурній процесії,— змусив себе осміхнутися.— Го-го, ще й не такі невдачі бувають. Згадайте... Ну, чого там... Та всі відкриття в науці не приходили легко.— І, щоб не пустити їх далі у песимізм, не дати розлізтися по кутках сумнівів, сказав: — Загальмувати могла тисяча причин. Не спрацювали хлоропласти, не та концентрація дигітоніну, неякісна обробка... От ми взяли для обробки дитирген ікс сто...

Він почав захоплюватися, і, щоб утримати його од хвилювання, Корецький, котрий теж прийшов сюди і дивився на нього розумними й трохи сумними очима, взяв його під руку:

— Потім, потім. Відпочиньте. Мій шофер зараз відвезе вас додому.

Дмитро Іванович не заперечував. Він тільки бадьористо подивився на колег (принаймні йому здавалося, що подивився так) і сказав:

— Експеримент ми повторимо. Готуйте нову суспензію.

Удома він одімкнув двері сам, хотів, непомітно пройти у ванну, щоб скинути й попрати сорочку, але Ірина Михайлівна почула, перестріла його в коридорі. Вона злякано зойкнула, але одразу ж оговталася, допомогла перевдягтися, постелила йому на дивані постіль. Хотіла викликати лікаря, але він не дозволив.

Він тримався спокійно, знав, що не має права давати собі попуску, розвихрюватися, досить з нього в домі галасу й нервів і так. Спокій і твердість почав культивувати не так давно, він розумів, що запізнився на багато років, але того не вернути.

Хоч і стримано, розповів про все, що сталося на роботі. Ірина Михайлівна вислухала, запитала, як йому мається зараз, принесла чаю і валер'янових крапель. Склянку з чаєм він узяв, а валер'янові краплі повернув з докірливою посмішкою. Це остаточно заспокоїло Ірину Михайлівну. Для неї чоловікова душа була неначе поверхня ріки. Вона бачила все, що діялось на ній, а спроби прозирнути в глибину не робила ніколи. Вона тривожилась за його здоров'я, але, побачивши, що нічого серйозного йому не загрожує, заспокоїлась; її засмутила невдача в нього на роботі, але що вона означала для нього самого, не по службі, а саме для нього,— самої сутності його життя,— не розуміла. І не намагалася зрозуміти. Ну, щось там не вдалося —. ото й усе. Так само не завжди розумів її шкільні клопоти й він, проте намагався зрозуміти, вряди-годи допомагав якоюсь порадою, та оскільки до своєї роботи вона ставилася з холодком, той холодок передавався і йому.

Отож вона сказала кілька заспокійливих слів, пішла у ванну, де в неї стояла ввімкнута пральна машина. Раніше він здебільшого допомагав їй прати, принаймні розвішував білизну, і тепер трохи подосадував, що невчасно занедужав.

Він зібрав постіль, лишив тільки подушку, підклавши під неї ковдру, ліг на канапу. Спочатку лежав без будь-якої думки, а потім уява почала малювати те, що могло статися і що було б по тому. "Куди б Ірина поділа на цей час Маринку? Одіслала з кимось у село чи..." І він почув Маринчин крик: "Таточку, татуньочку, татчику...",— і уявив її жах, розпач, неможливість осягнути все своїм маленьким розумом і серденьком — усе стояло перед очима так реально, йому було так жаль Маринки, аж відчув, як до очей підступили сльози.

Він похапливо переліг із спини на правий бік і спробував одігнати лячне видиво. І таки одігнав. Проте його й далі обіймали невеселі думки. У голові немов зависла важка хмара, заступила виднокіл, підім'яла під себе все, і хоч не кресали блискавиці й не гуркотів грім, але пойняв такий туск і щем, що хотілося кричати.

Він згадував те, що трапилося на роботі, і йому ставало страшенно прикро й соромно.

Він ніколи не думав, що отакий крихкий. Йому ніщо не загрожувало, і ніби навіть не так уже жахливо й переживав... Адже це не смерть когось близького, не загроза власному життю. А от же...

І він подумав і вперше відчув, яка крихка людина взагалі. Всесильна людина, яка повертає ріки, проламує гори, яка в чистому полі вибудовує міста — камінні лабіринти, перемоловши на порох і склеївши наново граніт і залізо. І от у цьому, зведеному ЇЇ руками громадді, живе вона сама, в одній із клітинок б'ється гаряче серце, метушиться грудочка живої плоті. В оцій ось, у сусідніх... Всесильна людина... Вона справді надзвичайно крихка. І не тривка. Вона згасає враз, і від неї не лишається нічого. Як отам, у Помпеї, книжка про розкопки якої лежала на його журнальному столику і на яку він зараз дивився: за тисячоліття в попелі залишились тільки порожнечі— пози людей у момент загибелі. Конфігурації їхніх тіл. Для чого? Кому? Тіла, яке за півгодини до того кохало. Очей, які плакали. Мозку, який щось думав... Може, саме винаходив якусь теорему.

Ну, а якби залишив теорему? Встиг залишити? Тоді можна вважати оту порожнечу не марною? Так, не марною. Вона й не марна. Без неї не було б Помпеї. Без них усіх.

Випала б сьогодні удача. А тебе б не було. Те, друге, виправдало б перше? І знову думка: виправдало для кого? Він зрозумів, що думає про це не вперше. Що думав і вчора, читаючи книжку про розкопки в Помпеї, а насправді тільки очікуючи сьогоднішнього дня.

Він зрозумів, що ніколи не зможе змістити ці дві точки в одну. Вони — мовби тіло й антитіло. Але весь його життєвий досвід підказував, що інакше жити не можна, що треба тільки шукати, й тоді будеш людиною. Справді, тим, післясмертним, живе чимало людей. І це зовсім не віра в потойбічне життя.

От присвятив себе учений винаходу. Великий учений великому винаходу. Він міг би вигадати сто склеювальних олівців чи двісті паст і мав би за те нову машину, штани, дороге кольє для жінки. Але він знає, що те згине, а справжній винахід оцінять і після смерті. І теж, здається, що йому тоді? Так, тоді—дуже мало. Чи, певніше, абсолютно нічого. Немало людей кпинять з цього. І сам той учений живе сьогоднішнім. Але й туди йде якась його частка. Його не буде, а ця частка залишиться жити. Ні, це вже житиме не свідомість його теперішнього "я". Але житиме матеріально, у винаході. Житиме те, що він віддав майбутньому. Житиме вічна непримиренність людини зі смертю, заперечення смерті. Людина й заперечує смерть відкриттями, книгами, скульптурами.

Він підвівся на лікті, поправив подушку й підсунув книжку, на обкладинці якої була відтиснута картина Брюллова, під газети.

Звичайно, кожна людина, подумав, намагається продовжити своє життя. Інакше б... Нащо б їй народжуватись? Втішається вона життям чи перетворює його собі на муку. Те від неї теж мало залежить. А може, й не мало... Принаймні він створити собі постійно веселого настрою,— та

де там постійно, хоча б вряди-годи,— не вміє. Він уміє тільки працювати. І каратися через свою працю. Бо в тій праці... сенс його життя. Парадоксально? Мабуть. Але це так. Його і, мабуть, багатьох інших. Адже справді з-під того попелу викопали прекрасні статуї і плити з кресленнями теореми Піфагора. Тобто ті люди жили й загинули недаремно. І не тільки конфігурації їхніх поз у момент смерті залишились на землі!

Несподівано, не знати чому, він подумав про Борозну, несподівано й справді, бо за весь сьогоднішній день, та й за всі попередні, жодного разу не спом'янув його. Він примусив себе не воювати з ним навіть у мислях.

Дмитро Іванович зрозумів, чому нині сплив йому у пам'яті Борозна. Тоді він не почував до нього зла. А тепер, після невдачі, відчув. Мабуть, саме через те, що той передбачив невдачу. Так би мовити, запрограмував її. Виявився... прозірливішим чи розумнішим. Він, Марченко, віддав цій справі шість років життя і дум, а цей ось прийшов і за кілька місяців... Треба-таки не допустити, аби він втручався далі. Але помщатися він йому не буде. Тепер це...ну зовсім негарно. Треба бути вище... Тільки — вище.

Дмитро Іванович силоміць стер усміхнене (він чомусь зараз бачив його саме усміхненим) обличчя Борозни. І знову вернувся до попередньої думки. Отже, треба шукати, де обірвалася нитка. Він не міг повірити, що весь шлях неправильний. Адже те, що мусить бути ще одна фаза, підказувало все. Вони вловлювали її побічно тисячі разів. Тільки от не вдалося зафіксувати.

А може, й справді,— облило холодом мозок,— це тільки міраж, красива химера, яку вигадав? А чи не краще було взяти в руку чужу ниточку і йти за нею, і якби навіть вона обірвалася, ніхто не осмілився б сказати лихого слова, адже ту ниточку вій узяв з рук визнаних авторитетів.

Він розумів, що цей шлях не шлях відкривачів, не шлях справжньої науки. І водночас потерпав перед невідворотними звинуваченнями в волюнтаризмі, кар'єризмі, безтурботності. Він дивився на шереги книг, написаних людьми, які саме й утвердилися сміливістю, пошуком, безоглядністю, немов шукав у них підтримки. Книги зводились над ним восьмиярусним громаддям, він усі їх перечитав — не тримав у себе непрочитаних книг, з роками навіть любив перечитувати вже прочитані колись; але зараз вони стояли німі, байдуже виблискували корінцями — ті люди вже своє зробили, їх уже ні заперечити, ні перекреслити, ні звинуватити. А йому кортіло поговорити. Йому праглося підтримки, й не просто підтримки, а підтримки дружньої і кваліфікованої. Він був вдячний Ірині за те, що вона подзвонила Михайлові. Він чув, як вона дзвонила, притишеним голосом розповідала про чоловікову невдачу й лихо, яке з ним приключилося. Вона знала, що мало чим може допомогти Дмитрові Івановичу, й тому кликала Михайла. Тепер він чекав на нього. Перечитував газети й чекав. Переглянувши газети, перегорнув останній номер "Всесвіту", несподівано занурився в статтю про Гогена й випірнув з неї, коли годинник показував чверть на восьму. Далі сховатися в читання не міг. Чекання чомусь ставало важким, майже гнітючим. Може, й через те, що з кухні долітали хоч і приглушені, проте вочевидь роздратовані голоси. Андрій щось канючив у матері, а та відмовляла. Він канючив настирливо, сварливо, уперто, Ірина Михайлівна ж, мабуть, роздратовано йому дорікала й просила піти геть, щоб не хвилювати батька. Але Андрій не відступався, а ще після якихось материних слів верескливо закричав:

— Все Маринці, Маринці! Бо то улюбленица, підлиза. Ось нехай та зараза тільки підсунеться мені під руку...

За мить вони галасували обоє. Там щось заторохтіло, забряжчало, а тоді почувся розлючений Андріїв крик:

— Ти ще підійди до мене... Тільки підійди!

Дмитру Івановичу стало до краю прикро. Андрій зовсім не слухався матері. Частково в тому завинила й Ірина Михайлівна, котра відверто пестила Маринку, а та в свою чергу не раз зачіпала брата, одразу ж втікаючи під захист матері. Але ж і Андрій...

І Дмитро Іванович знову, вже вкотре, подумав, що він щось проґавив у вихованні сина й неодмінно має надолужувати, шукати якихось ключів до нього. Тільки яких? Андрій пропускав через себе світ так егоїстично, що будь-яке повчання, будь-яку розмову, навіть найлагіднішу, сприймав як злий підступ. Він ще трохи побоювався батька — його вибуху, його гніву, в якому той міг ударити, й на тому все трималося. Але це була надто тонка й ненадійна ниточка.

"Треба щось робити",— ще раз подумав Дмитро Іванович. Але цього разу в кухню не вийшов. Нарешті галас ущух. А чекання стало нестерпним. Двічі чи тричі забігала Маринка, вона була незвичайно тиха й злякана, ніби аж боялася батька. Заходила Ірина Михайлівна, але тільки спитати, чи йому не треба чого.

І коли він уже зовсім обезнадіявся, пролунав дзвінок. Але то був зовсім не Михайло. На велике здивування Дмитра Івановича, його навідав Карпо Федорович Одинець. Хоч вони жили в одному будинку вже одинадцять років, але Карпо Федорович за цей час заходив до нього разів п'ять, не більше. Та й Дмитро Іванович не вельми вшановував відвідинами свого начальника. Він просто не поважав його. Навіть більше — гребував ним у душі, хоч, звичайно, ніколи цього не виказував. У час, коли люди, аби висловити свій найвищий захват, свої найбільші поривання, здебільшого зловживаючи, приставляють до багатьох слів префікси з означенням найвищого ступеня, він теж не міг утриматися й приставляв такий префікс до визначення, яким обіймав Одинця,— суперсволота.

В Одинцеві його дивувало одне: попри все, що той знав про себе (не міг не знати), Карпо Федорович був завжди певен: життя проживає правильно. Він не мучився сумнівами, не надломлював свого здоров'я

ваганнями й пошуками якоїсь прихованої істини. Йому не раз казали, що він хамло, цього він не міг спростувати навіть перед самим собою, іноді йому навіть подобалося бути хамлом, шокувати всіляких тонконервих інтелектуалів. Або й просто думав про них: "От ти не хамло, а що маєш?"

Проте незалежно і впевнено він почувався не з усіма. Карпо Федорович взагалі не вміє іти нарівні. Він або плазує, або топче ногами. Або на вашій голові, або під вашими чобітьми. Перед Марченком, хоч і був його начальником, здебільшого запобігав. Перед його науковим авторитетом, перед тим, що того можуть призначити директором інституту (подейкували й таке), перед пошаною, з якою до нього ставилися колеги і навіть деякі члени президії академії. Зовні ж тримався на рівній, навіть на дружній нозі, фамільярно поплескуючи Дмитра Івановича по плечу, що той терпів над силу... Він і зараз по-простецькому, невимушене розташувався в шкіряному кріслі на гвинті, одтяг-нувши його трохи од столу, капронового капелюха, підморгнувши, надів на бронзову голову Менделєєва, придбаного Дмитром Івановичем в антикварному магазині, папку кинув на стіл. Але було в цій невимушеності — і це Дмитро Іванович вловив одразу — і щось таке, що сигналізувало про зміни в поведінці Одинця щодо нього. Карпо Федорович вилазив йому на голову. Дмитро Іванович подивував, що це сталося так швидко. Це був небезпечний симптом, то більше, Марченко здогадувався, що Одинець прийшов не з добром.

Карпо Федорович і справді вдавано, злорадіючи в душі, поспівчував Дмитру Івановичу в невдачі, покепкував з переполоху, до якого спричинився транс, що стався з Марченком, розказав непристойного анекдота, а далі ще ближче присунувся разом з кріслом і сказав:

— Я прийшов нагадати: завтра вчена рада, і ви мусите виступити.

Дмитро Іванович здригнувся од Одинцевих слів. Він дивився на нього з неприхованим страхом.

— Бачите, я хворий...— спробував захищатися.

— Вже майже пройшло,— грубо сказав Одинець.— Ви входили до комісії по перевірці. Лише ви читали статтю... Тобто найкраще її знаєте...

Одинець нещадно заганяв його в кут. Так заганяє дужий боксер підупалого на силі супротивника. Дмитро Іванович розумів це й почував, що не може вчинити опору.

— Я спробую...

— Пробують тільки самогонку, — перебив Карпо Федорович. — Ви зобов'язані виступити й розвінчати.

— Добре, я виступлю,— здався Марченко. Одинець ще посидів кілька хвилин, поговорив про європейські кінні змагання, що намічалися в Києві, — він був завсідником іподрому й, казали, грав на тоталізаторі, — сказав, щоб Дмитро Іванович не занепадав духом, пообіцяв підтримати, і в голосі його звучало недвозначно: взамін на твій виступ, — і пішов.

А Дмитро Іванович залишився розстроєний і пригнічений до краю. Раніше за клопотами з експериментом, за всіма іншими клопотами він геть забув про "справу Абрамчука", як називав Одинець прикрість, що випала на долю завідуючого сектором відділу екології. Суть "справи" полягала ось у чому. Один з аспірантів Абрамчука написав статтю про швидкість поглинання рослинами вуглекислоти у різних кліматичних зонах і опублікував її в збірнику. Абрамчук, як завідуючий сектором, теж підписав її. Пізніше виявилося, що ця стаття наполовину компілятивна, наполовину просто списана з іншої, яка була опублікована в книзі, виданій московським Інститутом фотосинтезу. Виявив Марченко й навіть необережно вказав на це у звіті, який складали після перевірки роботи сектора екології. Необережно тому, що був твердо переконаний — Абрамчук завинив дуже мало. Ну, допустив недбалість, неохайність, але, звичайно, ненавмисне. Треба було йому наодинці порадити

Абрамчукові виступити з критичною, самокритичною статтею, все пояснити й вибачитись перед авторами з Інституту фотосинтезу. Марченко ж дав Одинцеві в руки зброю, якою той хотів уразити Абрамчука наповал. Одинець зводив з ним особисті рахунки. Абрамчук — чоловік холеричний, неврівноважений, науковець маленького таланту. Але ж хіба можна виживати людину з інституту за те, що вона відповіла нетактовністю на нетактовність? Тепер же, якщо Дмитро Іванович виступить на захист Абрамчука, він поставить під удар і себе. Звичайно, одразу Одинець не вдарить. Але він знайде спосіб... Він не подарує. Недарма прийшов сьогодні й нагадав. Саме сьогодні. Він відчув, коли можна взяти мертвою хватйою. О, це зовсім не випадковість, що ця неприємність прийшла слідом за невдачею в лабораторії. Одинець умисне очікував нагоди й поставив "справу Абрамчука" саме на завтрашню вчену раду. Отже, завтра Дмитро Іванович повинен "розвінчати" Абрамчука. Але ж це... ну, принаймні не зовсім чесно. Дмитро Іванович знав — його мучитиме совість. Навіть зринула така думка: "А коли Абрамчук щось заподіє собі? Він такий. Я не прощу собі цього довіку. Не прощу, якщо з Абрамчуком щось станеться. Ох же й знайшов вимір".

Не піти на вчену раду зовсім... Прикинутися хворим? Одинець скаже, що бачив його здоровим. Та й річ не в тому. Він його просто з'їсть. Особливо тепер.

Дмитро Іванович почував мало не розпач. Його пойняло таке хвилювання, що він устав з канапи й заходив по кімнаті. Він не бачив ради. Найгірше ж що, розмірковуючи так, хвилюючись, він уже майже знав, що доведеться йти, що йому в цій ситуації просто нікуди подітися. Не піти — це майже послати себе в співучасники до Абрамчука, на якісь гріхи котрого вже кілька разів натякав Одинець. Не піти — це майже оддати лабораторію. Перестати бути науковцем.

Тоді ж втрачало сенс життя. Отже, інші члени ради проголосують? Ну, звичайно, не всі... Та й з тих, хто безоглядно підніме руки слідом за Одинцем, не всі знатимуть суть справи.

Достеменно знає її тільки він.

Нараз Дмитро Іванович зупинився і спробував проаналізувати свої думки. Він розумів: це змагаються розум і совість. Розум — він вельми хитрий, гнучкий, він щоразу знаходить тисячі щілинок, у які протягує слідом за собою душу. Совість звивається, то б'ється в конвульсіях, то квилить, а розум підказує, розум переконує, умовляє: "Ну,— каже пін,— для чого ти опираєшся? Що ми виграємо? Нові турботи? І ніяких благ".

Совість, однак, не погоджується з отим "ми", вона й далі прагне одмежуватися.

Найкраще було б, подумав Дмитро Іванович, одітнути все й не мучитись. Адже все одно піде. А попереду довгий вечір і весь завтрашній день. Викруту ж не знайде... От би якась телеграма. "По-дитячому й негарно, зовсім негарно". Він і так не раз думав, що телеграма може надійти. У людини його віку батьки, якщо вони є, завше старі, дуже старі, і діти не можуть позбутися думки про невідворотність їхньої смерті, про похорон. То страшно, може, через це він часто навідував матір і ще частіше (здебільшого тихцем од Ірини) посилав їй гроші.

Але водночас думка про матір, чесну, вічну трудівницю, почала перетягувати щось у нього в інший бік. Все життя мати сапала поле, двадцять років водила ланку, й ніхто ніколи не докорив їй неправдою чи нечесністю. Маленька, згорблена,— зморшки й сиві пасемця волосся з-під рябенької хусточки,— вона на старість мала два капітали: свою чесність і гордість за сина. І вона усвідомлювала оті обидва скарби. Про сина розповідала всім (це була її маленька слабкість) і якось мовила йому, коли він, саме він, засумнівався в якійсь її розповіді: "Мені, сину, ніхто не сказав "брешеш". І не подумав про мене так".

І ось тепер ці дві усвідомлені сили тиснули на Дмитра Івановича. Чомусь йому згадалася й суперечка на захисті в Нелі Рибченко,

суперечка на високих регістрах, яку вели молодші колеги про те, як повинна людина впорядковувати саму себе, про високу місію їхньої маленької лабораторії. Маленької і не маленької, адже вони клопочуться благом мільйонів людей, почувають перед ними відповідальність чи принаймні повинні її почувати. А він учив їх цього. О, там, у теорії, він був міцний.

Йому стало невимовне соромно. І разом з тим у мозок настійно стукала думка: "Що таке клопоти про мільйони? Статистика. Цифра. Тьху, як погано",—розсердився Дмитро Іванович. Він боровся з цими думками, а їх немовби хто нашіптував на вухо.

"Це все забудеться. Уляжеться. І всі забудуть. А я й далі працюватиму. І робитиму добрі справи",— знову щось шепоче просто в мозок. "А хіба я не втрачу на повазі до себе? Хіба я вже й так мало втратив?" — мислено проказував він. Почував, що оцими думками мовби виборює щось. Мовби вилазить кудись угору, де незатишно, де вітер, де може спіткати й якесь лихо, але він ліз, ішов і підбадьорював сам себе.

Дмитро Іванович так розхвилювався, що в нього почалися сильні болі в потилиці й скронях. У нього взагалі був підвищений місцевий, головний, тиск. Йому аж скаламутилося в очах, і коли ввійшла Ірина, вона одразу побачила це. Вона вклала його на диван, поставила на спину банки, аби відтягти од голови кров. Так робила часто, й це допомагало. Він віддав себе повністю їй у руки, йому було приємно од її турботливості, аж згодом пожартував:

— Тепер я знаю, нащо люди женяться.

— Нащо? — серйозно запитала Ірина Михайлівна. Вона ніколи не розуміла чоловікових жартів.

— Щоб ставити одне одному банки й розтирати попереки.

Вона зрозуміла і всміхнулася.

— Колись ти думав інакше.—Потім подивилася на чорний квадратний годинник на столі й сказала: — Чогось Михайла довго немає.

Дмитро Іванович промовчав. Він перестав сьогодні його чекати.

Михайло того вечора так і не прийшов. Дмитро Іванович думав про це з прикрістю. Найгірше було те, що він не міг ні пояснити, ні одгадати причини. Тільки відчув, що вона теж ховає якусь несподіванку для нього.

Уранці, ледве заявившись на роботу, він пішов до директора інституту. Його таки не вистачило на "військовий опір", як сам собі визначив свій бунт проти Одинця, але він вирішив його перехитрувати. То більше, цей його замір збігався ще з одним заміром, який спав Марченкові па думку учора ввечері. Почував, що йому буде тяжко провести ці два з половиною невизначені тижні в лабораторії. Він, звичайно, не обриватиме волоття гороху й не працюватиме на центрифугах, а заходжуватися біля чогось іншого, якоїсь проблеми теж не зможе. Отож і вирішив провести ці два з половиною тижні поза інститутом.

— Павле Андрійовичу, я не використав торік усієї відпустки,— поклав перед Корецьким заяву.— Я прошу відпустити мене на два тижні зараз. Якщо не можна за торішню, дайте за свій рахунок.

Павло Андрійович покрутив у руках довгу чорну ручку і, вже приклавшись до паперу, запитав:

— А вас зможе хтось замінити... в цей час?

— Я десь читав такий жарт: "Якщо ви думаєте, що незамінні, згадайте про цвинтар. Скільки там лежить незамінних",— сказав Дмитро Іванович.

— Переконали,— мовив директор і підписав заяву.— Ви будете дома чи поїдете кудись? — запитав, уже проводячи Марченка до дверей.

— Мабуть, поїду на Бережок. Трохи відпочину, порибалю.

— Ні пуху ні луски,— сказав Корецький. Він вклав у ці звичайні слова чимало теплоти, й Дмитро Іванович теж відповів з почуттям:

— Можу запевнити — ні того, ні того не буде. А проте — к чорту.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Дмитро Іванович поїхав не на інститутський Бережок, а в село Соколівку на Десні, де вже двічі відпочивав з Іриною і дітьми. Сів у Києві на "ракету", а через п'ять годин зійщов у Моровську, за сім кілометрів од Соколівки, куди добувся по глибокому піску попутною вантажною машиною. Він розраховував побути в селі два тижні, а тоді навідатись у Київ, і незалежно від того, як закінчиться експеримент, вернутись у Соколівку з сім'єю. Він би забрав їх і зараз, але Андрій одбував виробничу практику.

Шофер підвіз його просто до хати Олекси Онишка, у якого Дмитро Іванович квартирував обидва рази й де зупинявся, вириваючись на два-три дні порибалити. Хата діда Онишка, могутнього поліщука з широкою бородою, густими сивими бровами й великим, у червоних прожилках носом, схожого на поліщуків із лубків і літописів давніх часів, стояла на самому березі Десни. Проте не дід ставив її так близько од води, а вода підійшла до хати. Десна, яка мчала серед широких луків, у цьому місці круто вигиналася до села, у повінь валила високий правий берег, уже проковтнула дві вулиці й наступала далі,— вулиця, якою шофер підвіз

Дмитра Івановича до хати, обривалася просто в воду, шофер розвертався обережно, тицяючи носом і задом машини в низенькі потрухлі тинки. Проте дід Онишко не панікував. З вартими заздрості спокоєм і практичністю проміряв метром город, який ламала вода, а також сад і подвір'я, і, порахувавши, скільки приблизно метрів забирає вона за весну, сказав бабі, що на їхній вік вистачить. Обійстя в діда, як на піскувате Полісся, багате — хлів, і клуня, й дві розлогі шовковиці за нею, і яблуні, й груші, й вишняк під хатою. Хата вже стара, але під бляхою,— складалася з власне хати й хатини, а також прибудови з південного боку, яку дід зробив, коли оженився старший син Миколай. Миколай за кілька літ переїхав у Чернігів; поставив собі хату в сусідньому селі, де працював механізатором, і Гриць, і дід з бабою залишилися самі. Влітку вони здавали "дачникам" прибудову й хатину не стільки задля заробітку (хоч і те бралося до уваги), а тому, що так робило все село. Його чомусь особливо уподобали для відпочинку київські медики, в липні і серпні там були зайняті не тільки всі вільні кімнати и комірки, а навіть у садах біліло чимало наметів. Мабуть, ті київські медики тямилися на принадах відпочинку саме в Соколівці: цілюща деснянська вода, широке привілля лугів, де од запаху квітів і трав йде обертом голова, а по той бік села сосновий бір, а за ним мішаний ліс.

У прибудованій до хати кімнатині, яка дивилася вікном на сад і Десну й мала окремий хід з ґанком і манюсінькою верандою, обидва рази розкошував з Андрієм, Маринкою та Іриною Михайлівною Дмитро Іванович. Прибудову зайняв він і зараз — ще раніше написав Онишкам, що приїде з сім'єю на літо. Він не тільки у них жив, а й харчувався, й не почував од того ніякої незручності, хоч напочатку, першого разу, баба Варка й слухати того не хотіла: "Ви люди столичні, учені, а в нас харч простий, селянський". А потім переконалася, що Дмитро Іванович не тільки чоловік делікатний, а й теж простий, "неперебірливий на їжу", залюбки годувала його пшоняною кашею, варениками з вишнями, рибою, яку тут ніколи не смажили, а тільки варили й подавали на стіл цілою. На Онишковому обійсті Дмитру Івановичу особливо подобалися дві шовковиці, вони нагадували йому шовковиці на власному городі,

манив його ліс, нестеменне такий, як у їхньому селі. Вони двічі ходили з дідом Олексою по маслюки й приносили їх повнісінькі кошики. Риболовлі вудочкою дід Олекса не визнавав, і на той промисел Дмитро Іванович ходив сам. Рибалив він не під кручами, де рибалило більшість "дачників", а на лузі, під кущами верболозу. Щоправда, цього літа риба ловилася погано. Зате луг, безмежний, синьо-голубий, з ситими, перестиглими травами, був увесь його. З очеретами, чистими, зарослими біля берегів лататтям озерцями, з деркачами, які ранками дерли на онучі чисті росяні доріжки в травах, куликами і невгамовними крячками.

Дмитро Іванович ішов вузенькою торф'янистою доріжкою, що пружинила під ногами, по груди в квітуючих травах вічно невмирущої луки, у якій лежала, дрімала при самій землі прадавня тиша, й думав про те, який нікчемно малий, який дрібний перед оцією тишею, перед оцими суворими берегами ріки будь-який клопіт. Коли йому вперше стали в думці поруч безмежжя луки, вічний плин ріки і Одинець (чомусь саме Одинець), він розреготався, мов божевільний. Це були такі неспівмірні величини, що навіть ставити їх поруч не можна.

Дмитро Іванович почував, як перед оцією тишею, вічним плином і безмежністю поменшала і його біда, він її мовби витяг звідти і розіслав між зелених трав. Лука помирала й одновлювалася тисячі років, вона була колообігом життя, і він сам входив у великий колообіг природи, він був породжений, щоб жити на берегах річки, ловити рибу, толочити трави, так прожили до нього тисячі поколінь людей, і він теж міг прожити так, ще міг прожити...

У цю мить він відчув ніби якесь власне роздвоєння — людини і вченого, він не міг звести себе, отого, в кабінеті, і оцього, серед трав, у одне, тобто зводив лише думкою. Він подумав про те, що, мабуть, наш мозок — це одне — він може розвиватися безмежно, осягати дедалі складнішу інформацію, а наша душа, себто те, що уклалося віками, природою — хвилювання, біль нервів, біг крові і швидкість перетворень у клітині,— друге. Ми спалахуємо в гніві й плачемо од ніжної музики, нас

до сліз хвилює зелений шум лугу і квиління чайки, і ми не можемо тими чуттями бодай спробувати охопити отих безконечностей і безодень, Що підсовують нам гіпотези та фантастика. Тож, мабуть, недарма навіть у найкращих фантастичних творах люди бідні, бо вони летять у світи, залишивши свої щоденні клопоти, розчулення, замилування, справжній гнів, у яких вони бувають потворні, але бувають і красиві.

Дмитро Іванович і далі йшов стежкою, і далі рахував життєві втрати. Але що більше їх набиралося, то дужче наростало в ньому заперечення. Це вже була властивість його вдачі — накопичуючи аргументи, приховано збирати й контраргументи.

Ні, він таки пройшов не по голій пустелі. І не все обминув на тій путі. І якщо вже шкодував за втраченими насолодами, то мав замість тих інші. Для нього робота — то завжди насолода. Розплутувати, закручувати, вертітися в тому котлі й вертіти інших... Та так, що в декого й очі заплющуються з страху.

І те, що він завжди кудись поспішав, що все його життя було мовби прологом до чогось,— то теж непогано. Тобто так мусило бути. Такий уже він є. Він і далі сподівається... знайти оті слова, отой рядок, які виправдають задовгий пролог. І хто може сказати, що не цим треба жити? Що сенс життя не в цьому? Йти до того рядка до останнього дня.

І неправда, що він нічого не мав. Світоньку, як же хороше йому зараз отут! Природу він любить здавна. Шкода тільки — мало. Отут — втратив. Він тільки тепер, в оці дні, відчув, як погамовують його спрагу лука, й ріка, і високе небо, і чисті озера. Він думав про те, що більше не випустить їх із свого серця. Тепер-то він знає, де можна знайти спокій.

Раніше, колись він сприймав природу як частку її ж — м'язами, легенями, порами. Уранішні роси, вечірні тумани, синя гладінь озера — він ішов через них, вони гріли, остуджували чи бадьорили його. Тепер,

виявляється, вона мала ще один бік — споглядальний, і він теж міг додавати втіхи.

Одначе, думаючи так, він добре знав і те, що, тільки повернеться назад, той шал знову стане його життям, набере неухильності закону, а відтак приберуть попередніх обрисів і його клопоти, й страх, і надії. І ця думка мовби простилалася хмаркою понад лукою, рікою і озерцями, як простилається справжня хмарка, котра найшла на сонце, і тоді в одну мить тьмяніють трави, холоднішає вода й блякнуть квіти.

До того ж погіршилися і його умови життя в Онишків. Навіть не стільки умови, він справді був надзвичайно невибагливий до всіляких фізичних незручностей, як почував незручність моральну. До діда й баби несподівано приїхав старший син з дружиною та дітьми. Усталений стрій життя зламався, тепер уже готувала на всіх страви невістка, жінка сварлива й непривітна. Дмитру Івановичу весь час здавалося, що вона сердиться на нього, він потерпав і за те, що займає найкращу кімнату, пропонував помінятися або й підшукати собі житло в іншому місці, але проти того повстали дід і баба, і Дмитрові Івановичу нічого не лишалося, як на весь день вибиратися з вудками й казанком на луку, він там варив собі юшку, там передрімував під кущами опівденну спеку, хоч від того часто боліла голова. Він вирішив побути ще кілька днів і поїхати до матері, забрати Маринку й гайнути з нею в свої рідні Пішки за Прилуками. Звичайно, ні Андрій, ні Ірина не поїдуть у Пішки. Андрієві просто нецікаво в селі, де до того ж немає річки, Ірина Михайлівна має на те свої причини. Вона не любить свекрухи, не любила й не любить енергійної, трохи різкуватої Марченчихи, й хто зна за що. Адже мати Дмитра Івановича ніколи не зробила їй нічого поганого, але та неприязнь проступила од самого початку. Тоді, в перші роки їхнього подружнього життя, Дмитро Іванович часто за це сварився, намагався силоміць звести Ірину з матір'ю, мало не розлучився з дружиною, а пізніше махнув рукою, волів полагодити якось, щоб тільки та неприязнь не проступала нагору, не зводила до скандалів і сварок.

Мабуть, Ірина Михайлівна не любила свекруху за твердість, безкомпромісність, почуття власної гідності, за те, що трималася з невісткою нарівні, дарма що та була вченою і озброєною всіма знаннями сучасної цивілізації, а вона — проста сільська жінка. Ще, мабуть, не любила за те, що Дмитро Іванович порівну розділяв свою увагу поміж сім'єю і матір'ю. Опріч усього того, житейського, що призводить до розладів у багатьох сім'ях, була ще одна причина, надто незвична на сьогодні. У ній Ірина Михайлівна не призналася б зроду, вона й не признавалася навіть самій собі, воно зводилося з дна її душі глухо, важко, неясно, а сягало ще глибше.

Річ у тому, що і Дмитро Іванович, і Ірина Михайлівна були з одного села. їхні родини, колись великі й гіллясті, як дужі дерева, весь вік намагалися звеличитись одна перед одною. Не багатством — багатства не мали ні Марченки, ні Вербицькі, а красою, силою, працьовитістю господарів, синів і дочок, зятів і невісток. І от злою волею долі за дві війни та лихоліття по них рід Вербицьких щез. У Ірини Михайлівни загинули батько і два брати, померла мати, лишилася в світі вона й ще один брат, котрий не одружився, спився й подавав про себе звістки тільки тоді, коли його десь звільняли з роботи і він опинявся в безгрошів'ї. Гіркота, яка піднімалася до того всього в Ірині Михайлівні, мимовільна заздрість перехлюпували кудись далі, в їхнє родинне життя, проливалися на весь рід Марченків, теж покалічений війною, але який уже знову почав вибую-вати. Ірина Михайлівна, нехитра й нелукава багато в чому, й далі залишалась Вербицькою — і, мабуть, інакше й не могло бути,— і якщо їй траплялася нагода виказати щось лихе про Марченків, виказувала й аж внутрішньо загорялася з радості. Либонь, зона сама розуміла, що те звеличення давно втратило сенс, що її потуги жалюгідні й шкодять їй же, але втриматись не могла.

Дмитро Іванович весь вік жалів її сирітство (в сварках, звичайно, забувався теж), через те прощав їй більше, ніж міг би простити звичайно.

Отож Ірина Михайлівна в Пішки майже не їздила. Одмагалася ж тим, що, мовляв, у селі вона стає наймичкою, служницею, що їй знову доводиться на всіх варити і прибирати в хаті, хоч свекруха залюбки варила б сама, але Ірина не погоджувалась, частково тому, що справді воліла готувати їжу дітям сама, а частково з природного почуття сорому — як це вона сидітиме згорнувши руки в чужій хаті!

Дмитро Іванович і сам трохи одвик од свого села, і не було там йому до кого піти, і не знав, про що говорити з літніми дядьками, колишніми однолітками (він чомусь вільніше почувався серед незнайомих людей, як оце в Соколівці), але провідати рідне село, а насамперед матір, мав за обов'язок завжди.

Склавши докупи всі свої невигоди теперішнього життя у Соколівці, а також те, що навряд чи умовить усіх своїх поїхати в Пішки. Він сьогодні, йдучи рибалити, твердо поклав через три дні податися в Київ, а звідти в рідне село.

На риболовлю він вибрався ще з досвітку. Вирішив сьогодні будь-що повернути в свій бік рибальське щастя. Оскільки всі ці дні риба майже не ловилася, він звечора особливо старанно готувався. Наварив перлової каші й гороху, присмажив на сковороді вівсяних висівок, накопав свіжих черв'яків. Раніше він ловив рибу на донні спінінгові вудочки з кормаками, ловив добре лящів, в'язів, підустів, одного разу у цій же Соколівці навіть упіймав сома на півпуда, але зараз цей спосіб ловіння перераховувався в списку заборонених, і хоч тут цієї заборони мало хто пильнував, він її не став порушувати. Він вірив, що зламає хребет невдачі й так. Був працьовитий в усьому, і на риболовлі також, недарма Михайло не раз чи то жартівливо, чи то всерйоз нарікав: "Нехай вона тобі сказиться, ця риба. Поїдеш з тобою, то вернешся неначе з молотьби. Перекопаєш землі, перемісиш глею — всі кісточки стогнуть".

Дмитро Іванович і сьогодні взявся за роботу з властивою йому послідовністю і невтомністю. Він надовбав глею, накопав чорнозему й піску, перемішав усе це з перегноєм, розім'ятим горохом, висівками і

перловою кашею й почав ліпити глиняні буханці. Він наліпив їх кілька десятків, великих, завбільшки з середнього розміру кавун. Дмитро Іванович вибрав таке місце, де вода повільно закручувалась на місці й звідки починався потужний струмінь, якнії виходив на бистрець. Струмінь мав виносити корм на глибину, виманити звідти рибу. Він накидав балабухів, накидав перемішаного з кормом піску, скаламутив воду, і брудні смуги потягнулися далеко на середину ріки. Заграла верховодка, підійшов хижак, кілька дужих сплесків вибухнуло біля самих Марченкових ніг. Але він не поспішав, віїї і далі через певні проміжки часу кидав важкі буханці, тільки тепер уже тихенько, без плескоту. І лише по тому розібрав довгу, в три коліна вудку. Наживив черв'яка, закинув. Не встиг червоний, у вершок, поплавець стати на воді, як одразу ж знову ліг, а тоді зірвався, мов навіже-ний, і різко пішов ліворуч під воду. Дмитро Іванович підсік і витягнув чималенького окунця. Але то було єдине відшкодування за його старання. Бо далі поплавець сонно блукав по плесу, течія то притоплювала його, то знову одпускала, втягувала у кручію і несла на глибінь, але риба не брала. Дмитро Іванович кілька разів міняв наживку, вкорочував і збільшував глибину, все марно. Впіймав на хліб пару краснопірок, одну густірку, а далі й та риб яча дрібнота десь поділася. Він знову опускав балабухи, мочив і кидав геркулес, але плесо було мертве. Дмитрові Івановичу просто не йнялося віри, що отакого м'якого ранку, степленого сонцем, припорошеного туманцем, не клюватиме риба. Він стьобав і стьобав вудкою, вже втомилася рука й затерпли ноги, він перепробував усі відомі йому способи ловіння, а в капроновій сіточці попліскували ті самі дві краснопірки, густірка та окунь.

Врешті Дмитро Іванович здався. Він вийшов на берег, скинув старого піджака — упарився, сів на горбочку. Була дванадцята година — він проколотився шість з половиною годин. Сонце підбилося високо, але трави ще були в росі й річка поблискувала прохолодою. Дмитро Іванович підставив вітерцеві чоло, дивився на річку, що бігла на південь, а далі знову повертала на захід, дивився на заплаву, яка стелилася ярою зеленню понад річкою й була вдалині по правому боці оточена піщаними горбами з щіткою соснового лісу (лівого не було видно зовсім), і з нього

спадала втома, а з нею напруження, досада. Він мовби віддавав їх луці, мовби розпросторювався по ній душею. Тут не було жодної живої душі, тільки деркачі та перепел будили тишу. "Дикуни" ще не добулися сюди, сучасні "дикуни" їздять на машинах, а тут піски й болота, вони мовби захищали самі себе. Розглядаючись по долині, Дмитро Іванович подумав, що на Поліссі залишилося дуже мало таких куточків. Та хіба тільки на Поліссі. Люди обдивилися планету з усіх боків, вимели всі шпаринки і все заглядають зверху, знизу, чи не пропустили чого. Кожен звір обрахований до останньої волосинки, кожен птах окільцьований чи бодай сфотографований. Немає загадок, нема таїни — отого невідомого, що обіцяє щось у майбутньому, кличе до себе. Таїна лишилася в мікро— і макросвітах, але та ї1аїна вже не така, раціоналістична, холодна. Тільки на природі, розчинившись у ній, людина по-справжньому відпочиває душею, відживлює найтонші чуття, подаровані їй вічністю, відчуває красу й гармонію світу.

Дмитро Іванович знав це по собі. Він особливо любив літо. Воно снилося йому всю осінь і зиму, він щороку будував неймовірні плани — поїхати на Єнісей чи Тунгуску, щороку чекав чогось од нього. Проте влітку він ставав особливо нервовий. Його то обіймала радість, то смуток і туга, йому здавалося, він почуває, як мовби щось втрачає, приймає в себе й втрачає. Мабуть, то було відчуття старіння — згасало літо, й згасала якась часточка його самого; осінь, зима заковують усе в непорушність; все, здається, застигає, не рухається, і це мимоволі передається людині, а літо біжить і неухильно несе з собою тебе. Цей біг лячний, хоч він і солодкий, як майже кожен біг. Але неприємна думка про те, що біжить не тільки літо, а й сама лука, і ліс, і прозоре небо, біжать кудись, щоб змінитися. Звичайно, тільки отак, поспішаючи, заперечуючи себе, і рухається світ.

Дмитро Іванович незчувся сам, як заснув. Йому в сні бачилося широке плесо, а посеред нього стримів червоний поплавець, він то пірнав під воду, то знову виринав, погойдуючись на хвилях. Після рибалення вода і поплавець сняться завжди.

Прокинувся від спеки й від того, що упрів. Сонце підбилося вже ген і тепер стояло майже в зеніті. Дмитро Іванович вирішив не ховатися в тіні верб, як учора й позавчора, а вернутися до хати. Він узяв вудку, проте, за старою звичкою, вирішив закинути ще раз — "на удачу". Легенька кручія покружляла поплавець, поволокла його праворуч, за течією, й він почав тонути. Там він притоплювався щоразу — гачок зачіпав за дно. Проте, потягнувши на себе вудлище, Дмитро Іванович відчув щось схоже на живу вагу. Одначе в тому місці гачок уже кілька разів зачіпався за корінь, довгий вимитий корінь трудив на течії руку — нестеменне риба. Дмитро Іванович не встиг гаразд подумати, корінь це чи не корінь, як волосінь різко пішла проти течії, і він відчув дужий удар. Той удар пройшов по вудлищу, по руці, по ньому всьому, відбився крутими хвильками в серці. Дмитро Іванович потягнув вудлище на себе, але риба була велика, тонкий бамбук зігнувся в дугу, а волосінь аж співала од напруги. Долаючи спокусу потягти щосили (гачок, пам'ятав, невеликий і може не витримати), почав повільно колами вести рибину до берега. Врешті вона виплеснула, погнавши в боки дужі хвилі. Це був в'язь. Дмитро Іванович підтягнув його ще ближче, лівою рукою намацав підсаку, обережно завів її у воду й виловив рибину. Великий, сріблястий, красноперий в'язь щосили тріпався в підсаці.

Хвилин десять-п'ятнадцять по тому поплавець блукав по плесу пустоплав, а далі знову повільно, але неухильно пішов під воду. І знову Дмитро Іванович витягнув в'язя. Риба таки підійшла на його корм. Далі він упіймав ще одного в'язя, ляща і кілька підлящів. Несучи до сітки підляща, несподівано зауважив, що не почуває тієї скаженої радості, яка мала б охопити при такому улові й кльові. І не тільки зауважив, — це було ніби якесь підсумкове спостереження, — йому не вельми кортіло ловити рибу всі дні. Либонь, скорше він упевняв себе, що то йому дуже цікаво. А насправді хіть до рибальства пригасла. Колись він думав, що цій хіті не буде погамування, що він не наловиться зроду. Він міг провести на річці тиждень, вернутися в місто, і вночі йому знову спрагло снилася риболовля. Тепер же тієї спраги не було.

Але інші імпульси били в серце, і це він почував з хвилюванням і радістю. Світ плинув через нього зеленою лукою, прохолодною рікою, дитячим галасом під кручами. Як то, подумав, усе-таки добре жити! Він підвів голову на дитячий крик і в ту мить побачив велосипедиста. Той їхав з опівнічного боку, од села, понад самими кручами,— там вилася стежечка,— й здавався іграшковим, майже несправжнім. Швидко крутив педалями, і блискучі спиці перемелювали на сяйний порох сонячні промені.

Велосипедист не мав при собі ні вудок, ні якогось іншого знаряддя, поспішав, і це чомусь насторожило Дмитра Івановича. Він наживляв гачка, а сам раз по раз позирав ліворуч, понад кручу. А коли велосипедист не поїхав на луку, а повернув із стежки до нього, він сполошився насправжки. Тепер він упізнав, що то поштар. Той і йому не раз приносив листи. Поштар поклав велосипед у траву, а сам через пісок поспішив до Марченка. Витирав з дрібненького дзьобастого лиця рукавом піт і, як здалося Дмитрові Івановичу, не дивився в очі.

— Пробачте, — сказав поштар, і з тим словом щось обірвалося Дмитрові Івановичу всередині, —пробачте, вам телеграма.

І подав бланк з наклеєними рядками літер машинописного тексту. Рядки застрибали перед Марченковнм зором, і йому довелося зробити зусилля, щоб зосередитись. "Приїжджай. Сталося нещастя. Ірина",— прочитав він. То було так страшно, як, мабуть, більше не було ніколи. Навіть на фронті, навіть перед операцією нирки, яку переніс років шість тому. Мабуть, через те, що там небезпека була реальна, виразна, а тут невідомість. Чомусь подумалось: так йому було, либонь, лише один раз, колись давно, підлітком, коли він біг увечері через кладовище й провалився в могилу. Провалився вмент, не встигнувши навіть крикнути.

Дмитро Іванович ще раз пробіг очима два рядки літер. "Сталося нещастя..." Якби просто хтось захворів чи впав і зламав руку або ногу, Ірина так би й написала. "Мати",— мелькнуло в думці. Але тоді Ірина

теж написала б інакше: "Померла мати..." "Маринка?"—знову гаряче спалахнуло в голові. А далі всі думки перемішалися, а його самого мовби щось підштовхнуло. Поспитав у поштаря, чи можна взяти велосипед, сів і поїхав до села.

Але то був поспіх лише першої гарячої хвилини. До Києва йому довелося добиратись довго. У Онишків він зміркував, що пішки по піску не добудеться до Моровська й за дві години, тому побіг на колгоспне подвір'я, але там не було ніякої машини, колгоспний рахівник запріг коня і повіз його на пристань. Проте на другу, обідню "ракету" вони не встигли — з горба він навіть бачив, як вона мчала по деснянському плесу, розсипаючи віялом важкі, як свинець, бризки,— довелось чекати третьої, останньої, вечірньої. Вона одійшла о сьомій годині. Весь цей час і в "ракеті" по дорозі до Києва Дмитро Іванович сидів скутий і приголомшений новим нещастям. Та тепер він те, що сталося на роботі, і не вважав нещастям, а звичайною невдачею, яких нехай би й сто, а тільки не те, з чим має зустрітись. Він сидів скулившись біля вікна, і сидіти так було дуже важко, й береги пролітали темною смугою. Часом зір вихоплював машину, підводу, дітей на піску, а далі він знову входив у щось, як входить водолаз у небезпечну глибінь. До нього кілька разів звертався чоловік у солом'яному капелюсі, що сидів поруч,— сільський учитель чи бухгалтер. Дмитро Іванович одказував однослівне, коротко або й зовсім не обзивався. Йому видавалося блюзнірством говорити про щось у цей час і ще більшим блюзнірством розповідати про своє, ще не відоме нещастя. Йому чомусь згадалося, як колись їхав у поїзді з одним чоловіком, котрий поспішав на фатальний виклик телеграмою, той показував усім телеграму, розпитував, що вона може означати, а насправді збирав по вагону співчуття, як милостиню, і вже втішався ним.

У Київ "ракета" прийшла, коли вже посутеніло. Дмитрові Івановичу вдалося взяти таксі, і він поїхав додому.

Двері відчинила Ірина Михайлівна, вона була змарніла. аж зелена, із оплаканими очима, побачивши Дмитра Івановича, вхопилася руками за його плече, припала обличчям, заридала. Він стиснув їй пальці,

намагався якомога швидше вирвати у неї страшну вість — як ножа, що мусить його ввігнати собі в серце.

— Маринка?!—струснув її, і перед очима майнуло щось кривавочорне, аж він стенувся.

— Андрій!.. Не житиме він, не житиме...—похлинулась плачем Ірина Михайлівна.— Лікарі кажуть, що немає надії.

Йому ледве вдалося допитатися, що з ним сталося і в якій він лікарні. Він розпитував, а лице йому скам'яніло й скам'яніли губи, він через силу розтуляв їх, а Іринині слова сковували його щодалі дужче й дужче. Учора ввечері Андрій вертався додому, підійшов до ліфта, й тут на нього напали троє. Вдарили чимось по голові, проломили череп і били вже лежачого ногами, аж поки не нагодився сусід, що живе під Марченками. Він саме виводив на прогулянку дога, почув удари, закричав: "Що ви, негідники, робите!"—й спробував нацькувати пса. Дог загавкав, ті кинулися тікати, один з них ще крикнув у дверях: "Кажись, убили". Андрія забрала швидка допомога, він у Жовтневій лікарні, так і не опритомнів.

— Ми, ми винні,— ридала Ірина Михайлівна.— Не стежили, не втримали його...

Тягар біди й вини, яка шарпонула його за душу ще в першу мить, ще до цього викрику дружини, був такий великий, що Дмитро Іванович на якийсь час навіть забув, що йому робити. Він для чогось зайшов у кабінет, та враз немов спіткнувся, стямився, вийшов назад, ще раз поспитав дружину, де лежить Андрій, поспішив на вулицю.

На горі, в хірургічному корпусі лікарні, його пропустили одразу, тільки-но він сказав, до кого йде. Літня сестра провела його по сходах на другий поверх, постукала в двері праворуч, у кабінет професора. Електричний годинник над дверима показував пів на одинадцяту, але

професор, завідуючий відділенням, років під сорок чоловік, смаглявий, чорнявий, схожий на іспанця чи італійця, був у себе. На дивані сиділо ще двоє людей, немолоді лікарі.

Дмитро Іванович назвав своє прізвище і враз відчув, як його серце стиснулося од страху, він подумав, що тільки запитає — почує відповідь, після якої йому й жити буде не варто. Досвідченим оком значно молодший за нього лікар вловив той його стан, подивився суворо, але якось так, мовби збирав його тією суворістю на силі. Казав професіонально точно, одразу ж мовби перекладаючи свої слова для Дмитра Івановича.

— Травма черепа — розкол у потиличній частині, геморагічний крововилив, струс мозку... Становище тяжке. Дуже тяжке. Надія є, але мала. Треба бути готовим до всього, — суворо, але не професіонально сухо, співчутливо. — Робимо все можливе. Це ось мої колеги — завідуючий сусіднім відділенням, теж хірургічним, і мій заступник, професор Карімов. Моє прізвище — Мухновський.

— А може...— ледве чутно мовив Дмитро Іванович і не впізнав свого голосу.

Професор Мухновський не образився.

— Розумієте, це коли важко поставити діагноз, то, щоб не помилитися... викликають... ну, якийсь найбільший авторитет. Або ж при складній операції. Тут апаратура показала все.

Дмитро Іванович одразу повірив йому.

— Я хотів сказати... Інколи буває важко дістати якісь ліки...

— Всі потрібні ліки поки що є, — сказав Мухновський. — І повірте, ми робимо все можливе... Оснащення і ліки на сучасному рівні, — додав він,

чим завдав Дмитрові Івановичу деякої ніяковості, яка, проте, одразу ж минула. Дмитро Іванович побачив, що професор сказав усе й що всіляких інших, дрібних і настирливих розпитувань йому не хочеться.

— А можна мені подивитись на сина? — запитав якомога спокійніше.

Мухновський вказав у куток на шафу, де на вішалці-стояку висіло кілька халатів. Дмитро Іванович одягнув перший-ліпший, і Мухновський через інші двері повів його у освітлений лампами денного світла коридор, а звідти в палату, першу палату за рогом праворуч. Палата була маленька, вузенька, у ній стояло лише двоє ліжок.

Ледве Дмитро Іванович переступив поріг, прикипів очима до ліжка, що стояло ліворуч од дверей. Те, що стояло праворуч, було порожнє, а на тому, що під стіною зліва, лежало щось біле, довге, непомірне довге й біле, завинуте в бинти: і тільки—смужка заплющених очей, яка чомусь видалася Дмитрові Івановичу чорною, та рот і підборіддя, теж темно-синього кольору. Серце скрикнуло, Дмитро Іванович ступив крок уперед, і сестра, котра сиділа в узголов ї Андрія, приклала до уст палець. Дмитро Іванович зупинився, не одважуючись пройти далі. Він дивився на завинуту в білі бинти голову і обличчя сина, й важке почуття безнадії і чужості огортало його. В одну мить йому навіть здалося, що це не Андрій. Ця думка пройшла, як важка пасмуга туману, а тоді в неї живо й реально увійшли гарячий біль і страх за цю живу плоть, за сина. Він аж подався вперед, але з місця не зрушив, тільки наблизився думкою і поглядом. Мухновський, що стояв збоку, ворухнувся, даючи зрозуміти, що вже можна вийти, але Дмитро Іванович не відгукнувся на той порух.

— Професоре... Можна мені залишитись тут? — промовив тихо. Він чомусь був певний, що професор дозволить, хоч і не знав, навіщо йому залишатися. Просто він уже не міг піти звідси.

Мухновський хитнув головою, підійшов до сестри й щось сказав їй. Вона провела професора до дверей, а Дмитро Іванович сів на звільнений стілець. Тепер він сидів в узголов'ї Андрія. Дивився на заплющені очі, на рот, підборіддя й поволі впізнавав сина. Впізнавав знайомі рисочки, які колись смішили його, втішали, які потім ставали чужішими, твердішими, й він сперечався з ними. Он на лівій брові просто вросла в неї родима цяточка, її можна помітити, тільки добре приглянувшись. Така сама цяточка, тільки значно більша, на брові і в нього. З неї тепер, під старість, ростуть великі сиві волосини, він обрізує їх ножицями. На підборідді в Андрія, знизу, синя смужка. Теж ледве помітна. Ще малим катав його на велосипеді в селі двоюрідний брат, вони впали, й Андрій розітнув підборіддя об кермо. Диво, але він тоді не плакав. Тільки дуже злякався й все допитувався, чи не виллється з нього вся кров...

Уся кров... Дмитро Іванович вернувся до реальності. І знову, вже зовсім інакше, подивився на Андрія. На серці йому було страшно. Його опанували лячні-прелячні думки про те, що ось він залишився, і... все може статися на його очах. Що оці ось уста вже можуть не розтулитись ніколи...

А очі бачили і якісь побутові дрібниці — сіру пляму на бинті, зім'ятий ріжок подушки — і од того ставало зовсім страшно. Але це було востаннє. Ці думки розтали в якомусь суворому зосередженні, з яким він несамохіть почав наближатися душею до Андрія. Він подумав зовсім так, як часто думають і кажуть старі люди про нещастя своїх дітей, — що ліпше, аби це сталося з ними; він боявся за своє життя, він почував страх перед смертю, але жертовна сила любові до сина зараз була більша. Йому хотілося лягти поруч сина, легенько огорнути своїми руками, і, може б, від того синові болі і недуг потекли у його тіло, вивільняючи Андрія. Це почуття було таким непереможним, що Дмитро Іванович майже несамохіть легенько взяв сина за руку й почав пестити. І враз побачив, як розкрилися Андрієві уста й заговорили щось швидко-швидко, заговорили без звуку, тільки шелест летів по палаті, шерхлий, як од сухого листя. Дмитро Іванович, злякався, хотів випустити руку, посунув од себе, але не одважився, знову ще міцніше обхопив її своїми

великими руками. І раптом Андрієві уста пересмикнулися, він схитнув головою і розплющив очі. Вони були жовті, круглі, гейби божевільні. Довгу хвилю нерухомим поглядом Андрій дивився на батька й сказав тихо, але чітко:

— Батьку!

Не "тату", як казав завжди вдома, а "батьку". Скрикнула в кутку біля тумбочки сестра й вибігла з палати. За півхвилини вона повернулася з Мухновським і з його помічником — Карімовим. Але на той час Андрій уже знову упав у забуття.

— Він упізнав його, він сказав "батьку",— шепотіла сестра.

Мухіїовський порахував пульс, подивився на якийсь прилад, що висів в узголов'ї Андрія, щось мовив пошепки до Карімова — високого, в окулярах лікаря.

— Це добре. Це свідчить, що свідомість у ньому не скаламутилась. Але щодо всього іншого... На жаль, це ще нічого не означає, — сказав Карімов.

Дмитро Іванович уловив у його словах страхування, лікар боявся давати місце надії, здавалося, мовби не хотів її пускати, і Марченко в одну мить пройнявся ворожістю до нього. Але в наступну мить забув про те. То більше, що саме цей лікар не поїхав додому, чергував у палаті всю ніч.

Він робив якісь уколи, провадив вимірювання й стежив за апаратом в узголов'ї Андрія.

Дмитро Іванович сидів збоку на стільці. Він не помітив, як минула ніч, хоч і помічав, як повільно й важко плине час. Найстрашнішими для нього були хвилини, коли його свідомість заповнювала думка про синову

смерть. Вона рвалася десь з глибини, він проганяв її, а вона настирно й страшно проступала перед ним: Андрій уже не проснеться, оті його слова були останніми, а він, батько, усе життя пам'ятатиме їх. Ця боротьба втомила його до того, що він перестав опиратися, тобто не боровся на всю напругу серця, а мовби поклався на щось, на долю, і коли схаменувся, помітив, що думає про Соколівку, про діда Онишка, про річку, яка валить берег, і про те, що перед від'їздом довідався — наступного року вона не валитиме берег — течію відведуть каналом. Він намагався уявити той канал і старицю біля села й мимоволі фантазував. Помітивши це, зайнявся болючим соромом, мовби вчинив якийсь страшний злочин. Злякано подивився на Андрія. Той лежав, заплющивши очі, і його повіки болісно й неприродно смикалися.

Вже аж уранці Андрій знову розплющив очі. Повів ними по палаті, але погляд його, здавалося, був зовсім неос-мислений, хоч він і зупинився на батькові. А тоді Андрій розкрив уста, але не сказав нічого, мабуть, він не міг говорити, але поворушив рукою, що лежала на простирадлі: Дмитрові Івановичу здалося, що він уловив синів порух, але боявся спричинитися до якогось лиха, аж поки з-за його спини не втрутилася сестра:

— Він хоче, щоб ви взяли його за руку. Це було так, бо, щойно Марченко взяв у свої широкі долоні руку сина, той знову заплющив очі й стулив уста, але, здавалося, стулив з полегкістю. Дмитрові Івановичу було страшно тримати цю руку, наче тепер саме з неї могло витекти, зникнути щось дороге, й водночас його охопив тяжкий біль, перемішаний з ніжністю. Він ніби чув, як з цієї кволої руки пульсує кров і б'є йому в серце. Кров його сина. У нещасті якого завинив і він. Так, завинив, бо не оддав серця й душі більше, ніж оддавав, а того виявилося замало. І як же він тепер шкодував, що не ввійшов у світ сина, не забрав його собі в душу. Той світ був чужий для нього, дрібний і загадковий, але не вабливо, а відворотне. Він не спробував переплавити його з своїм і перемогти. А, мабуть, якби кинув туди всі свої душевні сили, переміг би. Зараз був твердо переконаний у цьому.

Адже не завжди Андрій був таким холодним, істеричним і чужим. Не завжди казав йому грубощі. А й... О, він добре пам'ятав, як вернувся додому, після довгої розлуки — вісім місяців прожив у Алма-Аті й на Памірі, працюючи в тамтешніх інститутах,— і як семирічний Андрій скажено метався довкола нього. Він очманів з радості, верещав, качався, стрибав, чисто пес, що довго не бачив господаря. А тоді стрибнув йому на руки, обхопив за шию і... з надміру почуттів укусив за губу, аж пішла кров.

Андрій і пізніше віддавав належне батькові, й аби він не впустив линви, вів за собою, зумів би втримати од поганого. Пам'ятав, як колись вони круто посварилися з Іриною Михайлівною, перейшли всі межі, і Андрій, котрий тоді вчився в третьому класі, підійшов до матері й сказав по-дорослому сумно й розважливо:

— Якщо ви будете розлучатися, я піду з татом. І Марченко, й дружина тоді зніяковіли, засоромились, а все ж Ірина Михайлівна запитала:

— Чому?

— Бо татко справедливий. Він ніколи не обдурює й не карає ні за що, — одказав Андрій.

За вікном вставав довгий літній день, високий і ясний, і, мабуть, тому особливо тяжкий для Дмитра Івановича, цей день мав упасти в ще тяжчу ніч, і в Марченка нічого не лишалося, окрім згадок. Ними він рятувався від споглядання страшної непорушності, у якій лежав Андрій, і від безнастанного думання про цю непорушність.

Особливо йому запам'ятався один осінній вечір у Пішках, куди вони приїхали з Андрієм на канікули. Андрієві тоді йшов дванадцятий рік. Здавалося, нічого в тому спомині не було незвичайного, ніякої події і ніяких слів, вечір як вечір, як тисячі вечорів, і все ж він вкарбувався

якимись особливими відчуттями, що межували з прозрінням. На той час уже облетіло в саду листя на яблунях і грушах, тільки вишні, підпалені на зеленому раннім морозом, шелестіли попід хатою темно-червоним листям, та хльоскала на вітрі довгим віттям стара верба в кінці городу над яром. Мороз скував льодком калюжу-озерце в пониззі городу, у повітрі кружляли поодинокі сніжинки, й налягала згори сива темінь. А з неї, з високої високості, долітав прощальний крик гусей. Це, мабуть, летіли останні гуси з усієї України. Крик був такий тужливий, такий печальний, немов гуси залишали цю землю назавжди. Андрій стояв біля плоту й дивився в небо. Очі його були широко відкриті, і в їхній глибині теж летіли білі тіні, а уста розтулені й ледь-ледь осміхнені. І тоді у мозку Дмитра Іванонича, що стояв поруч і дивився на сина, ніби засвітилося щось. Там постало все так ясно, так чисто, аж йому затріпотіло серце. Цей спалах був звідти. Ця секунда була вирвана з його власного дитинства й перенесена сюди. її вирвав для нього Андрій. Дмитро Іванович зрозумів, що в цю мить син думає точнісінько так, як думав він сам тридцять років тому, в свої десять чи одинадцять літ біля цього самого плоту. Крик гусей — прощальний і тужний. Він будить печаль, але печаль та світла й радісна. І в душі теж незвичайна чистота. І щем. І чекання чогось. Білої радості зими, щастя майбутньої весни, кохання, про яке ще не знав навіть мозок, але знає серце, бо й це, як сказав би він сьогодні, запрограмовано в ньому од народження, серцеві ще багато-багато перейти, і хвилюватись, і радіти, й тривожитись. А він у ту мить радів і тривожився за сина. І почував якусь майже побожну рідність із сином. Тривожився він за нього й потім, а радів мало. А оця ось тривога—це вже й не тривога, а біль серця і всього тіла: ось тут, біля цього ліжка, вирішується їхня спільна доля. Дві — як одна. Він відчув: якщо піде Андрій — страшно спорожніє світ. У якусь мить йому здалося, що вони помруть обоє. Він не знав, як це станеться, адже йому нічого не загрожувало, і він не збирався накладати на себе рук, просто це було неймовірно сильне відчуття своєї кревності з Андрієм і бажання протистояти антиприродному — загибелі сина раніше від нього самого. Трохи пізніше він подумав уже інакше — якщо вони одужають, то теж обоє. Він напружено вдивлявся в дорогі синові риси й напружено думав, і йому здавалося, що своєю думкою він утримує його тут, біля себе, біля

всіх інших людей. То для нього була майже магічна сила. Сила порожнечі, туги без Андрія, майже знищеності світу для нього.

І, мабуть, у тому справді була якась краплина живої сили. Андрій, тільки приходив до пам'яті, шукав очима батька й ворушив рукою. Впевнившись, що батько тримає його руку в своїй, майже одразу заплющував очі, знову провалювався кудись у темряву, в чорну прірву, і Дмитрові Івановичу здавалося, що й він провалюється разом з ним. Але частіше йому здавалося, що Андрій повисає, тримаючись за його руку. Так мусив почуватися Андрій. І так почувався Дмитро Іванович. Йому здавалося, що він душею витягує його з того світу. Вливає йому своєї сили і віри. А він зараз гаряче вірив. Чи принаймні не допускав до серця думок про смерть. Бо, здавалося, тоді ці думки проникнуть і в серце сина. У ці страшні години він би справді, не вагаючись, віддав своє життя синові. В одну мить. Аби тільки встав він. Якось, сидячи отак, він пригадав,— і думка ця була химерна, начитана, але тільки тепер до кінця зрозуміла, підказана досвідом ученого і пропущена через серце,— що в природі існує чимало випадків, коли старше покоління віддає своє життя молодшому. Так оддає себе потомству на Цейлоні гігантська "пальма тіні". Тільки-но спалахне над деревами незвичайної краси суцвіття, одразу опускається донизу восьмиметрове листя, й дерево помирає. І вже на сухому стовбурі дозрівають плоди, які продовжують, у безконечність рід пальм. І в цьому немає нічого страшного і навіть дивного. Страшно й поза-природно, коли стається навпаки.

Думка чіплялася за думку, вони летіли, як пасма "бабиного літа" понад сумними стернями. У коридорі лунали голоси, часом навіть сміх, проте він не сприймав їх. Вони летіли немовби з іншого світу, були іншим життям, яке обтікало його, не захоплюючи в себе.

Тепер він майже не випускав Андрієвої руки з своєї. Дмитро Іванович залишався в палаті цілодобово. Сюди йому приносила поїсти Ірина Михайлівна. Тут він і спав, чи, правильніше, дрімав у напівзабутті, схилившись на спинку стільця. А потім, мабуть, за велінням завідуючого відділенням, лягав поспати на другому, вільному ліжку. Сюди навмисно

не клали нікого з огляду на надзвичайно тяжкий стан Андрія. Десь за вікном кружляло сонце, жило, гомоніло, сміялося місто, але воно зараз не існувало для Марченка. Він тільки двічі виходив за ворота лікарні. Обидва рази — шукати призначених ліків. Виявилося, що це вельми дефіцитні й дорогі ліки і що їх запаси у відділенні вичерпалися. Мухновський сказав, що він витратив навіть особистий резерв. Дмитро Іванович справді ліки дістав. Мабуть, колись би він ніколи не пішов до тих людей, до яких ходив тепер, перед якими зобов'язувався не знати як. Але що всі зобов'язання поруч із життям сина!

Криза минула аж на сьомий день. Тільки тоді Мухновський сказав, що Андрій житиме.

— Все ще може бути,— додав він, ступаючи від дверей до столу в своєму кабінеті.— Стан його і зараз важкий. Але... Вже можна сподіватися на одужання.

Тієї ночі Дмитро Іванович спав удома. Його не проганяли з палати, але він розумів, що не має права порушувати обов'язкових для всіх правил і норм, надуживати співчуттям, яке виникло з тяжкого становища сина.

Крім того, тепер перед ним постала ще одна справа, яку, як йому здавалося, конче мусив розв'язати. Поки Андрій перебував на грані життя і смерті, ближче до смерті, ніж до життя, вона йому манячила, як застережний вогник крізь туман. А тепер він повернув голову й подивився на той вогник. Його мучило питання: чи не причетний Андрій до чогось лихого? Чи не сталося там чого, чи не вчинив він якогось злочину? Так, ні сіло ні впало, голів не провалюють.

То більше, мусив спробувати докопатися до суті, бо міліція не знайшла ниточки, а може, й не дуже її шукала. А він подумав, що було б добре, якби спочатку знайшов її сам.

Це була ціла детективна історія, з розпитуванням знайомих, друзів Андрія, шуканнями, переслідуванням, навіть небезпекою. Згодом Дмитро Іванович сам дивувався, відкривши в собі отакі здібності. Бо саме таки він допоміг міліції напасти на слід і навіть заарештувати хуліганів. Тоді ж і довідався, що Андрій — не призвідця, просто "невдало розминулися в дверях ліфта",— як зізнався один з хуліганів.

Дмитрові Івановичу вся ця історія добряче змозолила душу. Він почувався неначе викупаним у помиях, неначе принижений чимось, але й розумів, що інакше вчинити не міг. Він не розповідав про це ніде: ні на роботі, ні Ірині Михайлівні, ні Андрієві. Андрієві, правда, й рано було про це розповідати. Він то впадав у напівзабуття, то починав без причини нервуватися, здавалося, намагався щось відшукати чи згадати і не міг. Він і справді ще не міг багато чого згадати, навіть з речей буденних, домашніх: купив підручник хімії Інгольда, який збирався купувати чи ні, взяв на заводі полімерів довідку про відпрацьовані дні чи не взяв, і багато іншого, особливо з останніх днів перед травмою. Про те, чому він тут і що до цього спричинилося, Андрій теж не запитував, і Дмитро Іванович не міг одга-дати: зумисно чи таки не пам'ятає нічого. Проте одне Дмитро Іванович бачив достеменно — Андрій радів кожній його з'яві. Це помітили й лікарі, і сестра, вони сказали Дмитру Івановичу, що при ньому Андрій найкраще почувається, їсть, і навіть вертає в пам'ять забуті дні й дати.

Уперше за багато років Дмитро Іванович побачив, що він конче потрібний синові. Що той у ньому бачить щось більше, ніж звичайно бачать люди в близьких, чимось йому завдячує й на щось сподівається. Мабуть, то був правдивий здогад. Дмитро Іванович і сам почував, що в їхніх стосунках з сином пролягли якісь інші, раніше не знані тяжі, важливі не тільки для Андрія, а й для нього самого. Йому здавалося, що, крім життя і здоров'я сина, він виборював щось у собі, він ніби став міцніший і прозірливіший, мудріший і певніший себе, себе й сина. Поміж них виникла якась нова духовна спільність, якій він не міг знайти назви й обміру, але яка облагороджувала й наснажувала їх обох.

Їх мовби з'єднало, спаяло щось чистим сріблом щирості й довіри, тепер Дмитро Іванович знав, що Андрій ніколи не матиме од нього злих таємниць і не залишиться байдужим, якщо якісь недобрі сили ламатимуть когось із близьких йому людей.

Остаточно він у цьому впевнився одного недільного вечора, коли вони залишилися вдвох, він тримав Андрієву руку, У палаті вже посутеніло, проте Андрій попросив не вмикати поки що світла. Він був особливо замріяний і аж печальний, хоч останнім часом ніколи не показував батькові ні печалі, ні бодай легкого смутку, що, як казала сестра, часто находили на нього. Він довго мовчав, а тоді враз повернув голову й сказав тихо, з особливою зворушливістю, од якої Дмитру Івановичу стало аж моторошно:

— Знаєш, батьку, мені весь час здавалося, що ти витягуєш мене з того світу. Ти мене й витяг звідти. Інакше... Ну, для чого б тоді мені... Та ти розумієш усе сам.

Дмитро Іванович розумів. Проте він мовчав, і сльози текли по його щоках. Гаразд, що стояла сутінь. Мабуть, Андрій передбачив і це. То були сльози страху за Андрія, який ще не одужав, і радості його прозріння, і надії на прийдешні дні.

Тієї надії не могло зім'яти ніщо. В ці дні, метаючись поміж лікарнею і міліцією, де розпочали слідство, відбулася друга проба в інституті. Він сам розганяв розчин електрофорезом, сам спорскував розчинником хромотографічний папір, сам накладав рентгенівську плівку, і коли на ній не з'явилося темних зернистих плям, не виказав ні розпачу, ні досади, тримався спокійно, заспокоював своїх помічників, фіксував увесь хід досліду в пам'яті і на папері, щоб потім проаналізувати й спробувати знайти помилку в техніці проведення експерименту, якщо вона могла бути. Проте він не міг не думати, що її могло й не бути.

Що ж... Життя теж не кінчається на тому. Він знайде в собі сили перебороти і кпини, й підступи, і докори. Він почував, що саме тепер знайде їх. Здавалося б, навпаки, останні події могли змучити його, обезволити, розсмикати, він і почувався й стомленим, і зболеним, та, однак, зосередженим і спокійним. Найважче, розумів, буде долати розчарування колег, своїх товаришів, до того поки що не був готовий. Але зрештою подолає і те. Він це почував і не тільки почував, а й глибоко усвідомлював. Йому здавалося, в ньому самому на той час щось одмінилося, він мовби переступив на якийсь вищий, значно вищий щабель. Це не був стрибок, але це був поступ, непомітний зовні, ледве помітний ним самим, і все ж поступ. Либонь, підготовлений усім попереднім життям. Він мовби піднявся над чимось насамперед у самому собі, поглянув ширше, спокійніше, мудріше. "Що, власне, сталося?"—насамперед запитав себе. Ну так, вони провели два експерименти і обидва рази не одержали позитивних наслідків. То й що? А може, їх треба провести сто, тисячу! Адже наука — це один нескінченний експеримент. І він шукатиме, поки в нього вистачить сили. Поки не знайде. Якщо не результату, то причини, яка або стоїть на заваді, або вкаже їм інший шлях. їм, і всім, що йдуть поруч.

Він почував якусь дивну силу, міць, упертість, бажання працювати. Він майже фізично почував опір суспензії. І йому хотілося долати той опір. Хотілося помірятися з нею силою, як із чимось свідомим, рівним собі.

Проте він знав і те, що поспішати не можна. Що йому треба відпочити, підготуватися і насамперед підготувати колектив. Повести за собою, кинути на наступний рубіж. Зараз треба було боротися за кожного з них зокрема. Спочатку, так би мовити, забезпечити тили, влаштувавши справи кожного, допомогти спокійно згі.інчити планові теми, кувати віру, неспокій і навіть злість, оту велику благородну злість, яка водночас є бажанням перемогти.

Дмитро Іванович почував, яка то велика відповідальність і скільки сил мусить затратити сам. Проте знову ж почував, що їх у нього стане.

Що він знайшов ту точку, ту клему, од якої вона тече. Вона звалася вірою.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Віктор Васильович Борозна щодалі болісніше переживав незрозумілу йому раптову зміну поведінки Нелі. Щоправда, коли починав аналізувати, то не міг не бачити, що цій раптовій зміні щось передувало. Що їхня любов дуже швидко стала не такою, якою була спочатку. Щось печальне, невиказане залишалося в ній, і ця невнказаність не була таїною недовідкритого, обіцянкою відкриттів і радощів, навпаки, вона повисла чорним провістям — сивою тучею на крайнебі. Найгірше, що він нічого не міг змінити, що провістя мовби вже й виходило не з них. Хоч, коли сказати правду, до цього спричинився таки він сам. А очевидний злам стався після вечора в "Либеді". Саме відтоді й потьмарився їхній обрій. Хоч вони після того ще зустрічалися не раз. І намагалися не дивитися в той бік, де темніла хмара. Й здавалося обом, забули про неї. Але то тільки здавалося.

Але що він міг зробити? Неля й далі втікала од нього, не бажаючи слухати його. Він розумів одне — те виникло не в ній, якась інша сила, фатальний випадок став поміж ними. Бо не тільки Неля — всі обминали його. Борозна почував довкола себе якусь порожнечу, якесь зачароване коло, котре мовби рухалось разом з ним і в яке ніхто не хотів уступати. Він здогадувався, що це коло, це від'ємне поле, як називав його в думці, виникло ще з чогось, а не тільки з його критичної позиції щодо роботи лабораторії, що його породили якісь дужі струми і що ті струми в якійсь точці замкнув він сам. Але які і де? Надто його спантеличив учорашній випадок. Він побачив на столі в Світлани Хорол річну звітність по роботі групи ексордіум і вирішив проглянути її. Йому хотілося фаза за фазою простежити увесь хід досліду. Мабуть, ніхто не повірив би, якби він сказав, що невдача групи ексордіум засмутила його. А то була правда. Насамперед тому, що то була й Нелина невдача. По-друге, він по-справжньому поважав Марченка й не бажав йому зла. І взагалі його ніколи не тішила будь-яка наукова невдача. Не можна сказати, що він

невимовне зрадів би удачі. Адже тоді якоюсь мірою постраждало б його самолюбство, його власне наукове прогнозування. Але Борозна звик усі свої почуття піддавати аналізу розумом і не міг не бачити неспівмірності цих двох величин. До того ж і його наукове прогнозування в основному випливало з чужої статті, а не з власної копіткої роботи і довготривалого аналізу. Тепер він хотів ще раз перевірити себе.

Проте не встиг він прочитати й десяти сторінок, як до його столу підійшла Світлана Кузьмівна й запитала, чи не брав він звітності. Вона вже побачила звітність, однак запитувала, й при тому голосно, з викликом. Ту звітність мав право взяти й почитати будь-хто з лабораторії, проте вона одібрала її в нього й з таким виглядом обвела всіх поглядом, мовби він викрав якісь секретні матеріали, та ще й хотів їх передати ворогові.

Кілька разів Віктор Васильович намагався зламати коло: підходив до Юлія, до Боброва, до Євгена, але щоразу натикався на майже відверту неприязнь і глухе відмовчування. Але так тривати далі не могло, він вирішив будь-що-будь докопатися причини, знайти осердя, яке породжувало поле.

Щойно, проходячи парком, він побачив Вадима Бабенка, котрий нехотя підкидав ракеткою білу кульку, Й підійшов до нього. Він пригадав, що кілька днів тому саме Вадим, один з усіх, відповів на його привітання.

— Вадиме, мені треба поговорити з вами,— сказав він. Борозна не вмів добуватися підхідними шляхами, не раз цим шкодив собі, знав про це, однак ніколи не пристосовувався до обставин.

Вадим оглянувся, ракетка здригнула в його руці, й кулька впала в траву. Вадим подумав, що Борозна говоритиме про Нелю. Він бачив раніше його з Нелею, бачив і те, що Неля зараз уникає Борозни, а вчора сам пропонував Рибченко сходити в кіно. І запросив не просто так, а

натякнувши, що цей фільм стане першим у серії, яку вони подивляться разом. Тобто, як казали в старі часи, запрошував "з серйозними намірами". Ті наміри виникли після довгого думання й зважування. Тобто то мало бути не остаточне рішення, а серйозна проба. Вадим Бабенко вже з півроку тому вирішив попрощатися з своїм холостяцьким життям і тепер підбирав, як трохи іронічно, але й не зовсім іронічно, висловлювався в думці, гожу кандидатуру. Перевірку він влаштовував ґрунтовну і пильну, за розробленою заздалегідь схемою. Кілька днів тому провалилася на останньому екзамені одна з найповніших кандидаток, дочка заступника міністра. Вони довго гуляли вдвох на Трухановому острові, а потім він запросив її до себе додому й запропонував повечеряти. Він чистив картоплю, смажив яєчню, різав ковбасу, а Клава сиділа з

журналом "Згрііікі" в руках, не ворухнувши в його бік пальчиком. То був певний знак, що так воно буде й потім, після одруження. Що ж, нехай сидить. Така фіфа йому не потрібна.

А потім він несподівано "відкрив" для себе Нелю. І зрозумів, що то було б зовсім непогано. А чого ж: він кандидат, і вона кандидат; у нього кімната, і в неї... можна обміняти на двокімнатну квартиру. Дітей виховували б Нелині батьки. У них свій дім на околиці і сад. Вона акуратистка і, здається, господиня. Ну, та ще він побачить... Щоправда, вчора Неля в кіно з ним не пішла. І це дряпонуло по Вадимовому самолюбству. Дряпало й зараз. Якщо Борозна знає про це...

А яке, власне, йому діло?

І Вадим поволі підвів голову. Лівою рукою поправив ідеально, на проділ зачесане волосся. Він, як і завжди, був пострижений і поголений, акуратно, зі смаком одягнений: біла теніска з широким, "байронівським" ковніром, світло-сірі, літні, бездоганно випрасувані штани, коричневі плетені босоніжки. І чисті, ясні очі, високе чоло.

— Може, ходімо на вулицю? — запропонував Борозна.— Вип'ємо пива. Я бачив у вікно — привезли свіжу бочку.

Вадим здивувався тій пропозиції і зрозумів, що розмова не буде грізною. Ба навіть навпаки. "Хочеш купити за келих пива...— подумав майже злорадно.— Хочеш, щоб я відступився..." Опріч усього, він не схотів іти з Борозною, аби їх не бачили разом.

— Я пива не п'ю,— сказав бридливо.

Вони пройшли трохи доріжкою, сіли на край басейну. У басейні плавав велетенський, кілограмів на сім короп, його упіймав і впустив сюди двірник Василь.

Борозна якусь мить спостерігав через плече, як рибина тичеться носом у крихти булки на дні, а тоді повернув до Вадима голову й запитав без будь-якого вступу:

— Скажіть мені, Вадиме, що означає вся оця обструкція, яку влаштовують мені? За що вона? За те, що я наперед спрогнозував невдачу? Але ж я те зробив без зла. І від цього нічого не змінилося.

Вадим йорзнувся, у ньому водночас рвонулися дві думки, закружляли, випереджаючи одна одну, і він не знав, на яку покластися. У першу мить він навіть хотів вибухнути гнівом і висловити Борозні своє обурення. Кинути в обличчя різкі слова, а тоді розповісти про це в лабораторії.

Адже пора було перейти від мовчазної обструкції до відвертої ворожнечі. Так принаймні думав раніше. Але за останні дні багато помінялося. Обидві перевірки дали негативний результат. Виходило, правда була на боці Борозни. Та це б ще нічого. Але ж похитнулося становище Марченка! Схоже на те, корабель їхнього зава йде на дно. Вчора на зборах Одинець відверто пішов на таран. Громив Марченка

нещадно. За волюнтаризм, наукову безвідповідальність. Ще один такий удар... І не відомо, хто буде завідуючим лабораторією. Може, й оцей Борозна. У світі див чимало,

Тому сказав обережно й ніби аж співчутливо:

— Кажуть, ви написали на Дмитра Івановича листа.

— Я? — аж підвівся Борозна.

— Ну, підпис змінено. Тобто анонімка... Я не знаю... Так кажуть. Щось про роботу. Про якісь там шури-аму-ри...

Борозна задихнувся від гніву. У цю мить він підвів голову й побачив у вікні Нелю. Вона стояла й дивилася в сад. Вадим теж побачив Рибченко. Мляво підвів руку й поворушив пальцями. Борозна хотів щось гукнути, а тоді важко стиснув і розтиснув кулаки й швидко пішов у інститут.

Дмитро Іванович саме доїдав бутерброд. Він зараз не їздив обідати додому й рідко коли ходив до їдальні. Аби ні з ким не говорити — не сповідатися в нещастях — та й заощаджував час. Він зосереджено перечитував дисертації Юлія, Євгена та Миколи. Треба було рятувати своїх молодих колег, подбати, аби не обірвалися їхні стежки в науку. Він розумів: іншого для нього немає. Вивести їх з глухих бескеть будь-якою ціною! Цим зараз жив. Віднаходив у дисертаціях обірвані кінці, зв'язував, викреслював нові лінії. Адже дослідження Юлія та інших не суспіль складалися з розробок по амоніл-тетрафосу, а й по будові хлоропластів, світловому спектру, тут деякі знахідки були безсумнівні. Треба тільки було підсумувати їх, позводити в системи. Працюючи над дисертаціями хлопців, про свою роботу майже не думав. Ну, хіба що тоді, як ішов вулицею чи вертався додому.

Він, мабуть, теж працюватиме далі над спектральними дослідженнями й будовою хлоропластів. Скажімо, в квантосомі. Тут у

нього є деякі цікаві міркування. Кожен міліметр нових знань — то дуже важливо на шляху загального поступу фотосинтезу. Зрештою, може піти в якийсь інший інститут. Його візьмуть залюбки. Проте на те не має права. Принаймні поки що. Доки не допоможе хлопцям.

Звичайно, він не збирався остаточно розлучатися й з ідеєю ексордіуму. Він ще шукатиме. Але там треба починати з самого початку. Міліметр за міліметром проповзе той шлях на череві.

Насамперед треба намітити вихідні позиції. Треба уважно і детально проаналізувати стан наукової розробки проблеми. Знайти слабкі місця, обриви ланцюга... Перевірити всі вузли. Перемацати всі щаблі. Згори вниз і знизу вгору. І кожен має промацати не тільки свої щаблі, а й сусідні.

Найприкріше йому було через плітки, що кружляли по інституту. Про його нібито неморальні вчинки, натяки на Світлану, їхні з нею поїздки машиною в ліс, розлад у сім ї... То було як їдкий дим темної ночі. Не знаєш, звідки його несе вітер, і куди йти, аби вирватися з задушливого полону. Про це він думав щодня. Думав і тепер, одірвавшись од рукопису й дивлячись на освітлені сонцем дахи будинків, пережовуючи бутерброд з ковбасою, смаку якого не відчував.

У саду співала іволга, але її спів мовби обтікав думку Дмитра Івановича, не перебиваючи її. Тільки якесь тоненьке відчуття чогось приємного, ніжного легенько поколисувало його, творило один безконечний акорд; той акорд лунав у ньому здавна, в ньому чи й не в ньому, просто в світі, і Дмитро Іванович почував, що він не погас і погасне не скоро, й це, в свою чергу, не давало думкам зсотати-ся у важку хмару.

О тій хвилі й увійшов Борозна. Він увірвався як вихор. Торохнув дверима, широко ступаючи, підійшов до Марченка. Його очі горіли рішучістю, уста були стулені в тверду складку.

— Дайте того папірця, — сказав, переводячи дух: збіг на третій поверх одним махом.

— Якого папірця? — запитав Дмитро Іванович і тільки тепер оглянувся. Упізнавши голос Борозни, він не оглядався навмисне, не хотів зустрічатися очима, думав, що той прийшов у якійсь буденній справі, запитає щось і піде. Щоразу, забачивши цього чоловіка, почував, як у ньому наростають роздратування й злість. Намагався не виказати цього, надавав голосу рівних інтонацій і сам відчував фальш, мимоволі хмурився, сердився, що не може загнуздати себе. Він не почував Борозну до кінця своїм ворогом, отим ворогом, якого хочеться збити з ніг, топтати, знищувати, мабуть, через те, що не бачив на власні очі його підступних дій, що ота анонімка залишала місце й ще для когось, проте й поводитися, як поводився раніше, теж не міг.

Але нього разу дзвінкий з напруги голос Борозни змусив його насторожитись.

— Анонімку,— майже крикнув Борозна. Дмитро Іванович розгубився. Підвівся з стільця, розвів руки — одну з олівцем, другу з бутербродом.

— Немає... Я її порвав.

Борозна хвилину невідпорне дивився на Марченка, немов хотів пришпилити його поглядом до стіни, а тоді рубонув рукою, неначе сокирою:

— Чорт би вас забрав з вашим ліберализмом! — закричав він. — Краще б ви прийшли й кинули мені її в пику. Краще б ви подали на мене до суду. Я тоді спробував би оборонитися. Та нащо ж ви тоді...

Він хотів крикнути "сказали іншим" і не крикнув. Він згадав, що Марченка спіткало вдома лихо, що воно ще не минуло, й замовк. Тільки важко з-під чорних гострих брів дивився на Дмитра Івановича. А той і

собі не одводив погляду. "Хіба здатна людина так прикидатися? — думав. — Хіба б він тоді прийшов до мене?"

йому хотілося повірити Борозні. Проте думка мимовільно натикалася на анонімний лист і на те, чим той лист обернувся для нього. І щось не давало йому простягти руку, сказати щиро: "Я вам вірю. Забудемо про те назавжди". "Якби можна було,— подумав мимовільно й проникливо,— якби можна було запустити йому в душу ті ж мічені атоми й побачити, справжня вона чи фальшива, світла вона чи в чорних тінях лжі та підступів. Немає таких атомів. Немає такого способу".

Проте він почував якусь незручність перед Борозною, спробував його заспокоїти:

— Даремно ви так хвилюєтеся, Вікторе Васильовичу. Я, звичайно, не маю права підозрювати вас чи будь-кого іншого...

Борозна не дослухав його. Повернувся й так само рішуче, проте не так пружно, вийшов з кабінету. Він спустився на перший поверх і зайшов у приймальню директора. Секретарка сказала, що Корецького немає, і він прочинив двері ліворуч, до Одинця.

Бурбонистий заступник директора, з яким Борозна конфліктував з самого початку, зустрів його на диво привітно. Посадовив у крісло, сам вийшов з-за столу й сів у інше, навпроти. Це був найвищий вияв демократизму й привітності з його боку, коли приймав відвідувачів не за широким полірованим столом, а за маленьким приставним столиком, підкреслено ставлячи себе у рівне становище з тим, хто сидів навпроти.

— Як ваші справи, вже здали установку? — запитав Карпо Федорович, підсовуючи до Борозни попільничку й цигарки.— Здали. Прекрасно. Я поставив вашу роботу на перше місце в звітності. А чого не йдете у відпустку? Щось і на той місяць я не бачив вашої заяви. Чи ви на осінь... На бархатний сезон? Може, оце й принесли заяву?

Борозна сказав, що заяви на відпустку не приніс. Власне, він і сам не знав, чого прийшов до Одинця. Мабуть, ним просто рухала потреба щось робити, шукати десь захисту та якихось засобів, які б допомогли зняти з себе оту підлу підозру, а водночас і наклеп на Дмитра Івановича. Може, думалось, підкаже щось Карпо Федорович. Він чоловік грубий, нецеремонний, то й знає, як треба рубати такі вузли.

— Карпе Федоровичу,— сказав,— мені стало відомо, що на Дмитра Івановича написано анонімну заяву. В тому підозрюють мене...

— Підозрювати можна будь-кого,— сказав Одинець. — Такі речі треба доводити.

— У тому-то й річ, що Марченко заяву порвав. І тепер не можу нічого довести я. Тим більше подібного в інституті ніколи не було.

— А вам і не треба доводити. Ви не вчинили нічого поганого. Всі ці розмови — дурниці.

Карпо Федорович дивився на Борозну, і в його чорних очах під густими, стріхами вниз бровами то гасли, то знову загорялися червонуваті вогники. То були вогники радості, схожі на ті, які загоряються в хижака при вигляді здобичі. Щоправда, зараз Одинець здобичі не бачив. Але вони про неї розмовляли, й це збуджувало його.

— То так, — дедалі більше хвилювався Борозна. — Але я не можу їх спростувати. Я ніколи не був анонімником і не буду ним. Я тільки що був у Дмитра Івановича і бачу, що він не вірить мені.

— Звичайно, не повірить, коли сам вказав на вас,— закурив Одинець. — О, то теж маневр: очорнити людину, в якої... Ну, яка вміє працювати й має підстави претендувати чи домагатися...

— Я ні на що не претендую, — перебив Борозна. — І мені щиро шкода Дмитра Івановича. Він не такий, як написано в тому брудному листі.

— Це у вас промовляє доброта, — посміхнувся Одинець.— Але нею, мій друже, не завжди можна керуватися.

— Я не з добряків, — спохмурнів Борозна. — І вмію постояти за себе.

— Прекрасна риса.

— Але я звик обстоювати свої вчинки.

— Ви не хвилюйтеся, — сказав Одинець. — До речі, те вже не так і важливо, хто написав. І не так страшно. Важливіше, що все те правда. Шість років Марченко дув мильну бульку. Таку, як ото дмуть діти. Тільки діти дмуть для забавки, а він тією булькою замилював усім очі. — Одинець говорив злостиво, безжально, він не міг подарувати Дмитру Івановичу того, що той не виступив на вченій раді проти Абрамчука, втік на Десну, пошивши його, заступника директора, в дурні, не міг подарувати незалежності, авторитетності, наукової спроможності. — І от — булька лопнула.

— Невдача може спіткати кожного, — не погодився Борозна.— Дмитро Іванович — шукач, чоловік з фантазією...

— От-от, — ухопився за невдало сказане слово Одинець.— Фантазер. Справжній фантазер. А в науці фантазер — це те ж саме, що ілюзіоніст. Маніпулятор.

— Його здогад щодо попередника АТФ не такий уже абсурдний,— сказав Борозна.

— Він висмоктаний з пальця. Це пластмасова лялька, од якої ждуть дитини. Так, так, пластмасова лялька. — йому, видно, сподобалося власне незвичайне порівняння, і він його повторював знову й знову, щоразу огрублюючи дужче й дужче. — Шість років він спав з пластмасовою лялькою. Ну, для різноманітності спав і з коханкою.

— Ну, це ви занадто, — сказав Борозна.

— Не захищайте! — в запалі ляснув по столу долонею Одинець. Упіймавши той свій жест, який не входив у плани розмови, потарабанивши по полірованій поверхні стола порослими чорнорудим волоссям пальцями, усміхнувся. — Пробачте. —Але по хвилі, заговоривши про Дмитра Івановича, забувся знову, кидав слова, неначе потрощені кістки, — Борозні навіть здалося, що він чує хрускіт, — очі його налилися кров'ю, стали нещадні й неприємні. — Про його маніпуляції вже знають у президії, —підніс багатозначно догори оклецькуватого пальця. —І про все інше. Завів на роботі коханку. Тероризує жінку. Виховав сина-бандита.

— Карпе Федоровичу, — підвівся Борозна. — Я не можу цього слухати. Кажуть, щось подібне написано і в тому листі. А я заперечую не тільки своє авторство, а й те, що там написано.

— А звідки ви знаєте, що там написано? — враз жорстко сказав Одинець. Але по хвилі зм'якшився, йому хотілося мати спільника. — Про це знає тільки Марченко. Котрий і обмовив вас.

— Думаю, що Марченко цього не робив, — сказав Борозна. Він уже кілька разів вертався думкою до того, що здогад про автора анонімки і її зміст буцімто вийшли од Дмитра Івановича. Не повний же Марченко ідіот, щоб зводити наклеп на самого себе! Щоправда, розумів і те, що його захист Дмитра Івановича тепер, коли всі думають, що саме він написав анонімку, виглядатиме фарисейськи й смішно. Отож йому не лишалося нічого іншого, як закінчити цю розмову. Він не став у чомусь

переконувати Одинця, бо знав, що ніякі, навіть найвагоміші слова на того жодного впливу не мають. На коротку мить перед ним постало запитання: чи почувають такі люди, як Одинець, коли-небудь муки совісті, чи караються вчиненим злом? Проте відповісти не зміг. Може, й караються, бо всі люди караються, тільки такі, як Одинець, дуже мало і не так, як совісні й чесні. Здебільшого, роблячи підлоту, людина виробляє внутрішню філософію й намагається нею заспокоїти себе. Чим більша підлота, тим складніша "філософія".

Але як це відбувається в Одинцеві, має він таку філософію чи живе тільки первісними інстинктами, відповісти не міг. Та й не до того йому було в той час.

Він вийшов у парк, зупинився біля басейну. Те, що Одинець прийняв його за свого спільника, було гидко й образливо. Він бачив, що його незгоду і захист Дмитра Івановича Одинець витлумачив по-своєму: мовляв, різник з білим комірцем, хоче залишитись чистеньким, знаємо таких. І, може, навіть ставить себе вище за нього: адже б'є прямо, навідліг. Щоправда, б'є він і з-за рогу, засобів Карпо Федорович не вибирає. В академію, мабуть, теж сам написав. Від такого пощади не сподівайся!

І Борозні вперше по-справжньому заболіло серце за Дмитра Івановича. І за тих, хто працював разом з ним. Тепер він безмежно шкодував за необережно сказані раніше слова. Йому хотілося допомогти Марченку й не знав, як це зробити. Розумів, що тепер кожне його втручання може зашкодити Дмитру Івановичу, йому залишалося одне: відійти вбік! Ні, спочатку спробувати знайти анонiма. Якби він його знайшов — розчавив би, як мокрицю. Стер би на порошок, змішав з гумусом...

Борозна важко дихав, він зупинив той свій дон-кіхотський порив. Він бив, трощив щось неуявне, аморфне, його думка не підказувала жодного конкретного обличчя й не могла вказати бодай на найнепомітніші сліди. Отже, якщо він не знайде, йому тут залишатися

не можна. Доведеться покинути те, що вимірював підряд кілька років... Та що там це! Йому доведеться покинути...

І він підвів угору голову, подивився на четверте од краю вікно. І знову побачив Нелю. Вона дивилася вниз, на нього. Він подумав, що вона думає про нього, і його залляла хвиля пекучого сорому. Так, так, анонімник, підлий анонімник, спочатку нашептав на вухо, а тоді згордзяв наклеп. Він подумав, що отой підступний лист проклав поміж ним і Нелею розколину таку глибоку, що йому її не закидати. І що та розколина все ширшає, розносить їх по своїх берегах далі й далі, і йому годі й думати, щоб перебратись на омріяний берег. Неля відштовхує його очима, вона висловлює йому своє презирство і осуд за те, що він украв у неї любов, одурив собою, своєю вченістю, глобальними розмовами про моральність і чесність. Він важко повернувся й, спіткнувшись на рівному, пішов через парк до тролейбусної зупинки. Одне плече в нього було опущене, друге підняте, і вся його могутня і дужа постать здавалася жалюгідною і викликала співчуття.

"Саме так — співчуття". Неля сама не знала, звідки воно взялося в її серці. Адже там мусили бути тільки гнів і презирство.

Весь пізній ранок вона просиділа за столом, думаючи, що працює, обмислює тези статті, а потім мовби пробудилася, поглянула на папір і побачила стрій ассірійців, котрі так запам'яталися їй з підручника четвертого класу. Тільки всі вони мали високі чола й прямі рівні носи — чола й носи Борозни. Вона кинула олівець, порвала аркуш на дрібні клаптики, підійшла до вікна, щоб укинути клаптики в кошик, і побачила Борозну. Він сидів на краю басейну і розмовляв з Вадимом Бабенком. Їй одразу не сподобалася та приязна, як їй здалося, розмова цих двох людей, хоч і зринула гостра цікавість — про що вони говорять? Якась угода, афера? О, вона вже давно розгадала Вадима. Усміхнений, коректний, приязний, догідливий, розумний — не голова, а перфокарта, — а за всім тим така холодність, що діткнувшись глибин його душі, може замерзнути серце. Там порядок і величезний розрахунок. Усе розкладено по поличках, усе проміряно по сантиметрах і секундах.

Глибини його свідомості — склади на крижині, зроблені людиною, яка йде вперед, ті склади старанно приховані. Там припасено все тільки для себе. Для далекої мандрівки. І він, мабуть, зайде далеко ("Якщо його не з'їсть морж або ведмідь",— посміхнулася мислено). Тільки що з того поступу іншим! Адже в пустелі своєї душі він не посадив ні для кого жодного деревця.

Якийсь розрахунок підказав йому вчора думку запросити її в кіно. Бр-р-р-р, він для неї як велика льодина. Вона уявила, як би він в пітьмі залу брав її за руку, й знову внутрішньо здригнулась. Те викликало в неї трохи не відразу. І тут їй пригадалося, як два тижні тому він запросив її з Зоєю зайти до нього додому. Тоді вона не звернула уваги; вони з Зоєю збиралися в театр, було ще рано, десь мали згаяти час. Вадим частував їх кавою, показував книжки, їх у нього чимало, і майже все раритети. А потім одімкнув шухляду столу й почав показувати якісь брошки, якісь камінці й навіть маленькі золоті ложечки та виделки. Він зовсім одмінився: очі стали одухотворені, блищали, довгі красиві пальці мовби творили музику й ледь помітно тремтіли. У його крижаній душі проглянула синя проталина. Але в Нелі вона викликала подив і почуття далекості од цієї людини.

Тепер вона подумала, що ті запросини не були випадкові. Учора він обурювався вчинком Борозни, говорив про нього різко, нещадно, як, може, не говорив ніхто в лабораторії. Про що ж вони так мирно розмовляють тепер?, У чому ото він упевняє Борозну? Звичайно, спрямовує ще на якусь криву стежку. Нічого доброго він йому підказати не може. А Віктор Васильович? Знає він, хто такий Вадим? Через що довіряється йому? Невже й справді уклали якусь тимчасову угоду?

Вона почувала, як щось у ній обстоювало Борозну, й лякалася того. Обстоювала одна половина серця, а друга... друга скніла від болю. Розум її підказував, що треба загасити той біль, треба бути холодною ії безкомпромісною.

Вона не змогла дотриматися тієї домовії з собою й півгодини. Коли Борозна вийшов з інституту і знову подивився вгору, вона зрозуміла, що з ним щось сталося. Вона бачила, як зсудомив біль його лице, як у нього опустилися плечі, і їй мимоволі скрикнуло серце. Якби він у ту хвилину піднявся до неї або покликав її в сад, вона б підійшла й заговорила, і, може б, серце відгадало правду, і, може б, береги, на яких вони стояли, почали сходитися знову. Але він пішов, пішов зігнувшись, немов ніс на плечах свою провину, про яку вона думала безнастанно, весь час, і якій, звичайно, не могла знайти виправдання.

Окрім того, вона думала про якусь розрідженість, ненаповненість того, що її оточувало. Ненаповненість квартири (звичайно, не речами), вулиці, інституту, безцільності й тягучості життя, яке ще недавно було таким цікавим і сповненим високого смислу. Мабуть, усе це йшло від того, Що після пережитого розчарування їй знову щось відкрилося в людях, у людях і в коханні, часом їй видавалося, що вона раптом вибігла на крутий гребінь, який панує над усіма гребенями, й подивилася звідти. Вона знову вельми довірилася тим дням, щасливим дням з Борозною, і не стільки щасливим, як обнадійливим, цією надією вона наповнила все життя, а тепер прийшло нове розчарування і вкинуло її в глибокий песимізм. І не стільки тому, що втрачала конкретну надію (не людину, а надію), скільки те посіяло в її душі недовіру взагалі. Вона не боялася, що не вийде заміж, але нащо виходити за того, чия душа блукає десь на інших паралелях і чиї інтереси ніколи не перетнуться з твоїми. Донедавна їй здавалося, що вона зустріла на рідних обшнрах близьку душу. Тобто, мабуть, зовсім не таку, як її, та душа несла в собі щось не до кінця осягнене нею, різке, круте, і все ж вони линули в одному потоці. Вона до кінця не розуміла Борозни, та в житті здебільшого саме й люблять за те, чого не розуміють, за таємничість, але таємничість, у якій не вгадують лихого. Нелі ще й зараз здавалося, що там сталася якась біда, яка, мабуть, не виправдовує Борозни, а щось пояснює, і, якби він заговорив нині, оця спільність обширіп, надзвичайно сильне бажання зрозуміти, проникнути допомогли б їм.

Але він таки пішов і прийшов тільки через три дні. Коли в її серці вже прохололо те гаряче бажання чи просто його ніщо не покликало, а на той час вона знову тяжко переживала невдачу Дмитра Івановича й свою власну, й та невдача в ту мить була їй надзвичайно гіркою. Та й підійшов він не так, як би мусив підійти. Важкий, нахмарений, стояв навпроти неї, зчепивши у замок руки, казав слова щирі, але якось так, немов вимагав від неї розв'язання

логічної задачі.

— Нелю, ти можеш знайти сили повірити мені! Тобто зрозуміти, що я б тим листом втрачав більше, ніж здобував.

Він мовби переводив розмову на терен мислі, логічних висновків, а вони всі були не на його користь.

Неля похитала головою, і він пішов. А їй знову стало шкода його, але почуття це було таке, що вона в одну мить розсердилася на себе й дала собі слово більше не розмовляти з Борозною.

Навпроти інституту, через дорогу, стояв голубий літній павільйон з прозаїчною назвою "Холодок", у якому продавали теплий напій "Саяни", лимонне печиво, цигарки "БТ" і фруктове морозиво. Його подавали на пластмасових тарілочках, а їли під полотняним тентом, нап'ятим на металевих стояках.

Під тим тентом у середу обідньої пори й зібралися Дмитро Іванович, Ірина Михайлівна, Світлана Кузьмівна та Степан Степанович. Вони демонстрували перед усім інститутом дружні взаємини, приязнь і довіру родин Марченків і Хоролів, гармонію і взаєморозуміння, які мали розвіяти будь-які підозри та наклепи. Ідея ця належала Світлані Кузьмівні, і впроваджувала вона її неухильно й ревно. Вона сподівалася в такий спосіб порятувати бодай скалки того, що з такою старанністю виліплювалося і вкладалося впродовж років, чому, здавалося, ніщо не

загрожувало, що й справді, коли воно є, ніким не помічається, але розбивається од найлегшого доторку. Для одних всі оті Одинцеві розповіді та натяки були великою сміховиною, інші втішалися, що ось і у таких благополучних родинах не все гаразд, а ті, що не вірили й обурювалися, вважали все це наклепом, одначе довести нічого не могли. Такого довести не можна. Розголосу ж ця історія справді набрала великого. Так уже воно ведеться, що коли б це сталося з кимось іншим, усі тільки посміялися б, але тут вказали пальцем на "чистенького", "морального", й це викликало надмірне зацікавлення.

Для Дмитра Івановича лишилось загадкою, яким чином Світлана Кузьмівна умудрилася привести сюди Ірину Михайлівну, але вона прийшла, сиділа статечно, зосереджено, напружено одколупувала маленькою пластмасовою ложечкою крихти морозива й клала в рот. Дмитрові Івановичу стало жаль дружини, він почував перед нею провину за цю фальш, хоч і не міг їй розказати всього, що сталося насправді. Тому-то він був особливо вдячний дружині, що вона прийшла. Не через те, що схвалював оцей "захід" Світлани Хорол, а що Ірина це зробила для нього, й він знав, чого це їй коштувало.

Сам він почувався дурнем, почувався так, неначе його роздягли й отак, голого, виставили на розглядини. І це його відчуття не було вигаданим, безпідставно навіяним. На них справді дивилося чотири ряди широких вікон, за кожним з яких працювало щонайменше три чоловіки. Солодке фруктове морозиво здавалося Дмитру Івановичу кислим і несмачним. Він знехотя колупався ложечкою, пив теплу воду, уникаючи дивитись на інститутське подвір'я. Дивився під ноги, і навіть власна тінь видавалася йому маленькою, зіщуленою, жалюгідною. Він надзвичайно шкодував, що дався на підмову.

Непевно почувалася й Світлана Кузьмівна. Вона без угаву говорила, сміялася, але сміх її був нервовий, неприродний. Тільки Степан Степанович, здавалося, не помічав нічого. Наліг грудьми на столик і лигав морозиво, як товчену картоплю,— вже третю порцію. А може, його й справді все це мало обходило. Він давно здався в усьому на милість

переможця — дружини. Молодість провів безпутно, спробував вести таке життя й після одруження, упіймався, злякався, Світлана Кузьмівна його притиснула, зуміла взяти в руки, трясла, як грушу, витрушувала лінощі, не допускала скільки могла до чарки та кінга, в який грав на гроші. Він повністю залежав од неї — квартира і машина були записані на неї, зарплатню вона одержувала більшу вдвічі, вона залишила йому тільки кілька душнич-ків — цигарки, футбол, риболовство. Він з тим змирився, а от вона змиритися з таким своїм заміжжям не могла. Шкодувала, що так дешево й невдало продала свою красу, молодість, сердилась на те, що не могла відплатити чоловікові тим же,— щось її до того не допускало — виховувана "змалечку порядність, загальна атмосфера інститутського життя — й помщалася за те на ньому. Зараз вона відчайдушно борсалася, намагалася втримати те, що трипало, ламалося, бо то насамперед ламався її благоустрій, її надія та, зрештою, і все те, чим по-справжньому жила.

— Хочете, я розкажу вам анекдот, — сказала Світлана Кузьмівна. — Дуже смішний. Жінка вибирає в магазині мітлу. Вибирає годину, дві, перебрала всі, врешті підходить до продавця, щоб заплатити, а той її й запитує: "Вам мітлу загорнути чи зараз полетите?"

Степан Степанович гмукнув, хоч, мабуть, і не зрозумів анекдота. Ірина Михайлівна посміхнулася очима, Дмитро Іванович розреготався. І не стільки з анекдота, хоч він справді був дотепний, як йому раптом пригадався начерк із записника Чехова: "Гімназист пригощає даму обідом у ресторані. Грошей у нього 1 крб. 20 коп. Рахунок 4 крб. ЗО коп... З дамою розмова про Абіссінію". Безсмертний Чехов! У лабораторії все валиться й летить у прірву. Позавчора їм наполовину зрізали кошторис на наступний рік. Це означає: вони до сьогодні орудували сокирою і пилкою, а тепер треба оддати ще й пилку. А вони їдять морозиво і розказують анекдоти. Розмовляють про Абіссінію!

Дмитро Іванович реготав так довго, що Ірина Михайлівна занепокоєно і трохи осудливо подивилася на нього. Так він не сміявся ніколи.

Дмитро Іванович витер кулаками сльози, оглянувся, чи не дивиться хто. А ще: чи немає тут кого з інституту. Але під тентом було порожньо, тільки за сусіднім столиком сиділа парочка. Там теж розмовляли "про Абіссінію". Довговолосий молодик похмуро переповідав вичитану десь теорію, що буде з світом, які жахи чекають людство в майбутньому, розмальована дівчина лякалася, округлювала вималювані очі, насправді ж обох змагав секс, і обом не було діла до світу. Дівчина аж повискувала, складала рота трубочкою, аби не розвозилась фарба. "Ох і мара,— подумав Дмитро Іванович. — Цікаво, яка вона насправді? Колись дівчат любили за коси, за брови, а тепер нерідко це як щітки з магазину "Киянка". Сьогодні мода на такі, завтра — на інші".

Непомітно для себе й далі очима спостерігаючи хлопця й дівчину, він переключився на інститут, на оте зловісне — карбованець двадцять — урізаний кошторис. А він сподівався збільшення кошторису. І не просто збільшення... Просив грошей на лазерну установку. Адже сьогодні самою центрифугою втнеш небагато... З чим же вони залишаться? Власне, їм залишили кошти тільки на зарплатню. Він не може погодитися з цим. Він буде доводити, буде боротися.

Оскільки Дмитро Іванович випав з розмови, Світлана Кузьмівна, аби зламати неприємну мовчанку, що запанувала за столом, почала розповідати вигадану історію їхнього з Степаном Степановичем кохання і одруження. Розказувала про те, як він їздив до неї на "опель-капітані", а вона тоді жила в тітки, і тітка не хотіла, щоб племінниця без згоди батьків виходила заміж, не давала паспорта, а Степан тоді обдурив тітку, сказав, що паспорт потрібен Світлані, щоб купити в кредит пальто, і вони поїхали на "опель-капітані" в загс і розписалися. Все це була неправда, й неправда саме того відтінку, коли людина, щось розповідаючи, бреше й тому, кому розповідає, і сама собі, вона трохи фіксує свою брехню, але захоплення чи якась потреба набагато перекривають фіксування, врешті вона одключає його зовсім, бреше з натхненням, вона почуває, що рятується тим, рятує своє фізичне єство і той порядок речей, який сама ж уклала... "Він мене так шалено кохав. Ми й зараз іноді як молодята. Правда, Стьопо?" Вона одтинала будь-яку

думку, будь-яку підозру з боку Ірини Михайлівни щодо неї самої і Дмитра Івановича.

А той урешті прислухався, йому аж щелепи звело од тієї байки. Йому хотілося торохнути кулаком по столу, але натомість він тільки подумав: "Пропади пропадом це чортове морозиво", — й підвівся. Підійшов до прилавка і замовив собі чарку коньяку (коньяк тут продавали потайки). Випив зі смаком, крякнув, підійшов до Ірини Михайлівни:

— Ходімо, мені вже час. Ти ж звідси просто до Андрія?

І, не прощаючись із Степаном Степановичем, повів дружину до тролейбусної зупинки.

Вернувшись в інститут, він кілька хвилин порпався в шухляді столу, одбирав потрібні папери, згорнувши їх трубочкою і засунувши до кишені, спустився вниз.

Ще не скінчилася обідня перерва, секретарки не було, й Дмитро Іванович зайшов до кабінету директора без попередження. Корецький ходив з дитячим відерцем у руках і поливав на підвіконні квіти. У нього тут ріс цілий сад. Заскочений зненацька, він чомусь засоромився, поставив відерце, та одразу ж оговтався, знову взяв його в руки, щоб докінчити роботу. Дмитро Іванович сів на стілець під Протилежною від вікон стіною, чекав. Розглядався по кабінету — він завжди розглядався по цьому кабінету й не міг надавуватися. Будинок старий, багато разів реконструйований, а перший поверх, і зокрема кабінет, лишився недоторканим. У ньому була ліпна стеля — голуби, позолочені грона винограду, якісь труби, різьблені дубові стіни, різьблені лутки вікон — усе міцне, розкішне, мистецьки довершене.

Дмитро Іванович посміхнувся. Тепер кабінет цікавив його тільки з цього погляду. І йому пригадалося, як уперше зайшов сюди, щойно скінчивши аспірантуру, ще навіть без кандидатського диплома. Кабінет

вразив і приголомшив його. І директор, оцей самий високий і худий, як Дон-Кіхот, Павло Андрійович Корецький, видався незвичайною людиною. Ставши до роботи, Марченко деякий час виконував обов'язки вченого секретаря, бував у цьому кабінеті часто. І тоді йому вклалася до голови химерна мрія. Він мріяв прийняти тут Ірину, з котрою нещодавно познайомився і котра довгий час не приймала його залицянь. Уява малювала йому таку картину: він сидить заклопотаний, щось пише, вона несміливо заходить, сідає на стілець. На приставному столику дзвонить один телефон, другий (тоді ще не було одного зведеного апарата), він невдоволе-но піднімає трубку, кладе, натискає пальцем білу кнопку, викликає секретарку. Ірина чекає і проймається до нього все більшою повагою... і любов'ю. Тоді йому здавалося, що саме для цього варто жити.

А ще він подумав, як довго іноді люди залишаються дітьми. І посміхнувся своїм думкам.

І саме тоді оглянувся Корецький.

— Ви що, тільки що знайшли десять тисяч карбованців? — сказав він. Це була маленька компенсація за недавнє замішання.

— Не знайшов, а загубив. Точніше, вкрали.

— Де ж це відшукався такий спритник?

— Тут, в інституті.

— І хто він? — вів і далі в тому ж жартівливому ключі розмову Корецький, радіючи, що в Дмитра Івановича не хмарний настрій, а значить, у нього все гаразд удома й акцію з кошторисом він сприйняв без ексцесів.

Дмитро Іванович і сам дивувався своєму спокою, проте на останнє запитання відповіц хоч і жартівливо, але вже сухо, діловито:

— Ви з Одинцем. Зменшили наполовину кошторис і поставили мене в неможливе становище, Павле Андрійовичу,— захвилювався він, — ви краще за всіх знаєте, що це означає для відділу.

— Сядьте сюди,— зненацька сказав Корецькии і повернув боком стільця по той бік столу. — Сядьте, справді.

Дмитро Іванович спантеличено й аж злякано подивився на Корецького: чи не відгадав він його недавні, а, правильніше, давні думки про директорське крісло, може, в нього здатність телепатії, може, здогадався, що той мав на увазі, й з досадою махнув рукою:

— Для чого це...— хотів сказати "фіглярство", а сказав: — Перевтілення.

— Ні, ви таки перевтільтеся й сядьте на моє місце,— м'яко сказав Корецькии.—Справді, що б ви робили? Шість років ми не маємо ніяких практичних доказів того, що ота робота... ота робота конче потрібна. Тобто ви мене розумієте. Всі подібні лабораторії і навіть інститути поки що нічого не дають практично. Під словом "практично" я розумію вагомі результати. Ну, дещо ви маєте. По світло-спектру, по складу строми... Але основна група... Я просто не маю права.

В очах директора світилося щире співчуття, і саме це стримало Марченка від різких слів, які крутилися на думці.

— А ви самі, Павле Андрійовичу, якби це тільки від вас залежало?.. Ну, й кошти були ваші, власні? — тільки й запитав він.

— Я дозволив би. Щось там є... Я розумію.— Корецький став не директором, а просто науковцем. — Якби вам вдалося довести — це

ключ до всього. Ну, не до всього, але ви б перевершили всіх своїх колег. І наших, і зарубіжних. Але, — сказав голосом уже тільки директора, — ті гроші не мої, і я не можу підписати кошторис у тому вигляді, в якому склали ви. Та й Карпо Федорович рішуче заперечує.

Слова Корецького про Одинця Марченко залишив поза увагою. Він вийняв з кишені папери і сказав:

— Якщо ви самі так думаєте, то зможете обстоювати інтереси лабораторії фотосинтезу перед вищими інстанціями.

— Ви мене впіймали,— сказав Корецький.— Я... спробую.

Дмитро Іванович розумів, що обстоюватиме Корецькии

слабко. І це, очевидно, нічого не дасть. Проте підсунув до директора папери:

— Тут деякі розрахунки. Подивіться. — Він помовчав, подивився на білих голубів на стелі й закінчив: — Як ви самі розумієте, не можу залишити цю роботу. Я залишу тільки тоді, коли впевнюся, що там справді глухий кут.

Дмитро Іванович піднявся на третій поверх. Біля дверей кабінету його чекав Вадим Бабенко. У руках тримав якийсь папір ("Ох, щось забагато сьогодні паперів",— подумав Дмитро Іванович); Бабенко мав рішучий і незалежний вигляд, якийсь особливо незалежний, щось було у його обличчі, отверділе й не знайоме Марченкові.

— Тут не замкнено,— сказав Дмитро Іванович.— Чого ви не заходите?

— Знаєте, ще потім хтось щось подумає,— сказав Вадим.— Тут у нас творяться такі дива...

— Ніяких див,— і собі нахмурився Марченко. Йому не сподобався Вадимів натяк і насторожила холодність, з якою той зустрів його. Він звик бачити Вадима усміхненим, коректним, а тепер з його вигляду уловив якусь зміну й насторожився.—Що там у вас?—мовив сухо, офіційно.

— Підпишіть,— поклав перед Дмитром Івановичем папір Вадим.

Дмитро Іванович узяв папір, почав читати. "Вадим Олександрович Бабенко, сорок шостого року народження, безпартійний, освіта вища, кандидат біологічних наук. Працюючи в лабораторії фотосинтезу з тисяча дев'ятсот шістдесят дев'ятого року, зарекомендував себе здібним, талановитим науковцем, здатним до аналітичного мислення, глибоко теоретично освіченим, послідовним і точним у практичній лабораторній роботі.

Вадим Бабенко — свідомий громадянин, чуйний товариш, висококультурна людина..."

— Що це таке?—обірвав читання Дмитро Іванович.

— Я переходжу на роботу в інститут біохімії,— не змигнувши оком, відповів Бабенко.

Дмитро Іванович сидів, немов уражений ножем у спину. Він аж обіперся на стіл, щоб не похитнутися. Вадим Бабенко, котрого вважав надією і опорою відділу, котрому допомагав написати дисертацію, котрий і справді багато й плідно працював у лабораторії, утікав. Утікав дочасно (мабуть, поспішав, поки чутки про невдачу не розійшлися по сусідніх інститутах, бо тоді перейти буде важче). Це було неймовірно. Дмитро Іванович повернувся разом із стільцем і подивився у вічі Бабенкосі. Тон ледь-ледь почервонів, але витримав погляд.

— Мені давно пропонували там місце, — сказав.— Ви не маєте права затримувати мене...— Він говорив ніби й з повагою, але в очах і на губах було написано зовсім інше.

— А оце, — Дмитро Іванович тицьнув пальцем у папір,—самі написали?

— Сам, — нітрохи не зніяковів Бабенко.— Так усі роблять.

— Ті, що йдуть за доброю згодою. Ті, що не продають своїх товаришів, — скипів Дмитро Іванович. Він відчув, що лють зашморгнула йому горло. — Ви пацюк, що втікає з корабля.

Бабенкові очі враз стали круглі, в них спалахнули зелені вогники, і він сказав з холодним презирством:

— Не я в тому винен, що корабель виявився дірявим. Ви його стругали. І нікого я не продаю. Од цього нікому немає зла. То ви самі... вашою нікчемною добротою...

— Що... я сам? — обіперся об стіл Дмитро Іванович, почуваючи, як у ньому поруч з люттю народжується щось тремке, крихке; він уже шкодував, що не стримався, втягнувся в негідну суперечку чи й сварку з Вадимом, якого стільки літ опікував, хоч і здогадувався про холодини, які той носить у серці. Він і зараз, сказавши такі злі слова, залишився спокійним і холодним. Зелені вогники у його очах зблиснули тільки на мить, його очі знову були світлі, чисті, егоїзм не виїв їх, він, як упевнився в ту мить Мар-ченко, в'ївся в них далеко вглиб, то була іржа під поні-кельованою поверхнею. Придивившись ще пильніше, Дмитро Іванович зрозумів, що ота світлість, чистота — то не чистота, то прозорість рідини, що не пропускає проміння.

— Розплоджували брехню, стояли нам на дорозі.

— Я стояв на дорозі?—спантеличено сказав Марченко.

— А хіба ні? Моя думка про це така... Нам треба зробити так,— сказав Вадим, розтягуючи трохи слова, як вимовляв їх Дмитро Іванович. — А чужі думки? А бажання інших?

— Хіба я не давав можливості розвиватися їм?

— Давали...— іронічно скривив губи Бабенко.— А це тоді що? А оце?

Він відчинив шухляду, вийняв звідти оберемок журналів і кинув на стіл. На кожному з них рукою Дмитра Івановича було написано "sine mora", ще й підкреслено раз або кілька разів. То були статті, прочитані його співробітниками, а деякі й ним самим, порушені в них проблеми потребували перевірки, розробки, звірки з проблемами, що розроблялися в їхній лабораторії. І ось вони лягли на полиці шафи, "sine mora" розтягалося на роки й забувалося зовсі. Дмитро Іванович підійшов до шафи. Журнали стояли нерівними рядами, їхні строї скидалися на камінне мурування, порушене в багатьох місцях, вони видалися Марченкові цегляною стіною, яка кожної миті могла похилитися і впасти на його голову.

— Мене не вистачало на все, — нарешті тихо, заглиблений у себе, сказав він. — Ми справді... надто жили летючим днем.

— Вашим днем, — уточнив Бабенко.

— Може, й моїм. Але чого мовчали інші? Зокрема ви?

— А кому хочеться мати неприємності?

— Ну, це вже ви... — обурився Марченко. — Хіба я коли-небудь помщався? Хіба я притискував вас?

— Зовні ніби й ні. А насправді...

— Що насправді? — Якби це була розмова тільки з Бабенком, оцим Бабенком, котрий щойно вивернув себе до лиця, Дмитро Іванович не вів би її далі. Але тепер він сперечався з самим собою, він намагався захиститись від чогось, що постало перед ним крутим ребром, суворим і нещадним знаком запитання, якого він ставив перед собою й раніше, але який ще ніколи не нависав так круто над його життям. — Я завжди намагався... Ну, як сказав один великий чоловік: ніхто не одягнув через мене чорного плаща.

— І думаєте, не одягнув?

— А звичайно. За десять років я виніс лише одну догану. Скажіть, я її виніс несправедливо?

— Догану ви винесли справедливо,— погодився Бабенко, але в його очах був тріумф, з якого Марченко здогадався, що той готує йому якусь особливу підлоту. — А пішло... чи було змушено піти з лабораторії...

— Ну... Бурлаченко був послідущий алкоголік.

— А чого?

Дмитро Іванович знизав плечима.

— Безвольність. Мав роботу. Мав сім'ю. Такі діти хороші... Жінка-красуня.

— Отож, жінка. Хіба не знаєте...

— Тоді... винен сам, — і далі захищався Дмитро Іванович, шукав собі виправдання, хоч і почував, що воно щербате. — Або тримай у руках...

— А може... — І в очах Бабенка засвітилися зовсім гидкі вогники. Достеменно такі, які загоряються темної ночі на болоті. Принаймні такими вони видалися Дмитру Івановичу. — Він перехворів. І як чоловік. Дмитро Іванович сидів, неначе вдарений по голові палицею. Він почував величезну провину, яку вже не міг виправити, і від того в душі немовби відкрилося якесь провалля, куди котилося все, що так довго визбирував, кохав і леліяв.

— Я ж не знав.

— Отож-бо. А Коваль? —Либонь, Вадим добре підготувався до такої розмови, вишукував аргументи, щоб кинути їх у бій за характеристику. І тепер посилав один за одним. По його обличчю було видно, що він має ще чималий резерв. — Він був змушений піти, бо його звинуватили в крадіжці спирту, А він зовсім не крав. Він рятував честь Ліди. Спирт украли... електрики. Ліда ж приходила до нього, коли він чергував. Він не хотів виставляти її як свідка.

Дмитро Іванович провів рукою по чолу, витер краплі поту. Надворі пряжило сонце, камінь і асфальт дихали спекою, в кабінеті стояла суха задуха, а піт на його чолі був холодний.

— І ви не сказали мені! — мовив Дмитро Іванович. — Який же ви підляк...

Його очі потемніли від гніву, праве — дужче, ліве — менше, і Вадим відмітив цю різницю, яка завжди усіх бентежила й чимось приваблювала зі злорадістю.

— Я підляк? — засміявся він. — А ви мене запитали? Чого воно мене мало обходити?

Так, Бабенка не обходила ні чужа біда, ні чужа радість. Дмитро Іванович тільки тепер зрозумів Вадима до кінця. Перед ним стояв

чоловік жахливого практицизму, точного розрахунку, виміряної до міліграма корисливості. Як він цього раніше не помітив?

Він йому не позаздрив. Далебі, страшно жити так, нікого не любивши й не відчувши любові до себе. "Але я... Як міг я сам жити отаким сліпцем, отаким кротом? Боже, куди я дивився!"

Його розпачливі думки обірвав несподіваний прихід Хо-рол. Очі Світлани Кузьмівни чомусь неспокійно бігали, вона кидала короткі позирки то на Марченка, то на Бабенка. Дмитру Івановичу здалося, що вона або стурбована, або злякана.

— Що вам, Світлано Кузьмівно? — запитав він.

— Я не залишила у вас звітності? — сказала вона, а сама дивилася на Вадима вочевидь стурбованими очима. Дмитру Івановичу здалося, мовби вона щось наказувала йому, але він не надав тому значення.

— Ви забрали її ще вчора,— сказав він. Хорол неохоче пішла з кабінету.

— Знаєте, чого вона приходила?.—сказав Бабенко, щойно за Світланою Кузьмівною зачинилися двері. — Боїться, щоб я не розказав чогось про неї. Теж фрукт, — посміхнувся до Дмитра Івановича такою посмішкою, немов утягував і його в якусь гидку змову.— Сморідець у неї з душечки йде. Чуєте! — потягнув носом.— Інтриганка. І мене хотіла втягнути в свої інтриги. Тепер боїться.

Дмитро Іванович підвівся й сказав тихо, але твердо:

— Йдіть.

— Я піду,— так само нахабно подивився йому в обличчя Бабенко. — Але ви підпишете характеристику.

Дмитро Іванович узяв ручку. Поволі розписався. Поставив дату. А тоді враз кинув ручку, в одну мить пошматував папір і пожбурив його в обличчя Бабенку. Той зблід, губи в нього стали безкровні, руки нервово забігали по ґудзиках теніски, проте навіть у цю мить сила тверезого обрахунку в ньому була дужча за хвилю гніву. Він зрозумів, що Дмитро Іванович зараз зважиться на будь-який крок і що навіть сказати йому ті слова, які він казав напо-чатку, небезпечно. У цю мить він боявся цього розгаданого, як іїому видавалося раніше, до останньої мозкової звивини шефа. Він бачив, що Марченко міг ударити, міг взагалі вчинити хтозна-що.

— Я напишу сам,— твердо сказав Дмитро Іванович, намагаючись подолати дрож, який стрясав його.

— Що ви напишете? — У голосі Бабенка вчувалися нотки непевності. — Неправду?

— Ні. Я напишу правду. Що ви талановитий науковець, вмієте працювати. Але що людина ви нечуйна. Що у вас за всім стоїть розрахунок. І зовсім немає серця. І відсутня мораль.

— Мораль, — хмикнув Бабенко.—У кого вона е?

— У вас немає. Ви шість років підлещувались до мене. Ви лицемірили перед Світланою Кузьмівною. Тепер будете підлещуватись до когось іншого. До тих, до кого вигідно. Скажіть,— раптом подивився в очі Бабенку, — у вас батьки є?

— Є, а що хіба? — спантеличився Вадим.

— Хто вони?

— Селяни.

— Не селяни, а колгоспники,— майже зі злістю поправив Марченко. — І ви можете сказати, що вони коли-небудь отак лицемірили й брехали? Пригадайте. Уявіть собі, що вони знають усе про вас.

— Ну, вони теж увесь вік гризуться між собою, — знервовано мовив Бабенко. — І з сусідами. За курей, за город.

— Ну, а уявіть собі: чиясь корова витолочила ваш город. І хтось прийшов до вашої матері й каже: "Ото твій город випасла Денисова корова, але ти скажи, що то випасла Микитина. Так треба". І що скаже ваша мати? "Бог з тобою, чоловіче, як я скажу, що Микитина, коли то Денисова? Гріх мені буде од людей". І не скаже нізащо. Не скаже?

— Ну, не скаже. І що з того?

— Нічого. Оце все. А тепер ідіть.

Вадим Бабенко стояв спантеличений. Йому здавалося, ніби його обдурили, обсміяли, але в чому — зрозуміти не міг. І це породжувало почуття безпомічної злості.

— І все ж ви мені напишете позитивну характеристику, — врешті похмуро сказав він.

Дмитро Іванович здивовано поглянув на нього, як дивляться на несерйозного жартівника.

— Бо тоді я залишуся у вас. А ви ж мене вже не захочете.

— Правда. Я з вами працювати більше не захочу. А проте характеристику нехай напише профспілкова організація. Ваші колеги. Ідіть. І не доводьте мене до гіршого.

У нього під оком знову затіпалась синювата жилка. Вадим помітив це, хотів щось сказати, не сказав, вийшов. І майже одразу в кабінет зайшла Хорол. Дмитру Івановичу здалося, що вона стояла під дверима.

— Чого він приходив?—У її очах гойдалися сполохані вогники. Дмитро Іванович помітив їх, витлумачив по-своєму, його знову охопило шаленство, гнів кинув усю силу в кулаки, він стиснув їх і закричав:

— Приходив звільнятися з роботи! Тікає з корабля, який тоне. Тікайте й ви. Всі тікайте. Всі!

Світлана Кузьмівна мить стояла непорушне, сполохані

вогники, що горіли в її очах, полетіли кудись углиб, страждання й розпач спотворили її обличчя, вона затулила його руками й несподівано заплакала.

— Нащо ви так,— витиснула крізь ридання.— Куди я без вас? Я без вас...— хотіла сказати "ніщо", не сказала, він зрозумів і так, йому було неприємне її приниження, але водночас у серці відгукнулася її щирість і каяття, у чому саме, він не знав, але вловлював, що вона шкодує за чимось, і тому сказав уже значно спокійніше:

— Ну, не треба. Я не хотів вас образити. Та й ми ж не вмираємо. Ми ще попрацюємо. І я, і ви.

Як і кожен чоловік, він губився перед жіночими сльозами, окрім того, боявся, що хтось увійде й побачить її розпач, витлумачить його по-своєму, доторкнувся рукою до її плеча.

— Заспокойтесь, Кузьмівно. Ми справді ще повоюємо. І попрацюємо.

Від його співчутливих і щирих слів її плечі затремтіли ще дужче, її розпинало каяття, каяття людини, яка вчинила великий гріх перед тим,

хто зробив їй стільки добра, був момент, коли вона мало не призналася в усьому Дмитрові Івановичу, але страх поборов те почуття. Нарешті вона оговталася, витерла хустинкою сльози (в цю мить у її голові мелькнула ще одна думка, чисто жіноча: "Яка ж я була некрасива"), подякувала йому усмішкою, може, вперше на віку щирою усмішкою колеги і пішла.

А Дмитра Івановича ще кілька хвилин гріло й хвилювало полум'я, яке допіру спалахнуло в ньому, а далі він упав у глибоку депресію. Підійшов до дверей замкнув їх на ключ, опустився на диванчик і глибоко й тяжко задумався. По одному піднімав камені, які кинув у нього Бабенко, в гіркому подиві клав їх перед своїм мисленим зором і розглядав. Найдужчий біль відчував від отого — про його доброту. Але не міг змести з пам'яті й іншого — про гальмування поступу інших. Звичайно, все це сказав холодний і розсудливий шкурник, та ще й у помсту. Але чому саме це? Те, чим він і сам не раз тривожився й ставив собі на карб. Звичайно, ставив не до кінця серйозно, трохи як засторогу, трохи як самомилування — що ось він і такі дрібні свої вади може розглядати мовби стороннім оком і гамувати їх; а так чи так, але істина, якась крапля істини в тому крилася. Бо він і вади тільки називав, а не боровся з ними по-справжньому.

У цю мить він подумав, що багатьма вчинками деяких людей науки керує честолюбство, марнослав'я, що вони тільки приховані десь глибоко, закамуфльовані. Ну, є інші. Тих, інших, називають подвижниками. Марченко ясно усвідомлював, що сам на таке нездатний. Щоб віддати своє "я", розчинити його до крихти в інших. Саме розчинити, а не зректися, бо самозречення, офірування — в них теж є насолода. Почувати, що віддаєш себе комусь, упиватися тим. Це насолода неподільна. Це не гордість, яку можна винести на люди. Навіть не лихо, відбиток якого помітиш на інших. Це "самоспоживання" насолоди. А він мав на думці зовсім інше. Повне зречення свого "я", тобто зречення його як сили, яка тисне на інших. Мабуть, то найбільша людська геніальність — зробити, щоб ти сам не ма-нячив над содіяним тобою. Але ж тоді не знатимуть і тебе? Не оцінять твоїх зусиль! Ніхто й не подумає, що ти геніальний чи там талановитий. У цьому й полягає

ота величезна несумісність множинного й одиничного. Хочуть піднести людям щастя, як пиріжок на тарілці. Але щоб знали: той пиріжок з їхніх рук. Нехай їдять пиріжок, але знають, хто його дав. І поміж цим промовляють імена відкривачів. Він, відомий учений Дмитро Іванович Марченко, хотів подарувати людям відкриття. Дати пиріжок з власних рук. Ну, він робив щось і для своїх помічників. Коли струмочки їхніх думок вливалися в ріку його мислі. Пхе, як це гидко — в ріку його мислі! Але куди він подінеться — справедливо. Струмочки їхніх власних думок пересихали. Вони губилися в пустелі. Оте "віпе тога" означало не швидкий розвиток, а швидке вмирання. Він тягнув великого наукового воза, йшов попереду нього, і всі бачили його й не бачили тих, котрі підпирали ззаду. Так, хтось та має тримати в руках дишель і скеровувати воза. Тільки ж треба частіше оглядатися, пильнувати, щоб ніхто не попав під колесо, не втомився й не відстав. Це правда, він умів тягнути воза. Умів робити. Та й що все життя без роботи! Без неї немає людини. Це він знав по собі. Іноді він почував, що його займає не результат сам по собі, а процес роботи, шукання, наближення до результату. Він здогадувався, що оце і є найвищий акт людської діяльності, це і є натхнення, і саме в оцьому, саме отоді він і був ученим, справді ученим за покликанням, а не дипломованим колекціонером наукових істин. Найчастіше ж оце шукання було важке. Так, легкою, приємною була сама мрія про досягнення результату. Про те, як усі це зустрінуть. Сама ж робота не раз завдавала йому мук. Іноді йому не просто було навернути себе до думання. Він залюбки втікав у якусь художню книжку. Навіть коли робота йшла, коли він почував, що нанизує один на один здогади, що вони шикуються в послідовний ряд, і тоді він не раз почував насильство над собою. Щоправда, в такі години чи хвилини це фіксував рідко, фіксував пізніше. Тоді він працював гарячкове, його щось гнало вперед, підштовхувало зсередини, він почував внутрішнє задоволення від своїх розгадок; ні, він не впивався цим задоволенням, не смакував його, тоді йому було не до того, просто було ніколи, але отой час, мабуть, і був актом справжньої творчості. Цей розгад упевняв його, що він прийшов на наукове поле не випадково. Що як науковець щось та важить.

І водночас, міркуючи отак, він пригадував усе, що сталося за останній місяць, і в його голові почала прокльовуватися думка, що сам-то він тягнув, але, мабуть, трохи не так скеровував воза. Або в нього не вистачало сили, душі, отієї внутрішньої енергії, яка кидає не тільки саму людину в політ, а надає їй снаги повести за собою й інших. "Через те й невдача. Вона в мені самому".

"Я ніколи не рвонувся,— подумав він знову. — Не зірвав банк. Я по крихітці, по піщинці викладав гірку й вилазив на неї. Придушував щось у собі. Намагався не порушити чогось значного. Не робити підлот. Але я й не зробив великого блага. Я робив добро. Але теж не велике. Десь там клопотався за квартири для підлеглих, допомагав їм захистити дисертації. Не притискував вельми. Оддавав себе потроху. Так, можу вчинити невелику помсту. Таку, як оце надумав для Вадима. А не спопелив його. Не розіп'яв на хресті совісті. Досить же Вадимові поплакатись кілька хвилин, я його, може, взагалі прощу. То що ж виходить: я не характер. Зумів посягнути на оте, найвище, зважився на найрішучіший крок, разом з іншими вченими взяв на себе клопіт мучитись чистим повітрям і хлібом на шість мільярдів — і я не справжній науковець? Чому? Тому, що шість мільярдів ми спробуємо зробити щасливими".

"Але ж,— раптом щиро й відверто подумав він,— хіба я не хочу, щоб були щасливими Юлій, Микола, Неля? Хіба моя в тому вина, що я в чомусь помилився? І чи такий уже я страхопуд, як оце подумав про себе нині. Не був же я боягузом у війну..." Ця остання думка трохи протверезила його. Він зрозумів, що переборщує. Що Юлієва, Миколина долі йому болючіші за власну невдачу. Що якби йому зараз вивести їх з суточок, він зітхнув би легше й не карався б так душею, і нападки Одинця сприйняв би спокійніше, ще й дав би йому одкоша. Він і так дасть. І Вадимові не зможе простити. Ніколи й нізащо.

А основне... Він дуже багато вклав сюди, в лабораторію, самого себе. Думок, зусиль, надій. Кожну, бодай дрібну невдачу, кожну посередньо виконану роботу він сприймав як докір собі. Йому хотілося, і це хотіння

було не просто бажанням погамувати власну наукову амбітність, а чимось більшим, щоб дослідження в лабораторії велися на справді високому рівні, адже тільки так можна щось знайти і здобути, щоб пломінець шукань не пригасав ні на мить. Він гаразд усвідомлював, як багато важить знати про найновіші здобутки на тому полі, на якому працювали вони. В лабораторії, та й в усьому інституті взагалі була добре поставлена наукова інформація. А поза тим майже кожного дня він запрошував до себе то того, то іншого працівника, а то й кількох одразу, або сходилися у якійсь з кімнат лабораторії, чи й у тупичку коридора, де стояла лава і кошик для недопалків, курили, вели розмову. Для декого ті розмови мали видатися порожніми балачками, теревенями, і тільки люди втаємничені втямили б, як те багато важило. Власне, саме отут найяскравіше тріпотів той пломінець, тут виробився напрям пошуку. Найчастіше вони говорили про те, хто що прочитав з останніх досліджень по фотосинтезу, розповідали також про роботи інших наукових установ — вони часто їздили у відрядження і просто вели ділову і дружню переписку з колегами — і кожному одразу ставало зрозуміло, що треба прочитати, у який спосіб провести той чи інший дослід, де шукати успіху. Дмитро Іванович культивував ці розмови свідомо, тут не боялися помилитися, не боялися сказати дурницю, тут і його перепиняли, і його варіанти одкидали рішуче. А він усе те непомітно для інших підсумовував, вивіряв і вже виносив на широкі офіційні обговорення.

Що ж до успіхів колег з інших інститутів, він сприймав їх майже ревниво. Можливо, тут, як йому здавалося, зачіпалася його наукова репутація, але більшу вагу мав страх — чи не відстали вони, чи там, де треба, ведуть пошук? Адже тільки пошук—інтенсивний, невтомний, у всіх напрямках — міг привести до якогось результату. Власне, Марченко і розглядав лабораторію як пошукову організацію, і спрямовував на те весь її механізм. Непомітний і невидимий, декому могло здатися, що ніякого механізму й не було. Проте Дмитро Іванович знав, що він був, і бачив його ясно, і усвідомлював, і спрямовував усю його роботу. То був не простий механізм. І складався він не стільки з приладів, затверджених тем, авторефератів, скільки з оцих ось розмов — бажань,

устремлінь, стосунків, а в кінцевому рахунку знову ж з тих-таки наукових праць, поданих на розгляд вченої ради. Дмитро Іванович увесь час боявся, щоб цей механізм не застарів, не відстав, простіше, він боявся провінціалізму, отого крутежа на вузеньких гонах, самозаспокоєння, коли обрій звужується до тих же маленьких гонів і тобі весь час здається, що ти кудись ідеш, а насправді товчешся на місці. Він учив своїх товаришів посягати на найбільше — бодай думкою, мрією, — бо хто багато прагне, той багато і зможе. Він щоденно розвінчував перед ними оту притчу про синицю в жмені, адже для них синиця в жмені й означала б безнадійний провінціалізм, краще, казав він, один раз побачити журавля, ніж десять разів погладити по голівці синицю, бо, окрім усього, дивлячись на журавля, ми дивимось на небо, а розглядаючи синицю, розглядаємо власні долоні.

Таким чином, оце все і становило його лабораторію. Його світ. І так само, як він не може відмовитися від самого себе, не може відмовитися і від цього світу, допустити, щоб у ньому щось зруйнувалося, щоб він перестав функціонувати. То буде втратою. І не тільки для нього.

І все ж на душі було важко. Здавалося, там щось хилитається, розгойдується, і він не може зупинити хитавицю.

Дмитрові Івановичу захотілося курити. Він одчинив шухляду столу, але обидві коробки, які знайшов там, були порожні. Тоді одімкнув двері й вийшов у коридор. Там не було нікого. Інститут взагалі спорожнів майже на третину — багато людей пішло у відпустку. А курити хотілося страшенно. Марченко спустився на другий поверх, поволі повернув по коридору праворуч. Він не згледівся й не міг собі пояснити, чому постукав саме в ці двері й зайшов саме в цей кабінет. Денис Сергійович Чирков сидів за столом, ледь схиливши голову на ліве плече, й щось швидко писав. На його довгастому, землистого кольору обличчі застигло напруження, з яким людина поспішає закінчити якусь роботу і не дає собі попуску, не дозволяє зупинитися, поки не закінчить.

— У вас закурити знайдеться? — запитав Дмитро Іванович.

Денис Сергійович на мить одвів очі од паперів, посунув лівою рукою на край столу пачку "Прими", показав пальцем на стілець. А сам знову швидко побіг пером по аркушу.

Дмитро Іванович сів і закурив сигарету. Вона була міцна, він глибоко затягнувся й трохи не закашлявся. Сам курив сигарети з фільтром — "Столичні" або "Opal". Сигарети з фільтром курили й майже всі інші науковці інституту. Марченко подумав, що Чирков людина твердих уподобань, не любить їх міняти, мабуть, і "Приму" курить через те, звик до неї ще в інституті або на заводі, де пропрацював близько семи років. Він і далі дивився на Чиркова, на його новий сірий костюм, на підбиті товстими підметками босоніжки.

Немов відчувши, що Марченко розглядає його, Чирков сховав черевики під стіл, поклав ручку. Відкинувся на спинку стільця, запалив і собі.

Він од самого початку, тільки-но Дмитро Іванович зайшов до кабінету, прочитав у його очах скаргу й бажання поговорити і тепер спокійно чекав. Він поважав Марченка як науковця, поважав і як людину, хоч трохи критично ставився до деяких рис його характеру. Він навіть заздрив у дечому Дмитру Івановичу — його фантазії, його умінню одним ривком прорізатися думкою кудись далеко, на терн-торії, зовсім не обжиті думками інших, і водночас увазі до дрібниць, до деталей, з яких часто виростали нові думки.

— Валиться в мене все,— сказав Марченко і відчув, що сказав занадто плаксиво й не те, що хотів.

— Щось, може, й повалилося, — затягнувся сигаретою Чирков.— Ви, мабуть, були у директора, говорили з ним про кошторис? Важко там, — він пошукав слово, — щось довести, вивести з чогось правильне рішення. Але можна зрозуміти й Павла Андрійовича.

Чирков сказав це м'яко, намагаючись заспокоїти Марченка, й зовсім не сказав про те, що він довго розмовляв з Корецьким і що вони домовились разом піти в президію академії.

— Все йде не од директора, а від Одинця, — обірвав його думки Дмитро Іванович.— Все! — підкреслив він.

Чирков скривився, наче йому боліли зуби, пожував сірник.

— З Одинцем, мабуть, доведеться говорити на бюро,— сказав він,— Карпо Федорович перейшов усі межі. Оті його плітки, оті вигадки... Павло Андрійович знає також, хто такий Одинець. Але через свою природну делікатність... Проте і він сказав, що далі з цим миритися не буде.

— Я дуже вам вдячний, що ви берете під охорону мою персону,— випростався Марченко, почуваючи, як його раптом починало поймати роздратування на Дениса Сергійовича. Здавалося, мало б бути навпаки: оця його співчутливість, розуміння, а насамперед те, що він відверто ставав на його бік, мали б викликати почуття вдячності, а виходило не так. Мабуть, його дратувала власна безпомічність і те, що Чирков її бачив, а також розмовляв з ним, як розмовляють з людиною, котра потерпіла аварію. Він навіть забув, що Денис Сергійович пам'ятав ще одне його горе — нещастя з сином, майже щодня розпитував про Андрія і вже навіть через те мимоволі знизив тон на співчутливий. І забув, як щойно сам просив співчуття.— А може, все оте, що каже Одинець, правда? Може, я— справді аморальний тип, маю сім коханок і тероризую жінку? Ви що, не вірите, що я можу закохатися?

— Не вірю, — посміхнувся Чирков.

— Ну, знаєте... — удав обурення Марченко. — Думаєте так з огляду на мої літа чи просто відкидаєте таку можливість? А ви самі, пробачте, були коли-небудь закохані?

— Що-що? — здивовано вигнув брови Денис Сергійович, який ніколи не сподівався од Марченка, поважного Дмитра Івановича, такої несерйозності.

— Ви одружилися по любові? — з тією ж напосідливістю і ніби аж переконаністю, що справді було навпаки, допитувався Дмитро Іванович.

Чирков зашарівся — ледь-ледь, а спантеличився й розгубився вельми. Бо Дмитро Іванович справді торкнувся його таїни (майже в кожної людини є своя таїна) і багато чого вгадав. І не тільки вгадав. Викликав спомин, і він поплив, поплив, хоч Чиркову весь час здавалося, що він думає про Дмитра Івановича, їхню розмову, інститут. Насправді ж спогадувалось давнє, вже майже й забуте. Так, він кохав. І кохання те було без відповіді. Старша від нього на два роки Дуня піджартовувала, а то й насміхалася з нього. То була химерна історія...

Першої миті йому захотілося розказати її Марченку. Але це бажання розчинилося в тій же соромливості, совісності. Він посміхнувся й сказав:

— Нам з вами пізно говорити про це. Трапляються, звичайно, випадки... Але не в таких, як ви, людей.

— Чому? — запитав Дмитро Іванович.

— Ну, бо ви...— на мить зам'явся Денис Сергійович,— совісний. Ви б або вже як з кручі у вир, або... не прийшли б до мене. Може, було у вас щось за молодості, але в такі літа...

І Дмитро Іванович здався. Він вимучено посміхнувся, сказав:

— Правда. Але я прийшов не впевняти вас у своїй безгрішності. Мене мучить інше. Мені тільки що сказали... Та й не в тому річ,— махнув рукою. — Я весь час почуваю якусь хитавицю. Ви думаєте, я ото такий, як у лабораторії? Кручусь, щось придумую, чогось допинаюсь? Я весь

час сумніваюсь. Ну, може, не завжди, а останнім часом. З цілого ряду причин. Ви їх знаєте. Розумієте, я справді працьовитий, і мене не так легко збити, вибити з колії — я чіпкий. Я завзятий, навіть запеклий. І разом з тим такий... Переживаю за хлопців...— І він опустив голову.— Я наче підвів їх. Вони мені повірили... І думаю оце... Може, я справді не до кінця така людина, як усі думають.

Денис Сергійович бачив, що з Марченком скоїлось щось серйозне, його дуже здивувала сповідь Дмитра Івановича й навіть чимось насторожила, а чимось і порадувала. Вже хоча б тим, що отакий поважний, досвідчений учений прийшов і одкрив йому свою душу. Отже, він йому довіряє, отже, недаремно сидить в оцьому кабінеті Денис Сергійович Чирков. І водночас, може, вперше відчув велетенську відповідальність своєї посади. Ну що він може сказати цьому чоловікові? В який параграф, у яку резолюцію його убгати? Тут не підійде жоден параграф. А сказати щось мусить. Либонь, сказати одне — правду.

— Ви, мабуть, кажете все це мені, думаючи, що я ні в чому не сумніваюся, — мовив він, ступаючи по кабінету.

Дмитро Іванович хитнув головою. Саме таким, прямим, навіть прямолінійним бачився йому Чирков.

— Ще й пов'язуєте це з моєю теперішньою виборною посадою?

Дмитро Іванович знову схитнув головою.

— А чого ви думаєте, що комуніст і навіть партійний секретар не повинен сумніватися? Так, він не повинен сумніватися в тому основному, задля чого він комуніст. А в своїх спонуках, у своєму ставленні до інших людей... До друзів, співробітників... У розпізнанні того, де добро справжнє, а де тільки бутафорія. Навіть у імпульсах власної душі. На мою думку, коли людина сумнівається, то не вже добре само по собі. Відомо: сумніваються ті, що вірять, а не ті, що не вірять. Негідники не

вагаються. Вони й не караються. Тобто караються, але не так, як порядні люди.

Дмитро Іванович сидів з пригніченим виглядом і, здавалося, нічого не сприймав. Насправді ж він слухав, і йому дуже подобалося те, що казав Денис Сергійович. Може, думав він, Чирков трохи й підлаштовується, але вигадати всього цього, вигадати без відгомону у власній душі не можна. Поволі просвітлів обличчям, дивився на Дениса Сергійовича, мовби спонукаючи його розкриватися далі.

Чирков уловив ту зміну на обличчі Марченка, хоч і не до кінця відгадав її, закурив ще одну сигарету, сказав:

— Тільки зрозумійте: я не закликаю до вагань, до нескінченних ревізій душі. І не кажу, що ними можна виправдати наші вади характеру та помилки. Бо от хоч би й ви... Настроюєте себе на справедливість, а скрізь і всюди дотриматися того не вмієте. Та й помилок ви наробили. А все почалося з того, що відвели в лабораторії собі, своїй думці непомірне багато місця. Тепер карайтеся, сумнівайтеся, щоб не повторити те знову. Сумнівайтеся... на добро. То не погано.

Дмитро Іванович у думці не до кінця погодився з Чирковим, нібито посів занадто багато місця в лабораторії. Дослідник може, а інколи й мусить посісти все місце, часом навіть весь простір, який тільки осягне попереду, інша річ, що треба знайти і показати іншим їхні обшири й не сковувати їхньої волі. Але не це зараз хвилювало його.

— То ви все-таки не маєте мене за кар'єриста й хитруна? — сказав Дмитро Іванович, аби ще раз упевнитись у тому, що почув.

— Я маю вас за порядну людину, — погасив у попільниці цигарку Чирков. — Хоч і не знімаю того, що сказав допіру. І радий, що ви так болісно це переживаєте. А ще радий, що ваш син одужує, — усміхнувся він. — Сьогодні йому дозволили встати з ліжка.

— Звідки ви знаєте? — радіючи, й собі усміхнувся Дмитро Іванович.

— Та вже знаю,— сказав Денис Сергійович і подивився на залишені на столі папери. Хоч він миттю одвів очі, Дмитро Іванович зрозумів, що Чиркову муляє недокінчена робота, й підвівся. Подивився ще раз Денису Сергійовичу в очі, й знову обоє мимоволі не могли стримати усміху. Далі слова були зайві. Міцно, по-чоловічому потиснули один одному руки, й Дмитро Іванович вийшов з кабінету.

Він ішов повільно, немов намагався не розхлюпати щось у душі, він думав про те, що сказав Чиркову і що сказав Чирков йому, й почував, що вертається з зовсім іншим настроєм, що йому стало світліше на серці і ясніше на мислі. На площадці сходів поміж другим і третім поверхами він зупинився, обіперся об перила, задивився в сад. Так стояв довго, його опанував печальний і водночас мрійливий настрій. Він не бачив окремих дерев, а бачив одразу увесь сад, достиглу хвилю зелені, літа, того самого літа, якого так чекав, яке любив і нині не помітив, коли воно надійшло. Він так і сприйняв його, що воно накотилося враз, оце тільки. Хвиля прокотилася по ньому й мовби омила йому душу, піднесла її й освітила, і він знову міг приймати світ з усіма прикрощами та радощами, міг зустрічатися з людьми, говорити, думати, працювати. А може, то її омило щось інше — розмова з Чирковим, напевно, розмова з Чирковим, а зелена хвиля вже вкотилася в очищену душу.

І він розважливо подумав: як багато означає для людини чиясь підтримка та довіра. Велика чи мала. Часом здається, самі слова нічого й не важать. Важлива суть розмови. Вона творить з нас людей, спочутливих і добрих, ладних оддати себе іншим.

Розмірковування не проганяло та й не могло прогнати його важкої думки про від'ємний результат експерименту, невизначеність і невідомість всієї його роботи в подальшому. Просто він шукав собі якогось опертя, морального опертя, з яким би міг жити, мислити, працювати. І, йому здавалося, знаходив його. Знаходив саме тепер, після невдачі, майже після краху. Помалу починав усвідомлював. ти, що

люди живуть не тільки для удач, що люди його професії живуть чи принаймні мусять намагатися жити для науки. Наука ж існує для людей. Він усвідомлював, що він звичайний собі чоловік, але чоловік не останній і не тим не останній, що хтось йому низько вклониться чи назве в найвищому ступені, а що він робить щось корисне для людей.

Звичайно, він буде й далі каратися, мучитись, бо карається й мучиться кожен шукач, він і далі аналізуватиме не тільки те, що зробив, а й самого себе. Було б найпростіше відкинути, забути все те. Адже — поглянь. Дерева ростуть. Сонце гріє. Іди й ти. Втомися. Зголодній. Поїж зі смаком. Поласуй черешнями. То буде найпростіше. Але ти вже так не зможеш. Ти мусиш ось зараз шукати вихід в глухого кута, в який попала лабораторія. Мусиш аналізувати всю роботу, свої власні думки, вчинки Бабенка, Хорол, всіх інших. Мусиш!

Дмитро Іванович повільно пішов нагору. Біля дверей кабінету на нього чекали Юлій і Неля. Обоє були схвильовані, заговорили навперебій, щойно він підійшов до них.

— Дмитре Івановичу, підпишіть характеристику Бабенку,— сказала Неля. — Нехай іде од нас. Ми з ним не зможемо далі контачити...

— А інакше — він залишиться,— чомусь злодійкувато оглянувся Юлій.

Марченко розреготався:

— Він і вас залякав...

— Не залякав,— скривився Юлій.— А знаєте, який він зануда? Ми вчилися з ним на одному факультеті. Він на два курси попереду. Товариші терпіли його п'ять років, а на випускному вечорі завели в темну аудиторію і оддубасили.

Марченко посміхнувся знову.

— Виходить, не помогло. А я хотів учинити щось подібне. Звичайно, не кулаками, а словами.— Він помовчав і додав: — Отож нехай іде дерев'яний кінь до іншої Трої?

— Ну, ви і в принципі не маєте права не підписати на нього характеристики, — вдався до хитрощів Юлій. — Він же не нездара й не ледар. А того... що за галстуком, — не видно.

— І воно вас не обходить? І вас не турбує, що поруч по землі буде ходити негідник! Та ви знаєте...

Він відчув, як щось скипіло в серці, щось збунтувалося, заллявши його всього хвилею пекучого гніву. То був гнів справедливості, правоти, презирства до дезертира й осуд тих, що мимоволі звільняли його від кари.

Тої миті він відчув, що його мовби щось підняло й твердо поставило на землю. Він зрадів тому. Адже відгадав певно: все це — і злість, і бажання працювати, й оця нова, знайдена віра — і є отой найбільший ривок, якого не мав і по якому сумував. Марченко знав, звідки прийшло все це. Він почував за плечима силу, почував міць, бо ж був не сам, бо поруч стояли друзі й однодумці — Чирков, Корецький і молоді колеги, які зараз хоч і поступалися чимось, але лише для того, щоб очистити спої лави, уберегти од чогось його самого. І тому він одразу ж вибачив їм. Але він знав, що вже ніколи й нікому не вибачить дезертирства, що ніколи не шукатиме компромісів, що йтиме тільки прямо й нестиме ношу, яку завдав на плечі, поки вистачить сил, поки не принесе туди, куди призначено. А нести має не сам, а ось з ними.

— Характеристику,— сказав Дмитро Іванович,— ви напишіть усі гуртом. При ньому. І взагалі... Може, згодиться ще комусь... для практики.

— Що ви, Дмитре Івановичу,—спалахнула Неля.—Ми вже все-все переговорили. Повірте, це буде єдина... така характеристика.

Вона зашарілася й стала дуже гарною. Вона й так була дуже гарна. А тепер жар залляв їй обличчя, очі горіли щирістю й рішучістю, в які Дмитро Іванович не міг не повірити. І він мимоволі подумав, як багато втратив Борозна, він не злорадів і не співчував, та й взагалі то була миттєва думка, інші почуття, інші думки полонили його, він боявся їх злякати, боявся розхлюпати, боявся видатися смішним, тому й подякував трохи сухувато, майже офіційно, й пішов до себе.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Дмитро Іванович був дома сам. Ірина Михайлівна пішла з Маринкою до кравчині, до Андрія їхати було рано, й він нудьгував. Потинявся по квартирі, полив на балконі квіти, постояв і подивився на вулицю — там усі кудись поспішали — з вудками, рюкзаками, кошиками,— знову вернувся в кімнату. Стоячи посеред вітальні з закладеними в кишені штанів руками, уперше подумав, що він і справді нудно живе. Нудно й нецікаво. Книги, книги, книги... Робота і книги — це прекрасно, але це все-таки не все. Звичайно, не можна перетворювати життя на шукання насолод, але й виключати їх теж нерозумно. Та й не все те, чим обставлене людське життя,— споживання насолод. Йому пригадалися почуття, які пойняли його на лузі над Десною, і він щиро пошкодував, що вони рідко коли тепер вибираються до річки або в ліс. Рідко омивають душі чистотою ііеба і блакиттю плеса. Та що там на природу! Вони майже перестали ходити в театри, на концерти, навіть у кіно вибиралися рідко. Щоправда, він не вельми кохався в музиці. Він любив музику, але здебільшого прості мелодії, не розумів складних оперних арій і симфоній. Вони здавалися йому нагромадженням звуків, він не міг знайти початку й кінця окремим темам... Замолоду намагався увійти в те глухе для нього коло. Ходив у філармонію по абонементу, накупив платівок, але так і не переміг себе. А далі й просто почав себе обмежувати в усьому, що не стосувалося роботи. І от тепер стояв і думав про те. Його сповнило почуття якоїсь розрідженості чи то туги,

тиша пригнічуиа-ла його й відлякувала думку. Та сама тиша, яку він так любив, серед якої тільки й міг працювати. Спробував читати, дістав з полиці придбаний нещодавно томик Таціта, розкрив його на тому місці, де розповідалося про смерть Августа й прихід до влади Тіберія.

Проте сьогодні не міг заглибитися в читання. Незабаром упіймався на думці, що слухає тишу. Справді чекав телефонного дзвінка, чекав напружено, досадуючи на те, Що надає цьому .такого значення. Він почував, як проти власної волі переносить ту досаду на телефонну мовчанку й кудись далі, на того, хто б мав подзвонити, але не дзвонив. Ірина Михайлівна казала, що за ці два тижні Михайло обізвався лише раз — запитав про Андрія, а про те, що сталося в Дмитра Івановича на роботі, не запитував. Учора ввечері і сьогодні вранці Дмитро Іванович кілька разів дзвонив до Візирів додому. І щоразу або Михайлова мати, або дружина відповідали, що його немає: "Ще не прийшов", "Побіг у магазин", "Вийшов за газетами". Але скільки можна ходити в магазин або за газетами! Дмитрові Івановичу чомусь уявлялося, як торохтить у широкому коридорі квартири Візирів телефон на високому полірованому столику, як Михайлова мати бере трубку, а сам Михайло розводить в обидва боки руками: мовляв, мене немає. Таке Марченко спостерігав щоразу, буваючи в Михайла. Той відповідав тільки на дзвінки, які йому були потрібні, яких сам чекав. Але те ніколи не стосувалося Дмитра Івановича. "Невже тепер... і чому саме?.."

Але Дмитро Іванович не пустив ту думку далі. Хоч і почував роздратування, майже злість на Михайла, на оту незрозумілу його мовчанку. Щось Михайлові заважає. Чимось він заклопотаний...

Щоб не дратуватися більше, не роз ятрювати в душі того, що могло призвести до негарних думок, влитися отрутою в ту світлу річку, по якій стільки років плили разом і з якої пили воду, пішов на кухню. Вирішив до приходу Ірини Михайлівни зготувати обід.

Після обіду водив Маринку гуляти. Вичитав у "Вечірньому Києві", що на виставці сьогодні справляють свято літа, сіли в тролейбус і майнули

аж туди. Маринці було дуже весело, вона каталася на возі, запряженому справжніми волами, що на них погейкували чумаки, поціляла дерев'яною кулею в солом'яного бриля, і кулю їй подавав розкішний гусар у блискучому мундирі, давала цукерки вченому ведмедеві й сама ласувала пиріжками з вишнями. Світ, у який попала, був сповнений для неї чарів, вона водила оченятами, плескала в долоні, верещала й раз по раз смикала батька за штани: "Бачиш, бачиш!"

Дмитро Іванович радів веселощам Маринки й благословляв людей, які створили отакий щирий і фантастичний світ.

Просто з виставки, подзвонивши додому, поїхали до Андрія. Біля воріт лікарні на них чекала з кошиком у руках Ірина Михайлівна, вони разом піднялися крутою звивистою стежкою до корпусів хірургічного відділення.

Андрій уже почав виходити надвір, він чекав їх на лавочці в затінку акацій. Маринка побачила його сьогодні вперше, підійшла з острахом, з якоюсь внутрішньою скутістю, сіла на краєчок лавки, великими чорними оченятами дивилася на брата. Вони не сказали їй, у якому важкому стані був її брат, але вона здогадувалася й так. Андрій ще й тепер був кволий, обличчя йому видовжилося, очі позападали. Але в них уже світилося життя. І ще щось світилося в них, чого раніше ніколи не помічав Дмитро Іванович. Йому здавалося, що то пильне приглядання до світу, вогники подивування, довіри, він ніколи не бачив їх раніше в Андрієвих очах і тепер спостерігав з потаємною тривогою — чи вони тільки од радості одужання, чи й од того, що ось він живе на світі, і живе не сам, що почуває, що хтось його любить, і в його серці теж народжується подібне почуття. Він не міг забути сказаних йому Андрієм в першу мить надії на життя слів: "Батьку... Мені здається, ти витягав мене з ями". Більше він їх не повторював, та й було б дивно, якби повторював, але Дмитра Івановича хвилювало інше: чи залишилося в ньому й надалі те почуття, чи згасло одразу по тому, як син упевнився, що вже житиме?

Щодалі Марченко переконувався, що в Андрієві таки народилося щось добре і що воно вже не погасне. Воно народилося не тільки зі страху смерті, а й з того, що він побачив біля себе інших людей — лікарів, сестер, хворих і травмованих, як і він сам, і серед тих хворих навіть недосвідчене око одразу вихоплювало людей справжніх, мужніх, спочутливих, а також егоїстів, тих, що замикалися в собі й тільки собі бажали одужання, добра. Все те було приємно Дмитрові Івановичу. Адже в останній рік доля сина турбувала його надзвичайно. Вже ні розважливістю, ні суворістю не міг прихилити його на те поле, де, як підказував йому досвід, росло найменше бур'янів, не було лихих спокус і лихих навчителів.

Андрій не приймав тих повчань, він або огризався, або істерично кричав і замикався в собі. Тепер у його поведінці з'явилися якась рівність і м'якість. Вони проявилися навіть у тому, як він розмовляв з Маринкою. Раніше він ставився до неї, як до набридливого цуценяти, розмовляв з нею щиглями і потиличниками, на що Маринка відповідала вереском і злісним ябедництвом матері. Ірина Михайлівна налітала на Андрія, після чого зринала нова хвиля озлобленості, нові щиглі й нові нашіптування.

Звичайно, з того, що Андрій дістав з кошика апельсин (він був один) і розділив його навпіл, одну половину поклав назад, а другу оддав Маринці, ще було рано радіти, то був зовсім маленький промінчик, але й він зігрів душу Дмитру Івановичу.

Його вловила навіть Маринка, бо щиро й довірливо подивилася Андрієві в очі й сказала:

— А я була сховала для тебе цукерку "Гулівер", а тоді забула й з'їла. Ти не сердишся?

— Звичайно, ні,— усміхнувся Андрій.— Я не люблю солодкого.

Маринка помовчала, їй хотілося зробити щось приємне для брата, але вона не знала що й тоді подумала, що треба сказати йому щось гарне, й вона показала на білі бинти, обмотані довкола Андрієвої голови:

— Ти схожий на справжнього бедуїна. Як у кіно. Вони всі засміялися, а Андрій підвівся з лавочки і взяв Маринку за руку:

— Ходім, я покажу тобі гніздо волового очка. Вчора один хлопчик знайшов. Воно в трубі.

Від споглядання такої незвичної ідилії Ірина Михайлівна розчулилася і, коли Андрій з Маринкою пішли кудись за будинок, сказала:

— Ти знаєш, мені здається, я тільки тепер знайшла усіх вас. — І по паузі додала:—Як страшно жити в світі, не маючи когось...

— І мені так здається,— сказав він.

— Ти дуже не хвилюйся за свою роботу, — доторкнулася вона пальцями до його руки. — Аби всі були здорові. Якось проживемо.

— Я намагатимусь, — серйозно відказав він.— Нехай буде, що буде.

— Так, нехай буде, що буде,— повторила вона як відлуння. Подивилася на нього, провела рукою по скроні.— Ти дуже посивів за останній місяць. — Спробувала осміхнутись, але усмішка не вийшла. Він помітив, як у неї од того зусилля під очима проступили густі сіточки найдрібніших зморщок, йому стало до сліз жаль її.

"Ну, що вона мала од мене! — подумав.— А вже й життя минає".

Ірина Михайлівна знову провела пальцями по його скроні, довгим поглядом подивилася йому в очі. Карі очі, трошки неоднакові, одно

світліше, друге темніше,— колись, до одруження, це її дуже непокоїло, боялася, щоб не помітили подруги, не посміялися з того. А потім звикла, навіть почувала мовби якусь особливу теплінь від тих промінців і дізналася, що й інші вловлюють їхню особливу негармонійність і відчувають якусь особливу теплоту.

— Ось тут у тебе наче іній виступив,— сказала. У її голосі чувся щирий смуток.

Дмитро Іванович посміхнувся. Йому пригадалося, як вона раділа, коли він тільки почав сивіти. Адже те означало, що він уже старий і не покине їх. Хоч він ніколи не давав приводу на таку підозру. Все, що він мав, оддавав сім'ї. Він нічого не робив для себе. Завжди хотів зробити щось приємне дружині, дітям, хотів, щоб у родині жили мир і злагода. Він намагався, щоб і діти, й дружина не знали розкошів, але те в ньому йшло не із скупості, а щоб цінували гріш і людську працю. Він таки хотів виростити дітей свідомими громадянами. І прагнув, щоб вони поважали те, що поважав він; розуміли, в якій країні живуть, любили її і любили одне одного.

Дмитро Іванович подумав, що Ірина Михайлівна добре сказала про те, що в світі погано жити людині, коли її не зігріває тепло сердець інших близьких їй людей. Вона не могла сказати просто так, не відчувши цього. Вона ніколи не казала того, чого не почувала. Хоч почуття, як йому здавалося, які нею керували, не завжди були добрі.

Од молодих років вона невідь-чому жила недовірою до людей, їй здавалося, що всі хочуть її обдурити, і не стільки її, як її довірливого чоловіка. Про цю недовіру вона не раз казала дітям, через це в них виникали запеклі суперечки й навіть сварки. Вона взагалі не довіряла ніяким захопленням.

Найбільше ж його вражало, що вони з Іриною не вміли пройнятися цілковитою довірою одне до одного, двоє людей, котрим судилося

прожити разом (інакше він не мислив, і це вона знала) все життя. Ірина Михайлівна наче й довіряла йому, жодного разу не впіймала його на брехні, а все ж десь у глибині її свідомості жила думка, що він може її обдурити, як дурять своїх жінок інші чоловіки.

І от щойно Ірина сказала слова, яких він уже й не сподівався од неї почути. Він подумав, що саме життя поставило їх на якусь іншу основу, іншу платформу, з якої вони вже не зійдуть... Він знав, що їм буде важко створити свій новий світ, що його легше творити з нічого, з хаосу, ніж з уламків минулого, які весь час нагадуватимуть про те минуле, лишатимуться його традиціями і які так важко склеїти в одне. Проте все ж він буде кращий навіть з тих уламків, уже усвідомлених ними трьома як уламки, ніж був би витворений з обманної блискучої фольги обіцянок чи солодких умовностей. Уреальнивши цей новий світ і самих себе в ньому, вони намагатимуться якомога більше наблизити уламки, злютувати їх, пильнуватимуть, аби ніхто не пошкодився об необтерті грані. І, основне, він творитиметься мимовільно, без насильства, без гарячих, але нічим не підпертих, надій і запеклих клятв, виконання яких вимагають від інших, і не вірять, що зможуть дотриматися їх самі. Ще він подумав, що за все те вони заплатили вельми дорогу ціну. І не сплатили ще до кінця. Ні здоров'ям Андрія, ні його роботою. Андрієві, як казали лікарі, його травма ще може відгукнутися. А в нього на роботі й взагалі не видно просвітку. З одного боку, там ніби нічого й немає, і разом з тим відчувається якесь напруження, холодність деяких людей, недовіра деяких співробітників, яку він міг би побороти тільки удачею, перемогою.

І все ж він увесь той недільний вечір прожив під враженням чогось гарного. Воно вселяло в нього певність, подібну до тієї, яку почуває солдат, коли йде вперед і знає, що добре захищений з тилу. І навіть те, чим жив останні шість років, і вся велика, нині поставлена під сумнів проблема видалася йому не такою безнадійною поряд з тим, що відбувалося в ньому самому, поряд з тими простими, непомітними змінами його поглядів на світ, на життя і насамперед на самого себе та свою сім'ю. Звичайно, він і далі шукатиме, й віддасть туди всі свої сили,

але те тепер не буде схоже на останню ставку в карти. Він не відмовлявся від мети, а якимсь чином поєднував її зі своїм душевним станом, з тривогами і клопотами про близьких.

Для повного відчуття спокою, щастя йому не вистачало одного дзвінка, однієї розмови. Особливо після того, як йому подзвонив колишній співробітник, з яким тепер бачилися вряди-годи на вулиці та зборах в академії, і сказав, що знає про Марченкові невдачі й нападки на нього, підтримує його. Він милувався собою, уявляв себе людяним і хоробрим, трохи не героєм, а Дмитрові Івановичу було смішно, й він ледве дослухав його до кінця. Після цієї розмови йому особливо хотілося почути Михайлів голос. Він бачив, що дратується, починає сердитись на Михайла за його мовчанку. Звичайно, у Візира чимало своїх клопотів, але хіба він не може підскочити на годину чи бодай подзвонити! Він уже навіть подумки казав йому якісь сердиті слова, дорікав, хоч і розумів, що дорікати за те, що ти комусь набрид, принаймні смішно. Якесь охолодження, а точніше, байдужість з Михайлового боку він почував уже давненько — років півтора, а то й більше. У Михайла з'явилися нові друзі, надто він подружився з директором інституту, в якому працював, Дмитро Іванович часто заставав його у Візира; йому здавалося, що то людина нудна, холодна, то більше, його дивувало, що дотепний, живий, як ртуть, Михайло може просиджувати з ним по кілька годин. Він не раз задавав собі запитання — про що вони говорять? Звичайно ж, не про риболовлю, не про футбол, не про нову подорож Тура Хейєрдала — всього того Михайлів начальник просто не визнає. Про жіноцтво? Теж ні. Але Михайло такий, що з будь-ким знайде про що говорити.

Впіймавши себе на тому, що думає про друга погано, Дмитро Іванович засоромився. Проте він не міг подолати прикрості, що Михайло, котрий уміє знайти ключика до будь-чиєї душі, не розуміє, як знудьгувався за ним, як потребує його розмови Дмитро Іванович.

Весь цей час він вів без Михайла дуже нудне життя, приневолював себе до того й ще дужче сердився на Візира. "А що там...—подумав.—Ми

як Іван Іванович з Іваном Никифоровичем". І набрав номер телефону Візирової квартири.

Трубку зняла Михайлова дружина. Вона відповіла йому зляканим, стривоженим голосом:

— Ти знаєш, щось із ним сталося. Ще вранці бігав на базар і в магазин. А зараз — тридцять вісім і п'ять. Нудить його.

— Може, щось з'їв? — і собі стривожився Дмитро Іванович.— Спека, тепер часто труяться ковбасою. Ти викликала невідкладну допомогу?

— Викликала. Оце дожидаємось. Пробач, кличе,— і поклала трубку.

"Йому треба негайно промити шлунок. І випити міцного чаю",— подумав Дмитро Іванович, досадуючи, що не встиг сказати цього Михайловій дружині.

Спочатку він хотів передзвонити, а потім подумав, що краще буде, якщо під'їде сам, може, чимось допоможе, може, щось порадить, а десь далеко озивалася ще одна думка: оце і є нагода побачити Михайла.

— Іринко, Михайло захворів,— метушився він, скидаючи старі сині спортивні штани й одягаючи костюм.— Я зараз підскочу до нього.

— А не пізно? — запитала Ірина Михайлівна.

— Як пізно? Десята година.— І він зняв з вішалки капронового капелюха.

Надворі ще було видно. По вулицях сновигало чимало всілякого люду — здебільшого приїжджого, на зупинці таксі вишикувалася чимала

черга, але Дмитро Іванович спустився вниз на вулицю Горького й зупинив якусь службову машину.

За чверть години він уже був на Русанівці, натискав ґудзик мелодійного дзвінка на дверях квартири Візира. Йому, щось дожовуючи, одчинила старша Михайлова донька, чорнява висока дівчина, студентка медінституту, пропустила його в коридор, в напівтемряву, у якій виблискувало тільки велике кругле дзеркало, а в ньому чорніли, одбившись з протилежної стіни, гіллясті, схожі на обпалений кущ, оленячі роги. Тільки вона ввімкнула світло, він прочитав на її обличчі здивування й щось схоже на вибачення.

— А тато з мамою тільки що з Демченками пішли в кіно,— сказала вона, видно, й справді щиро шкодуючи, що Дмитро Іванович не застав батька. — Вони мені залишили записку.

Марченко відчув сором і ніяковість — чомусь у першу мить тільки сором і ніяковість,— попрощався й вийшов з квартири. Він повільно спускався вниз по сходах, повільно й довго: квартира Візирів на шостому поверсі, угору піднімався ліфтом, і в лад цій ході щось опускалося в його душі. Вийшов на вулицю, якусь хвилину постояв біля будинку, а далі пішов понад затокою у бік метро. Він ішов не набережною, а стежкою, котра вилася серед верболозових кущів неподалік од води. Намагався докопатися до причин такої Михайлової поведінки, мовби перегортав сторінку в книзі, якою кінчався найцікавіший розділ,— після неї вже нічого чекати попереду.

Звичайно, думав Марченко, він був дуже наївним, коли заплющував очі на ті скалки, що вже давно вмерзли в чисті, як йому раніше здавалося, пласти їхньої дружби. Ще в ті дні, коли він вів Михайла, допомагав йому, помітив нотки нещирості в його ставленні до себе. То була перебільшена уважність і повага, перебільшене захоплення істинами, які він, Дмитро, пророкав. Але ж те лестило йому, і він не надавав йому значення. Бо що воно важило в порівнянні з насолодою, яку отримували од розмов! Навіть тоді, коли почали йти рівно, вони

щодня дарували щось один одному. Дмитро Іванович добре пам'ятав, що в той час він сам почав значно краще працювати. А хіба Візир не причетний до його теорії? Саме перед ним розкривав і розгортав її, саме Михайло перший збагнув її значущість і оригінальність. Звичайно, десь тоді Михайло й почав йому... трошки заздрити і не бажати великих удач. Саме тоді. Коли Марченко був високо вгорі, а Михайло внизу, і Дмитро Іванович тягнув його вгору, Візир і не мислив про таке. А от коли стали на одній кладці, почав відчувати щось схоже до ревнощів. Те ж саме відчував і Дмитро Іванович. Соромився в душі, але побороти до кінця не міг. Він зрозумів тільки зараз: те, що вони перестали радуватись успіхам один одного, й було причиною згасання їхньої дружби. Так, але це тільки одна із скалок, од якої почав промерзати весь пласт. І тут він раптом подумав і зрозумів, що думає правильно: Михайло — друг святковий. Хороший друг, але тільки на свята. Коли в тебе все гаразд, коли не треба для тебе жертвувати чимось значним, коли твої невдачі не падають тінню на його ясні дні, він найкращий друг. Адже й зараз Дмитро Іванович не міг повірити, що Михайло ухилявся од зустрічі через те, що це йому невигідно, що може цим скомпрометувати себе, що він чогось злякався. Бо й компрометуватися нічим, і лякатися нічого. Просто йому нудно, просто йому важко біля Марченкової біди. І він потягнувся до інших, щасливіших, веселіших, сильніших. Вони відчинили двері. Там він знову в своїй стихії. Адже чого інакше цуратися мене? Йому хороше з новими друзями. По-новому цікаво.

Але ж...

І тут Дмитро Іванович не зміг стримати образи, яка просмокталася з серця. Він зупинився на березі затоки біля темної, якоїсь притихлої води, подивився на місто, що засвічувалося вогнями на горі, й зітхнув. Неподалік од нього лежала труба, вона йшла вглиб, під воду, й, мабуть, кудись далі, на той берег, він сів на ній, зовсім забувши вро те, що може попсувати світлий костюм.

"Так, там у Михайла друзі,— зв'язав у одне думку. Але ж хіба він не може здогадатися, як весь цей час було тяжко мені? Хіба не розуміє, що

дружба — це не тільки веселі розповіді про колишні походеньки до дівчат, а й допомога тому, кому зараз зле. Чи він думає, що Марченко такий дужий, що нічого не потребує? Певно, не думає".

Відчув, як його все дужче й невблаганніше починає заповнювати злість. Почувався ніби обікраденим. А всі ще й тепер заздрять їхній дружбі. І він, зрозуміло, не зможе нікого переконати в супротивному. Аби не бути смішним, не виказати своєї слабкості.

Дмитро Іванович подумав, що отакий кінець їхніх стосунків не випадковий, їхня дружба переросла себе. Саме так—"зістарилася й переросла. На світі зістарюється все: планети, річки, люди... стосунки між ними.

"Досить,—враз зупинив себе Дмитро Іванович.—Вистачить і цього. Не треба".

Він повільно підвівся, переступив через трубу й пішов берегом затоки. Ноги йому глибоко грузли, він понабирав повні черевики піску, але йому не хотілося одходити од води. її важка глибина, чорна, непорушна гладінь народжували в його голові думки про щось тривке, вічне, безконечне. Він уже більше не карався, не перебирав своїх кривдних і розпачливих думок, він слухав себе, те нове, що останнім часом безнастанно народжувалося в ньому, чому він вірив і радів.

Дмитро Іванович знав, що його злигодні на роботі тільки починаються. Навіть заступництво Чиркова, навіть добре ставлення Корецького не могли його порятувати. Та к що Чирков чи Корецький, та й будь-хто на їхньому місці, хіба могли вони підказати йому, де шукати кінчик нитки, яка обірвалася і якої самі не бачили, хіба могли забрати од нього досаду, муки совісті, розвіяти пригнічення, яке панувало в лабораторії, недовіру, що світилася в очах колег? Адже це зовсім не те, що в кравецькій майстерні: не виходять шапки, шитимемо рукавиці, чи навіть у сусідів по лабораторії, де опромінюють світлом зерно: не

вдалося на гречці, спробуємо застосувати концентроване світло до проса. А ще ж є Одинець, котрий концентрує жадобу помсти; нині період відпусток, час затишшя, розніженості, миролюбності, а ось настане осінь, приспіє час звітів, нарад, зборів, затвердження планів... Найвірогідніше, тему, яку він веде, закриють зовсім. Можливо, заберуть у нього й лабораторію. Тоді він не зможе продовжити роботу самотужки. Проте, собі на подив, він чекав усього того спокійно. Тільки неприємно було думати про весь отой крутіж: писання пояснювальних записок, розмови в президії, суперечки з Одинцем. І, звичайно ж, думка про невдачу, почуття чогось втраченого, загубленого, почуття темних суточок були з ним невідступне. Часом йому просто фізично хотілося світла, променя світла, який би підказав, куди йти, де шукати загублене. Променя світла... щоб шукати світло. Парадокс? Так — парадокс.

Те ж, що він робив зараз, мало стосувалося досліджуваної ним проблеми. Він і далі скрупульозно переглядав теми молодших науковців і аспірантів, прочищав їх, немов захаращений молодий ліс: прокладав дороги, прорубував просіки, які могли б вивести на лісосплавні шляхи. Він намагався підтримати в них віру у велику науку, у великий ризик, віру в самих себе, у нього, у своїх друзів. То було непросто. То більше, що після того, як стало відомо про анонімку, після того, як пішов з лабораторії Вадим Бабенко, й справді напружилися, ускладнилися стосунки між співробітниками. А тут ще, як на гріх, падали інші неприємності, життя мовби навмисне десь виколупувало й підсовувало їх. Та так воно й мусить бути: коли порушилося ведуче колесо, порушаться й інші, ведені. Те, що за звичайних обставин могли б і не помітити, що могло б перегоріти десь збоку, поза лабораторією, тепер опинялося під пильною увагою. Так, зокрема, сталося з "справою" Юлія Вовка. Дмитро Іванович називав це "справою" іронічно (так йому доповіла Світлана Кузьмівна), бо хіба можна впхати живу людську душу в отаку "справу". Душу щирої і наївної людини, яка раптом... закохалася. Юлій закохався! Але не просто закохався, а закохався в заміж'ню жінку, котра працювала у їхній же лабораторії. І ось тепер перед Дмитром Івновичем сидів атлетичної будови чолов'яга, і грюкав по столу кулаком, і погрожував убити того "шакала" (так у злобі переінакшив Юлієве

прізвище), порозкидати й потрощити "пляшечки-колбочки" й знайти управу на завідуючого, котрий розвів у своїй лабораторії такий "фіолетовий кошмар".

Дмитро Іванович розгубився. І не через те, що боявся цього чолов'яги, його погроз, а через те, що таке йому сталося вперше, і він просто не знав, чи має право втручатися в чуже життя. Юридичне право. Та й моральне теж. Йому хотілося якось загладити цю "справу", але тільки-но задумувався над нею, розумів, як це безглуздо.

Проте пообіцяв "потерпілому" усе з'ясувати, й після того, як той пішов, запросив до кабінету Юлія.

Юлій увійшов, сів на краєчок стільця, поклав на краєчок столу обидві руки з довгими тонкими пальцями, дивився на Дмитра Івановича прямим, відвертим поглядом. Очевидно, він трохи хвилювався — в нього порожевіли щоки і навіть почервоніли кінчики великих відстовбурчених вух, тонкі губи були твердо стулені, — але в очах стояли переконаність і спокій, які, як здалося Дмитрові Івановичу, межували з безтурботністю.

Під тим поглядом Дмитро Іванович почервонів сам, — адже мав розмовляти про речі інтимні, яких увесь вік соромився, з людиною, майже вдвічі молодшою од нього за віком, майже сином. До того ж йому зараз було жаль Юлія (вже пізніше він зрозумів, якою мірою помилився), він співчував йому, хотів порятувати од біди. Він таки любив цього хлопця. Любив більше, ніж будь-кого в лабораторії. Коли б його запитали, чому саме йому, оцьому капловухому, розкиданому, неорганізованому хлопцеві, котрий, мабуть, найчастіше його підводив, віддає найбільшу частку серця, він, очевидячки, не відповів би. Може, через те й виокремлював його з усіх, що всі люди звичайні, вони знають, що роблять, обдумують, розраховують щось наперед, мають якусь мету і якісь плани. Юлій Вовк нічого того не знав і нічого не мав. Більшість з того, що він робив, робив ні для чого. Ним рухав не розум, не розрахунок, а щось інше. Саме через те він утікав з роботи і йшов у лікарню провідати товариша студентських літ. Саме через те залишав

свою роботу і допомагав провести дослід тому ж Вадиму Бабенку, котрий уже давно захистив дисертацію, а в Юлія лежали гори неопрацьованого матеріалу. Спочатку до всього того в лабораторії ставилися з підозрою. Навіть Дмитро Іванович колись думав, що все те робиться для себе, принаймні для отого: "Я добрий, я справедливий". І тільки пізніше він зрозумів, що Юлій не думає про те, навіть не здогадується, що так можна думати. Іакі люди, як уже впевнився Марченко, бувають дуже щасливі. Юлій же не мав і того. А змінитися не міг — змінити себе — це змусити жити за чужими приписами, за позиченими в когось законами. І пам'ятати про це повсякчас, тобто вже не бути собою.

Дмитро Іванович передбачав усю складність розмови з Юлієм, готуючись до неї, добрих півгодини кував сталь для свого голосу, та коли заговорив, відчув у ньому майже жалісливі нотки.

— Юлію,—сказав він,—тут до мене приходив чоловік Віри 1 ресь. Він скаржився і погрожував... Ну, річ не в тому. Ви розумієте, як це... в одній лабораторії... Віра — жінка заміжня...

Марченко помітив, як зблід Юлій, він запалив сигарету, збив у попільничку попіл, хоч його нагоріло зовсім мало, й мовив, дивлячись кудись убік, повз Юлієву голову:

— Я вже не кажу про якісь моральні норми. Але, признаюся, ніколи не чекав такого саме од вас. Подумайте... ваше життя, ваше майбутнє...

Я нікому не дозволю втручатися в моє життя. І в моє майбутнє! — сказав Юлій і підвівся. У його словах справді подзвонював метал, той метал, якого не викував для себе Марченко. І це страшенно здивувало його. І трохи розсердило.

— Ви думаєте, мені приємно втручатися? — летів його голос до крику. — І що ж накажете робити?..

— Нічого. Нічого — повторив Юлій і чомусь притулив руки до грудей. — Я люблю її. Люблю! Ви розумієте? І вона — він ще дужче почервонів — Теж любить мене.

Дмитро Іванович побачив, як у Юлієвих очах загорілося ясне голубе світло, як він увесь спалахнув, зашарівся, мовби засвітився зсередини.

— Це вже давно... Я боровся з собою, — сказав він, притишивши голос, і Марченко зрозумів, що Юлій ділиться з ним найпотаємнішим — і нічого не міг з собою зробити.

— Я вас розумію,—тихо сказав Дмитро Іванович. Він уже не помічав, що на сигареті нагоріло на півпальця попелу й що він ось-ось впаде разом з жаром на штани.— Тільки...

Юлій зблід і нахилився вперед:

— Вас непокоять розмови в лабораторії? І все інше, пов'язане з ними?

Дмитро Іванович кивнув головою, хоч йому й було неприємно, що Юлій відгадав його думку.

— Вам треба моя заява? — підвівся Юлій. Але в його словах не було виклику. Навпаки, в них уловлювалися радість і внутрішня свобода. — Я її зараз напишу.

— Ну, для чого ж так,— знітився Марченко. Юлій ступив до дверей, відтак вернувся й сказав проникливо, розважливо, аж було не схоже, що це каже він:

— Мабуть, я сам не напишу. Бо ви подумаєте, що я тікаю через оте... через невдачу... Чи хтось там подумає. Ви скажіть, як буде краще для вас. Зачекайте трохи, і як воно складатиметься — скажіть.

— Мені, Юлію, не треба твоєї жертви, — вже й справді в серцем сказав Дмитро Іванович. — Мені треба твоє щастя. Я... я радий за тебе. І за Віру. Передай їй. І розумію вас. І йди звідси геть, а то я... заплачу.

— Спасибі, — тихо сказав Юлій і вийшов з кабінету. А Дмитро Іванович ще довго сидів, підперши голову рукою і дивлячись у вікно. Його ошелешила Юлієва поведінка. Він пригадував усе сказане ним, пригадував вираз обличчя, з яким той відповів йому, і все дужче й дужче дивувався силі, сміливості, твердості, які крилися в цьому інфантильному, завжди розгубленому, завжди покірному хлопцеві. Він не міг відгадати, чи вони в ньому жили одвіку, чи ними його повнило те нове почуття, що заволоділо його серцем. Він пригадав власні, двічі повторені слова: "Я вас розумію". Ні, він ні дідька не розумів. Йому було незбагненне, як може хлопець, котрий має ось-ось захистити дисертацію, котрому в першому кварталі наступного року обіцяли дати квартиру, котрий має роботу по серцю, покинути все й піти в світ, зігрітий тільки отим теплом. Яке ж могутнє, мабуть, те теплої І дається, либонь, воно не всім, а тільки людям цільним, щирим, здатним безкорисливо пожертвувати собою для інших. В ту мить Дмитро Іванович подумав, що ті його розмірковування непевні. Кохають і корисливці, й негідники, і навіть бандити. По-своєму, але кохають.

Просто йде воно невідь од чого, як сон, як сонячне проміння, як спів соловейка. Воно — життя. І тому йому треба довіряти найбільше.

Дмитро Іванович відчув, що він заздрить Юлію. Бажає йому щастя, добра і заздрить.

І він знову вірив у оцей широкий, обсипаний сонячним промінням світ, який уміє народжувати такі дива.

"То сонце рухає ними,— подумав розчулено.— Юлієм. Вірою, їхньою любов'ю".

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

У великій кімнаті з трьома вікнами, у якій працювало четверо молодших і двоє старших наукових співробітників, Неля залишилася удвох із Зоєю — решта були у відпустці. Через чотири дні у відпустку йшла і Зоя, а ще через три мала піти й Неля: досліди, які вони проводять, комплексні, одному чи двом тут робити нічого. Вони й не робили: читали книжки, правили теревені або ж тихцем по черзі втікали з інституту й штовхалися по промтоварних крамницях.

Вони розмовляли й зараз, зручно обсівшись у кутку кімнати під величезним оранжево-червоним кущем бегонії, що росла у обгорнутому кольоровим папером ящику. Зоя поклала на другий стілець ноги, перешивала ґудзики на блузі, Неля схилилася підборіддям на поставлений на підвіконня кулак, дивилася в сад.

Зоя допитувалась у неї про Борозну. Він двічі приходив сьогодні до Нелі, вони шепотілися про щось у кутку, потім кудись ходили, і Неля потому вернулася чи то злякана, чи стривожена. А ще ж кілька днів тому вона казала Зої, що в неї з Борозною нічого немає, що вона й слухати про нього не хоче. Зоя в те не вірила, та й хто б повірив, адже Борозну бачили біля Нелиного дому, й чого тоді він, коли вони ходили по морозиво, так рішуче відтрутив її від Нелі, й чого вони шепотілися сьогодні. Певно, він добивався Нелиної приязні, а Неля...

Про Нелю вона не могла сказати нічого певного. Проте вона приховано й гостро заздрила їй. Дарма що Рибченко вже невдало побувала замужем, дарма що й з Борозною в них не ладнається (та й як могло ладнатися, коли він виявився отаким підступним і нечесним). А все одно він чоловік... сильний і звабливий, і в них з Нелею вже щось було.

У неї ж, хоч їй недавнечко сповнилося двадцять сім років, ніколи не було нічого, її навіть не провів жоден хлопець (зрозуміло, вона не

рахувала шкільних і студентських товаришів, котрі проводжали з чемності), хлопці не казали їй двозначних жартів і не намагалися притримати в темних коридорах. Тільки раз до неї причепився на вулиці молодий кавказець, красивий, смаглявий, але він був п'яний, і вона втекла од нього, хоч в ту мить щось у ній радісно й болюче тремтіло й навіть зупиняло од втечі. Але й таке сталося тільки раз. Широкі, по-чоловічому зрослі на переніссі брови, великі витрішкуваті очі — чоловіки відводили погляди, ледве мацнувши по ній очима. Коли б ще вона мала гарну фігуру. А то ж плечі худенькі, талії майже немає...

Проте вона щодалі частіше марила дужою чоловічою рукою На своєму стані, й бачився їй жаский погляд, і чулися гарячі й ніжні слова. І, мабуть, саме через те, залишившись наодинці з Нелею, на її погляд вельми досвідченою в коханні, вона щоразу зводила розмову на непевні стежки.

— І Борозна не був у тебе дома? І ти не приходила до нього на квартиру? — допитувалася вона й червоніла при тому.

— Знаєш, роблять трохи інакше, — чомусь розсердившись, гостро відповіла Неля. — Тих, кого хочуть прив'язати до себе, на кого покладають серйозні надії, на квартиру не водять. Водять інших. А з тими вдають цнотливість.

Вона відчула, що відказала не тільки Зої, а й ще комусь, і спалахнула. Вона зрозуміла, що мислено сперечається з Борозною, відповідає на його докори, на його звинувачення. Вона сама не знала, чому весь цей час сперечається з ним, чому і в чому виправдовується. Адже все, що було між ними, давно поховано. І сьогодні вона шепотілася з Борозною зовсім не про те.

Тиждень тому Борозна нагнав її по дорозі до трамвая. Вона пам'ятає, як злякалася тоді, оглянувшись на тверді чоловічі кроки, як щось мовби рвонулося в ній, як їй в одну мить пригадалася їхня перша зустріч, коли

він так само наздогнав її після сабантуя, їй стало чогось шкода, вона відчула, що ці кроки й досі мають над нею силу, і твердо сказала собі, що вони не повинні мати над нею сили. Мабуть, він помітив лякливу переміну на її обличчі і тому сказав насмішливо:

— Нелю, не лякайтеся. Я більше не буду вам набридати собою. Може, я й справді винуватий... Ну, одне слово, я не за тим прийшов. Я хочу попросити вас, щоб ви з лаборантками приготували для мене суспензію. Я сам уже не встигну та й не зумію, як треба. А гороху там наросло...

Вона здивовано й пильно подивилася на нього, він не опустив очей, хоч і зблід на виду.

— В мене є одна думка... Ви мені повірте, що нічого поганого вже не буде. Слово честі... — він важко передихнув, виказавши тим і своє хвилювання, — в яку, тобто мою честь, ви, звичайно, не вірите. Але ж, буває, вірять навіть злочинцям.— Борозна посміхнувся гірко, тільки очима. — Вважайте, що це саме такий випадок. Злочинець розкаявся... Пробачте, я не те кажу. Але в ім'я того... кращого, що було між нами, ви зробіть. А зашкодити я вже й справді не зможу, коли б навіть хотів, чи... з дурості. Я залишаю інститут... Виїжджаю звідси зовсім.

Вона тоді враз відчула, як кров відлила від серця, вона боялася, що видасть своє хвилювання й новий, вже зовсім інший страх, нахилила голову й тихо сказала:

— Добре, я зроблю.

І от сьогодні вона передала Борозні суспензію. І тепер не знала, що їй робити, їй було надзвичайно тривожно, так тривожно, що хотілося кудись утекти, десь забутися чи попросити чийогось захисту. Або бодай поради. Вона вчинила дурницю й мусить чекати, чим усе скінчиться. Отак само, подумала, мимовільний злочинець чекає кари за вчинене

зло. її опанував майже містичний страх, позасвідоме передчуття якоїсь великої біди. Вона ще не знала, з якого боку постане біда, але вчувала її, як вчуває мисливець присутність хижого звіра, хоч і не бачить його. Щоправда, це передчуття було не тільки містичне, воно починалося з того, що Борозна не пішов у лабораторію радіоактивних ізотопів, де мав би виконати всю подальшу роботу. Він залишався у своїй кімнаті, десь після обіду вона не витримала й заглянула до нього, він сидів за столом і щось писав. День збігав, і Борозна з суспензією нічого не робив. Вона почала здогадуватись, що він не робив заявки в ізотопну лабораторію і не мав паспорта, і все це сповнювало її тривогою. "Тоді для чого йому суспензія?"—запитувала вона себе. Вона згадувала це, а розтривожена власними словами й думками Зоя намагалася випитати, чи був у неї на квартирі Борозна. І тому вона відказала так гостро. І Зоя розсердилася й пішла до свого столу. Невдовзі вона пішла зовсім. Неля провела п вниз, до столу вахтера — по дорозі попросила пробачення за грубість — послалася на болі голови, подивилася на щит: ключа од тридцять восьмої кімнати, кімнати, в якій працював Борозна, ще не було.

Вона пішла коридором і спустилася в підвал. Лабораторія радіоактивних ізотопів була майже порожня: тільки в останній кімнаті порався біля штативу з пробірками Костя Вечоренко, та й він, очевидно, збирався додому— навіть не додому, а на побачення чи якусь вечірку: був у новому костюмі і в галстуці. У коридорі гудів змішувач, квадратне сито бігало по колу, але воно іноді бігає й тоді, коли тут нікого немає. Двері до кімнати, у якій працювали з ядерними фотоемульсіями, радіоактивними порошками і рідинами, були зачинені. На них на товстій шворці висів лист картону з незграбно намальованим черепом і перехрещеними внизу кістками. Дотепники казали, що то Микола Яструбець, котрий відає всім отим і справді смертоносним начинням, вивішує череп, а сам спокійнісінько лягає спати.

Долаючи хвилювання, Неля легенько штовхнула важкі металеві двері. Вони заскрипіли й до половини прочинилися. У кімнаті справді нікого не було.

Вона зачинила двері й пішла нагору. Вже можна було йти додому, але вона залишилася в кімнаті. Тривога й далі не одпускала її. Неля полила квіти, прибрала в себе на столі й сіла з книжкою до вікна. То був "Соляріс" Станіслава Лема. Вона нещодавно подивилася кінофільм, і їй захотілося прочитати книжку.

Проте, мабуть, то було читання не на сьогодні. Вона почувала, що моторошні таємничі сили, які тиснули на героїв книги, тиснули й на неї, що довкруж неї і в ній самій теж ходило щось таємниче, застережливе і що її' хвилювання й страх од читання "Соляріса" тільки побільшуються. Вона одклала "Соляріс" і пройшлася по кімнаті довкруж великого лабораторного столу, що стояв посередині. Попід стінами стояло шість звичайних, однотумбових і двотумбових столів. Рибченко звикла бачити за ними своїх колег, чути робочий гомін і шурхіт, і тиша й порожнеча, які панували тут сьогодні, змусили її серце стиснутись. Мабуть, утікаючи од них, вона підійшла до вікна. Але й парк, і сад о цій порі року й дня теж були порожні, якісь мовчазні й насторожені. У саду вже червоніли на горішніх гілках яблука (на нижніх пообносила дітвора), і ледь почервоніло листя на американських кленах, і рожева зажура впала Нелі на душу. Вона пригадала, як весело кружляла з дівчатами поміж дерев торік, як зачіпали хлопців і хлопці зачіпали їх, і їй стало сумно. А потім перед очі спливла постать Борозни, він стояв отам, біля басейну, й дивився на її вікно, і страх знову холодно тенькнув у її серце. Так тенькає молодий льодок, коли на нього вперше ступають ногою. Вона знову вийшла з кімнати і спустилася в підвал. Та ледве зійшла зі сходів, побачила, іцо двері в лабораторію ізотопів замкнуті, їх перехрещувала широка залізна штаба, замкнута на великий висячий замок. Отже, там не було нікого. Вона піднялася на перший поверх і знову пройшла мимо вахтера. Ключа от тридцять восьмої кімнати не було.

Піднімаючись центральними сходами на третій поверх, вона раптом подумала, чого оце має переживати й хвилюватися. Вона приготувала суспензію, а тепер боїться запитати, що з нею думає робити Борозна. І одразу ж зрозуміла: боіться не запитати, а що він у кімнаті сам, і їй доведеться дивитися йому в очі й розмовляти з ним у цій особливій тиші,

в якій вони жодного разу не розмовляли з дня розриву, що стався між ними. Вона боялася саме тієї тиші, у якій треба довірятися чомусь одному — серцю або думці, очам або думці, і не хотіла йти в неї. Але й носити в грудях тривогу теж стало несила.

Неля рішуче підійшла до тридцять восьмої кімнати й натиснула на ручку дверей. Вони були замкнені. Вона постукала, прислухалася й постукала ще раз. Ніхто не обізвався на її стукіт. Відчуваючи, як гулко калатає в грудях серце, Неля вернулася до своєї кімнати. І ледве переступила поріг, ледве її погляд упав на витяжну шафу в кутку, як у її голові немов одкрився досі затемнений кутик. Вона пригадала, що з другого боку в підвалі біля котельної є ще дві кімнати. І в них витяжні шафи. У тих кімнатах уже не працювали, але шафи залишились.

Неля швидко пройшла коридор і спустилася в підвал. З цього боку він був зовсім інший — полуплені стіни, обдерті перила, пісок, вугільний порох; в куточку горіла од-на-єдина лампочка, слабенька, ват на сорок, вона ледь розсівала морок, що сотався під важким чорним склепінням. Але двері ліворуч були яскраво освітлені. Точніше, світилися щілини в них. Вони одчинялися досередини, Неля торкнулася їх плечем, за ними щось заторохтіло, вона натиснула дужче й посунула двері разом із стільцем, що ним були підперті. Ще не одчинивши двері до кінця, побачила все. Залиту яскравим світлом маленьку підвальну кімнатку з поламаним столом у кутку, маленьким віконцем навпроти дверей і старою витяжною шафою з побитими стеклами. Біля шафи, спиною до дверей, стояв Борозна. Біля його ніг валялися два чорні розпломбовані контейнерики, ті контейнерики, у яких транспортують радіоактивні ізотопи, в шафу було поставлене захисне скло. Борозна був у довгих, вище ліктів, гумових рукавицях і масці-респіраторі.

Зачувши скрип дверей і гуркіт стільця, Борозна повернув голову. Неля побачила тільки його очі — всю нижню частину обличчя закривав круглий м'який диск респіратора — широко розкриті, чорні, налиті напругою і якимсь важким вогнем. Вона відчула, як щось закричало в

ній, піднесла до уст руку, щоб не випустити той крик, і враз побачила, що очі в Борозни ще поширшали й що в них спалахнув гнів.

— Вийдіть! — закричав Борозна, і його крик, притлумлений респіратором, був глухий і незнайомий і від того ще страшніший.— Негайно вийдіть! — ще раз крикнув він.

Неля стояла, мов скам'яніла. В ту мить він потягнувся рукою до маски й вона зрозуміла, що він її зараз зірве, рвонулася з кімнати.

Вона бігла по сходах угору, спотикалася, падала, її струшували ридання, вона притискувала руки до грудей, немов намагаючись утримати в грудях серце. Вбігши до кімнати, зачинивши за собою двері, впала на стіл і тяжко заридала. Вона плакала з страху, з розпуки, з жалю та відчаю. З жалю до себе, до навіженого Борозни, до Дмитра Івановича, всіх, на кого впала ця проклята брила. Зона плакала й од того, що не знала, що їй робити. Кудись бігти, комусь заявити, але кому? Та й знову ж — боялася зробити ще гірше. Адже сам Борозна не захотів казати нікому. "Ну чому, чому він нікому не сказав, чому не зробив як годиться?—думала вона, закипаючи злістю на Борозну.—Не зробив заявки, не передав суспензію в лабораторію ізотопів". Та ледве пригас гнів, вона зрозуміла чому. Бо тоді б усі сказали, що він таки заповзявся добити Дмитра Івановича. Що він сам експериментальне вирішив підтвердити хибність шукань, які вела лабораторія. І цим би підтвердив, що це його тверда лінія, що він бажав Марченку провалу давно, що й сказав Нелі Рибченко не випадково, а з того б вийшло, що й анонімку написав теж він. Все це

так. Але нащо тоді він робить оце, коли збирається виїжджати? Нащо ризикує своїм життям? Звичайно, всі, що ризикують на цьому полі, сподіваються бути спритнішими за розгнівані атоми, сподіваються, що все якось минеться. А якщо не минеться? Певно ж. Борозна працює не з воднем, у якого пробіг в один мікрон, і, може навіть не з фосфором. Ті розгнівані, роздратовані атоми, попавши в людину, можуть затаїтися на

роки. ї раптом вибухнути, спрямувати удар на мозок, на кров... Звичайно, Борозна не робить злочину. Він ризикує тільки собою.

І тут Неля переставала мислити як науковець. У ній щось зривалося, й вона знову починала гаряче проклинати Борозну й ще гарячіше благати в долі, аби вона була ласкавою й милосердною, милосерднішою за неї саму, Нелю Рибченко, аби таки все обійшлося щасливо.

Коли вона через годину спустилася вниз. Борозни там уже не було. У кімнаті пахло дезактиватором, у раковині чорніли залишки попелу — видно, Борозна спалював решткі на вогні ("А носив усе і промивав руками, тут немає навіть регулювання зливу педалями!"), на поламаному столі лежало захисне скло з плексигласу. Мабуть, він його залишив до завтра. Неля важко зітхнула, вимкнула світло й пішла з кімнати.

Коротко стукнувши кісточками пальців у двері. Борозна зайшов до кабінету Марченка. У Дмитра Івановича, коли він побачив Борозну, стріпнули в очах біленькі вогники й навіть смикнулася під нижньою повікою лівого ока жилочка, але він враз приборкав хвилювання й відкрито подивився тому в очі. Це не було маскуванням, не була двоєдушність, він давно дав собі слово не помщатися Борозні, триматися з ним рівно, не похмуро й не улесливо. Звичайно, це було нелегко, він не раз помічав, що вдається у фальш, і осмикував себе.

Вказавши рукою Борозні на стілець, подивився на нього запитально, по-діловому, без помітного хвилювання.

Борозна поклав на стіл перед Марченком дві маленькі акуратні теки, жовту й зелену, зелена була товща і лежала зверху, жовта під нею.

Марченко здивувався такій, не поміченій раніше за Борозною акуратності, але не сказав нічого.

Мить повагавшись. Борозна поміняв течки місцями, розкрив жовту й дістав з неї два папірці.

— Підпишіть, будь ласка,— підсунув їх ближче до Марченка.—Це обхідний лист, а це атестаційне посвідчення.

— Ви таки надумали йти,— не розкриваючи ручки, ска-вав Дмитро Іванович.

— Не надумав, а йду. Ще використаю відпустку, покачаюся на пісочку — там такого пісочку немає, і... Одне слово, усе.

— А може, таки не йдіть? — не зовсім певно мовив Дмитро Іванович.

— Про це вже нема чого казати. Я вже надіслав документи, вчора говорив по телефону. Ось-ось мав прийти запрошення.

Дмитро Іванович мовчки попідписував обидва папірці і, щоб затерти ніяковість, поспішливо показав на другу течку:

— А що це таке?

Він посунув її до себе й аж тоді помітив, що то не течка, а коробочка. Борозна хвилину помовчав і сказав:

— Коні, мічені таврами.— І в ту ж мить власні слова здалися йому фальшивими, він подумав, що на крутих гребенях його таки добряче заносить. Він не любив пози, ніколи мислено не посягав на далекі займища, не вибігав на вершечки горбів, на яких би інші могли його бачити, не думав абстрактно про благо для людей. Він звик його робити. Нехай невелике, як оте його опромінення світловим пучком насіння буряків, що вже цього року дали добрячий урожай у колгоспі імені Щорса, але конкретне, і не виказувати його як благо й не чекати

оплесків. А оце несподівано зааплодував собі сам. Він розсердився на себе, засоромився й похапливо розкрив коробочку.

На дні її лежало з півдесятка скелець. Звичайних предметних скелець, вже проявлених, білих, на кожному з них червоніла ледь помітна плямочка, здавалося, хтось брав скельця брудними пальцями.

— Я не розумію,— підвів голову Дмитро Іванович, відчуваючи, як дивне хвилювання охоплює його.

— Звичайні мічені атоми,— намагаючись говорити спокійно, щоб знову не зірватись на патетику і водночас почуваючи, що теж хвилюється, сказав Борозна. — Я запустив мічений амоніл-тетрафос у суспензію. Він включився в реакцію. Пішов у реакційні центри... Ваші реакційні центри... Тобто... ви розумієте...

Дмитро Іванович слухав, але вже не чув нічого. Він підвівся з стільця, тремтячою рукою увіткнув у розетку вилку мікроскопа, що стояв на лабораторному столі, підклав скельце. В першу мить, мабуть, а напруги, не побачив нічого, далі перед очима мелькнула блідо-жовта пляма, схожа на білу тінь, він схопився обома руками за окуляр і сфокусував його. Дві білі тіні злилися в одну, вони були навіть не блідо-жовті, а рожево-жовті, схожі на сонця, ясні, просвітлені знизу, такі знайомі, такі звичні й незвичні водночас. Бо ще не встигли два круги злитися в один, як він уже побачив по них чорні плями, більші й менші, розсипи чорних зерен, чимось схожих на ягоди ожини. Унизу, на зрізі, чорніла найбільша, в півнаперстка, посередині — дві менші, а довкруж них — ще менші, і вони розсипалися скрізь поміж острівців, і річечок, які були просто підтьоками — слідами не до кінця охайно виконаної роботи.

Коли Дмитро Іванович одірвався од мікроскопа, у нього не було сили на велику радість. Він відкинувся на спинку стільця, опустив руки, аж Борозні здалося, що він розчарувався. Але в наступну хвилю Дмитро Іванович підхопився, ступив до Борозни, схопив його за руку й стис, аж

той ворухнув з болю плечем. Він не підозрював у цьому важкому тілі такої сили.

Дмитро Іванович розхвилювався так, що не міг вимовити слова. Губи йому бриніли, немов від холоду, руки тремтіли, і він мало не впустив другу пластинку на підлогу.

— Ви знаєте, що ви принесли мені! — сказав він.— Боже мій, боже мій, скільки я їх виглядав, оцих коней! — І враз затнувся, знітився, сполоханий раптовою думкою:—А ви... не жартуєте? Це справді мічений по фосфору амоніл-тетрафос?

— Не зовсім,— посміхнувся Борозна.— Це мічені нуклеозид-трифосфати. А решта — за вашою програмою. І мені здається,— спробував він зразу ж охолодити радість Марченка, — це ще далеко, як казала генеральша, не фураж. Чорт його знає, чого він вступив у реакцію. Слово честі, я не знаю. Він може ще сто разів не вступити.

— Може, й тисячу,— підтвердив Марченко.— Там мільйон причин. Починаючи з погодних умов, грунту, живильного середовища, на якому виріс горох, і кінчаючи ступінню збудження електрона. Про що ми поки що знаємо зовсім мало. Я про це здогадувався. Але ж важливо, що він пішов один раз. І що ми маємо право й обов'язок зробити отой мільйон спроб, аби знайти закономірність.

— Може, й не знайдете.

— Не знайдемо ми, знайде хтось інший. Але вони знатямуть, що треба шукати саме тут. Та ні, знайдемо ми. Ми, ми! Слухайте, дорогий мій, не їдьте ви в Ленінград, — у щирому пориві схопив за руку Борозну. — На той рік ми придбаємо лазерну установку. Давно обіцяли, та все... Тепер гроші дадуть. Ви працюватимете на ній.

На високе чоло Борозни наповзла важка тінь. Він усміхнувся Щиро і вдячно, але тінь на чолі залишилася.

— Ні, не зможу. Після такої підозри...

— Та нащо б ви тоді оце робили, якби... якби писали ту анонімку? Господи боже мій, та я б зараз сам написав на себе анонімку! Та нехай вона пропаде пропадом! Забудьмо, плюньмо.

Дмитро Іванович розумів, що говорить трохи не те, але не міг стримати почуттів. Він відчув, що йому близько, до самих очей підступили сльози, що може кожної хвилини розридатися, але не боявся того.

— Забути, плюнути не можна,— чомусь холодно заперечив Борозна. — Я бачу, що ви зараз повірили мені. Але... ми того не доведемо нікому. Якщо навіть вивісимо на дошці оголошень обопільну клятву чи підемо по коридорах і почнемо цілуватись на очах у всіх. Скажуть, єзуїти, фарисеї...

— Це я винен, — подавлено опустив голову Марченко.

— Через недосвідченість,— холодно пожартував Борозна.— Я радий, що ви повірили. А негідник таки своє одержав. Його не взяли на роботу в Інститут біохімії. — Щоб закінчити цю розмову, він нахилився над мікроскопом. — А все-таки красиво,— осміхнувся. Якби я був художником, намалював би картину і назвав її "Біла тінь". Подивіться, якесь біле таємниче поле, а на ньому невідомі світи. То, мабуть, справді світи, тільки ми про них ще дуже мало знаємо...

Вони вернулися розмовою до проведеного Борозною експерименту, а відтак і до всієї проблеми. Розпитуючи Віктора Васильовича про роботу з міченими нуклеїзид-трифосфатами, Дмитро Іванович раптом занепокоївся: адже то дуже сильний реагент. Проте Борозна заспокоїв

його, сказав, що все було зроблено в лабораторії ізотопів з дотриманням усіх правил безпеки. Сам він добре знав, чим ризикував, і що воно може виявитися і через десять, і через п'ятнадцять літ, але раз і назавжди поклав не вертатись до нього думкою, просто не дозволяти собі думати про те. А Дмитрові Івановичу в ту мить спала думка, яка схвилювала його, змусила на мить піднятися над усім: над буднем, над їхньою проблемою й над усіма проблемами. "Де, в якій країні, за яких умов ще може бути отака висока жертовність, отака безкорислива офіра людини людині! Які помисли, які сили влили її в серце?" Він знав, які це сили, і вони сповнювали його гордощів, якогось аж побожного внутрішнього трепету й крицевої віри. А ще він знав, що теж би вчинив так. Колись, може, не зміг би, а тепер зміг би. І усвідомлення цього сповнило його радістю.

Вони проговорили ще з годину. Дмитро Іванович знову намагався умовити Борозну не їхати в Ленінград, але той твердо й настійно попросив не нагадувати більше про це. Коли вже Борозна попрощався і хотів іти, Дмитро Іванович зупинив його й запитав, чи може він оголосити в інституті наслідки проведеного досліду.

— Звичайно,— сказав Борозна.— Тільки з посиланням не на мене, а на когось іншого. Скажімо, на Нелю Платонівну Рибченко. Вона й справді брала участь у підготовці. Крім того, я там у себе залишив трохи суспензії. Вона ще не зафіксована. Нехай Рибченко передасть у лабораторію. Щоб... ну... офіційно.

— А чого ви не оддасте їй самі?—здивувався Мар-ченко.

— Так... одне слово... я вже їду. Зараз.

— Куди ви зараз їдете?—не зрозумів Дмитро Іванович.

— У відпустку. На наш інститутський Бережок. Борозні дуже хотілося передати суспензію Нелі. А також ще раз поговорити з нею.

Але він розумів, що то буде не паритетна розмова. Він прийде як переможець, як рятівник, і вона під впливом хвилинного розчулення може піти йому назустріч. А потім, можливо, каятиметься й шкодуватиме. Він знав, йому з його складом душі буде у сто крат важче впевнитися в цьому, розчаровуватись, аніж стерпіти біль до кінця один раз.

Він вдруге попрощався з Дмитром Івановичем і вийшов з кабінету.

Борозна викупався в річці, трошки посидів на сонці, чекаючи, поки обсохне, й пішов до намету. Його намет з самого краю, од нього до води кроків двадцять. Усе інститутське містечко Бережок розмістилося на високому широкому піщаному намиві, що проліг уздовж лівого берега Десни й поріс лозами та вербами, поміж якими уже піднялися чималі тополі та берести. Одразу за піщаним пасмом починався луг з густими травами, чистими, зарослими біля берегів лататтям озерами та оазами верболозів. Намети & пофарбовані зеленою, синьою, рожевою фарбою дерев'яні будиночки на високих лалях (щоб не позносило весняними повенями), стояли густо, надто багато їх збилося під могутніми кронами кількох старих осокорів і верб, а також по березі річки, де кучерявилися густі й високі верболози. У будиночках на палях жили люди сімейні, з дітьми, а також старші, статечніші науковці; вся інститутська молодь цілим день була на річці й тільки на ніч та в найбільшу спеку ховалася до наметів, що теж були непогано обладнані'—на дерев'яних настилах, з подвійними дашками, в них стояли металеві ліжка та маленькі столики й стільці.

Борозні, доктору наук, виділили окремий намет, менший за інші, на одне ліжко, з укопаним біля входу столиком, брезентовою запоною, яка вдень піднімалася й ставала дашком, і запнутим марлею віконечком на воду. Перші дві ночі Борозну будили пароплави та рибалки, що вдосвіта одчалювали на човнах од примітивної дерев'яної пристані внизу, а цю ніч він спав добре. Правда, вчора вельми натомився. Місяць тому придбав "Москвича", й оце вперше випробував його на дальній дорозі — їздив у Чернігів, у Седнів, старовинне містечко з неймовірної краси

краєвидами, що одкриваються з гори над Сновом, хотів гайнути у Новгород-Сіверський, але доїхав тільки до Сосниці й вернувся. Новгород-Сіверський, Глухів, Батурин залишив ще на мандрівку.

Він брав машину майже знехотя — записався на чергу, й ось вона надійшла, і він уже склав іспит з правил водіння, але, взявши, не шкодував; відчував справжню втіху від швидкої їзди й думки, що може будь-коли сісти за руль і помандрувати куди заманеться. Він мимоволі здогадувався, що вона мовби замінює йому частину чогось великого, втраченого, і хоч знав, що це залізо ніколи не стане для нього фетишем, морочився з нею залюбки. Ось і зараз, перед купанням, вимив од мотора до коліс, залишив на сонечку просихати, а зараз піде, зажене в кущі та накриє брезентом, але спочатку перевірить тиск повітря у балонах, зчеплення, гальма, рівень мастила й води — все, як вказано у інструкції. Він ще не знав, що всі власники машин починають з цього, а кінчають радістю, що продали її й здобули собі спокійний сон. І що вже не треба думати, чи ще стоїть вона на вулиці, чи вже на ній мчить по Гостомельському шосе якийсь зірвиголова, не треба роздобувати запчастини і запобігливо, по-собачому заглядати в очі автоінспекторам. Він ще того не знав і залюбки думав про те, що ось незабаром поїде в Новгород-Сіверський, а потім у Канів, якщо встигне — то й в Умань, і навіть довга дорога до Ленінграда на власних колесах видавалася не такою сумною, як напочатку. Йому здавалося, що й туди він поїде не сам, а повезе часточку чогось рідного, київського.

Йому захотілося їсти, він підняв фанерну накришку погрібничка праворуч від входу й дістав бідончик з молоком, яке купив у тіток з Літок. Тітки приходять сюди щоранку, окрім молока, приносять свіжі огірки, помідори, картоплю, а також яблука й груші. Він налив у велику пластмасову чашку молока, поставив її на столик, а сам зайшов у намет за хлібом. На тумбочці стояло кругле дзеркало, він мимоволі подивився в нього. На нього глянуло незнайоме обличчя з різко окресленими великими губами, тупими кутами вилиць і глибокою ямкою на підборідді. Бороду він поголив три дні тому, не міг звикнути до безбородого обличчя і мимовільно тягнувся до дзеркала. Він повернув

дзеркало іншим, збільшувальним, для гоління, склом, але тепер губи видалися надзвичайно великими і ямка на підборідді дуже глибокою.

Він не любив свого обличчя — не те щоб не любив, ніхто не може гребувати собою,— але колись давно упевнив себе, що воно негарне, і не знаходив утіхи в самоспогляданні. Кинувши зверху на дзеркало рушник, одламав добрий шмат паляниці й сів до столу. Почав їсти, дивився на річку, що вже добряче зміліла, на зелене заріччя з темною гривкою лісу на обрії, а думав про свого "Москвича", тільки тепер уже зовсім інакше. Йому згадалося, як два місяці тому, довідавшись, що має незабаром одержати машину, вихимерював в уяві свій перший виїзд. Він поставить її трохи нижче інституту, сидітиме за кермом і, дочекавшись, коли вийде з воріт Неля та піде до тролейбусної зупинки, хвацько промчить повз неї, загальмує, прочинить дверцята й скаже: "Баришня, вам куди?" або: "Сідайте, провезу з вітерцем". Він поводитиметься бадьористо, трохи нахабно, як поводяться з вродливими дівчатами молоді таксисти, казатиме їй банальності, як-то: "Вперше доводиться підвозити таку красиву дівчину",— і вони обоє сміятимуться з того. Впіймавши себе на тому, що ще й зараз розвиває те, тепер уже остаточно мертве видиво, Борозна нахмурився, відсунув чашку з молоком. І раз збляк у думці автомобіль, відсунувся кудись далеко, і навіть не хотілося до нього йти.

Його похмуру думку перерізав гуркіт "ракети", вона пролетіла по річці, здійнявши віяло бризок і збуривши воду до самого дна. Він мимоволі подумав, як у тому гуркоті, в тому шумовинні ще тримається риба. Чи й вона міняє свої тисячолітні звички, пристосовується, як пристосовуються люди до того, чого навергали своїми ж руками, чи просто вона глуха до всього й живе завдяки отій своїй глухості й здатності не втягуватись у закручений людиною вир?

Ні, вона не може не втягуватись у ту кручію. Туди втягується все. І насамперед людина. Вона закручує вир і сама ж пливе в ньому. Це вже, мабуть, і не залежить од неї. Це мимовільний її плин, її рух уперед. Вона тільки тлінна частка вічної субстанції, яка саморозвивається, ще й

намагається осягнути саму себе. І тут, звичайно, існує суперечність. Борозна вловив її давно, проте ніколи не міг осягнути до кінця. І це його мучило. Він не любив нічого невнзначеного. Навіть якщо це була зовсім випадкова думка.

За тими думками, які він міг розмотувати нескінченно, й здебільшого розмотував, вишукував собі дедалі нові й нові запитання, за скрекотом "ракети", яка долала сусідній закрут Десни, Борозна не почув, що його кличуть. Він тільки тоді підвів очі, коли дядько Гнат, сторож бази, підійшов до самого столика.

— Там вас зове по телефону якась женщина,— неприязно сказав він. Неприязно, може, тому, що Борозна ще жодного разу не пригощав його горілкою, не сплатив "вступне", а може, просто заздрив його силі, його міцним біцепсам, машині, тому, що йому дзвонить молода жінка. Він дивився в очі Борозні нахабним поглядом, мабуть, усе ще сподіваючись, що той скаже: "Зачекайте мене тут". Але Борозна не сказав. Він ніколи не пригощав алкоголіків. А від давнішніх мешканців Бережка вже знав, що дядько Гнат гіркий, нікчемний п'яниця, через те й не тримається колгоспу, що й до їхньої бази приліпився тільки через те, що науковці — люди непрактичні й щедрі: того перевезе на той бік човном, тому продасть десяток черв'яків, а ще комусь місце, де ловиться риба, й на кожен день має пляшку. Щоправда, зараз Борозна чи й думав про те. Він був вельми здивований, що його кличуть до телефону. Хто б то? Адже в нього ні родичів, ні друзів, та й нікому він не казав, що їде на Бережок. Здається, сказав тільки Марченку.

Так мислено говорив самому собі, щоб не розчаруватись, бо відчував, що хвилюється, що щось у ньому радіє цьому дзвінкові. А увесь його холодний і тверезий розум, вся логіка думок, за якими звик жити, заперечували те, на що мимоволі сподівався.

Намагаючись не видати хвилювання, він підвівся й запитав:

— Телефон де, "у кают-компанії"?

— А де ж іще,— буркнув сторож і, грузнучи по кісточки в піску босими ногами, підкачаними до колін холошами штанів, почав спускатися до води.

А Борозна, як був у трусах і майці-сіточці, вузенькою піскуватою стежечкою, що звивалася між верболозових кущів, подався до "кают-компанії". "Кают-компанією" хлопці називали великий дощатий хлів, у якому стояв телевізор, маленький більярд, а також шафа з дрібним спортивним інвентарем — ракетками для бадмінтону, шахами, доміно. Тут, як і скрізь, де тільки оселяються люди, уклався свій маленький світ: був свій "король" більярду, чемпіон із шахів, найудатніший рибалка і найбільший рибалка-брехун.

Борозна, тому що до "кают-компанії" майже не ходив, заблудився в плетиві стежок, потерпаючи, що там не стануть чекати, рвався через кущі. Він розірвав майку, подряпав руки, та коли вбіг до хліва, побачив, що трубка на тумбочці ще чекала. Він ухопив її, але якийсь час лише важко сапав і аж потім зміг видихнути:

— Борозна слухає.

Мабуть, там, на другому кінці, не впізнали його голосу, бо перепитали:

— Це ви, Вікторе Васильовичу?

І в ту мить він зрозумів, що то Неля. Серце шалено закалатало йому в грудях, він відчув, що його заплеснула гаряча хвиля радості й тривоги і, вже не думаючи про те, що надто бурхливо виявляє їх, закричав:

— Я, я, це я задихався. Біг од свого намету. Я слухаю вас, Нелю.

Зелена пластмасова трубка мовчала. Борозна нетерпляче переступив босими ногами в піску (тут не було підлоги), переклав її з лівої руки в праву. Йому здалося, що їх роз'єднали, і в цю мить він пригадав, що Неля Рибченко вже теж у відпустці й має кудись виїхати, й страшенно злякався, що більїве ніколи не почує її голосу. Він дмухнув у трубку й запитав хрипким голосом:

— Ви мене чуєте ?

— Чую,—сказала Неля.—Я подзвонила вам, Вікторе Васильовичу, щоб подякувати за те... за те, що ви зробили... Для нашого шефа. Для нас усіх...

Її голос теж тремтів, і він чув це. Але він чекав інших слів, бодай якогось рятівного колечка, якоїсь зачіпки і, бачачи, що може не дочекатися, сам рвонувся назустіч.

— Нелю, ви розумієте, не в тому суть. Для мене й для вас.

— Чому ж не в тому,— перебила його Рибченко.— Якби ви навіть щось зробили, цим вам пробачається...

— Я не хочу пробачення,— тепер уже перебив її він. — Я не хочу прощення. Я хочу віри. Тільки віри... І тоді, тоді... Нелю, ви вірите мені?

— Мені так хотілось вірити,— долинув до нього тихий Нелин голос.

— І ви не могли ? А зараз — можете?

Неля мовчала.

— Не мовчіть же! — крикнув він і враз збагнув, що нині щось сталося або ось-ось має статися, адже інакше б вона не сказала про ці сподівання в минулому часі.

— Звідки ви дзвоните? — запитав він.

— Од кас Аерофлоту,— сказала вона.— Через сорок хвилин відходить автобус у Бориспіль. Я їду на Кавказ. Ми вже ніколи нег побачимося. Я хочу попрощатися з

вами.

"Ну от,— тужно подумав він.— Усе. Тепер уже остаточно".

Але в наступну мить інша думка, швидка й бурхлива, пробилася через каламутну хвилю розпачу, і він уже не слухав Нелю, а посмів виказати те, що, почував, стало потребою всього його життя.

— Нелю, ви не поїдете, я не пущу вас.

— Ну, це...

— Хлоп'яцтво? Я не те сказав. Ви не від'їжджайте. Я буду на площі Перемоги...— він на мить запнувся, підраховуючи в думці, — через півтори години.

— Ні, Вікторе Васильовичу,— сказала вона.— Та й мій багаж уже поїхав у Бориспіль.

Він відчув, уловив серцем кволість і нетвердість того "ні", він зрозумів, що коли побачить її зараз, то до кінця розтопить снігову хмарку недовіри, й Неля назавжди залишиться з ним.

— Може, це навіть краще,— гукнув він.— Я зустріну вас у аеропорту. Зустріну неодмінно. Ви мене зрозуміли?

— Зрозуміла,— сказала вона, хоч, очевидно ж, не могла збагнути, яким робом за такий короткий час він добудеться до аеропорту.

Борозна біг до намету й ще раз гарячкове підраховував хвилини: "Доскочити до дороги — десять хвилин, од повороту до Ленінградської площі в Дарниці — сорок, найбільше п'ятдесят, звідти до Борисполя... Все одно я буду в аеропорту раніше від автобуса. Навіть якщо трохи загаюся на лузі — натисну на трасі до Борисполя, траса там — як стріла, — мелькнуло в думці.

Він одягнувся за півхвилини. Рвонувся з намету — вернувся назад: забув посвідчення водія, ще через півхвилини був на лузі. "Москвич" стояв, поблискуючи синіми, як морська хвиля, лакованими дверцятами та крилами. Сонце просвічувало наскрізь скло заднього ліхтаря, і здавалося, Що там горить лампочка. Це він відзначив мимохіть тільки тому, що такого не могло бути,— акумулятор відключений.

Підняти капот, одягнути клему — теж півхвилини. Не переводячи швидкість в нейтральне положення — стояла на першій, витиснув зчеплення й повернув ключ запалювання. Проте звичного гудіння не почув. "Очевидно, погано притиснув клему",— подумав, вискочив з машини, підняв капот і попідтягував гайки на обох клемах. Знову сів у машину й повернув ключ запалювання. З того, що навіть не почулося характерного клацу під капотом, зрозумів, що справа не в клемах. Скосив очі на стрілку амперметра й побачив, що вона лежить на крайній точці під позначкою "мінус". Отже, струм не поступав на стартер. Ця мить була найстрашнішою в його житті. Страшнішою, ніж та, в яку довідався, що його обмовили як анонімника. Вона перекреслювала все. Його надію, його любов, його воскресіння. Одна іскра, випадкове замикання, одна нікчемна дротина, що притулилася до чогось і передавала струм не туди, куди треба... Шарпнути її, роз'єднати...

Борозна ще мало тямився на машині, але взагалі на техніці трохи тямив. Він здогадався, що всьому причиною те, що він помив водою мотор. Вода попала десь під клеми й замкнула їх.

Залишивши запалення увімкнутим, Борозна схопив заводну ручку й спробував завести "Москвича" нею. Але поки вставляв ручку в гніздо, почув запах паленої гуми и побачив дим з-під капота. Притьмом вимкнув запалювання й підняв капот. Димів дріт високої напруги, що вів од акумулятора до стартера.

Борозна відчув, як йому в грудях мовби вибухнула гаряча куля. У нього пашіло обличчя, пашіла шия, той вогонь на мить паралізував його, здавалося, в ньому самому поперегоряли якісь клеми. Він усе розумів, але нічого не робив. Перешкода була така дрібна, аж не вірилося, що вона може зруйнувати все те, від чого залежало його щастя. А тим часом було саме так. І від цього Борозну охопили не знані раніше хвилювання й нервовість. Він кидався то до ключа запалювання, то до мотора, шарпав за проводи, стукав ключем по агрегатах, але стрілка амперметра вперто падала до кінця вліво. В розпачі подивився на дорогу, що сіріла поміж лугом і кущами,— там не було видно жодної машини. Та сюди взагалі рідко хто заїжджав власною машиною — дорога важка, через піски й глибокі лугові баюри, добиралися катером по Десні або автобусом до села, а звідти йшли пішки. Раз на два дні також курсував інститутський рафик, і теж тільки до села.

Борозна подивився на годинник. Минуло вісімнадцять хвилин. Коли б виїхати ще хоч зараз — може, і встиг би. Побіг би в аеропорт, зрештою, прорвався б на льотне поле...

Він знову кинувся до мотора. По одному одключав реле, генератор, геть забруднився мастилом, пообдирав руки — знайти замикання не вдавалося. Воно було десь тут, перед ним, під руками, але намацати не міг. І вже майже не сподівався. Він відчував, як потухає в ньому огонь, як перегоряє на холодний попіл навіть його хвилювання. Він ще ніколи не почувався так безпомічно. Щось важке навалилося йому на душу,

підім'яло її, й він не мав сили розпростатись, рвонутись, просто було нікуди розпростуватись і пориватись. В ту мить він фіксував тільки одне — плин часу. Він летів кудись у безвість, одколював його од чогось ясного, світлого, радісного. Так обвалюється в горах у прірву земля, з кожною хвилиною наближаючись до ніг мандрівника, що притиснувся до скелі.

Далі він роз'єднував і приєднував проводи зовсім навмання.

А під кущем верболозу стояв Гнат і злостиво посміхався в щіточку рудих вусів, якими прикривав розсічену колись давно у бійці губу.

— Тут ніде немає машини? —майже в безнадії запитав Борозна.

— Немає, — сказав сторож, хоч і бачив, як півгодини тому на загороджене штахетом подвір'я сусідньої туристської бази "Світанок" заїхала продуктова машина. Вона досі закінчувала розвантажуватись. — Та й чи треба ото так телесуватися? Баришень тепер на руб по три штуки.

Борозна нічого не сказав, од'єднав клеми, бо провід високої напруги знову почав диміти, почекав, поки він потухне, опустив капот, вийняв з замка запалювання ключі й замкнув машину. Він робив усе те майже несамохіть, порався зовсім так, як пораються на попелищі погорільці. Тільки в погорільців ще є надія збудувати нову хату. Одразу після пожежі вони не живуть нею, але вона живе в них.

Він прийшов у намет і ліг на ліжко. Він більше не міг ні хвилюватися, ні переживати, на мить йому навіть здалося, ніби лежить на дні глибокої прірви, з якої вже ніколи не вибратися. У наметі стояла гаряча задуха — він не попіднімав бічних стінок,— її відчував, але не міг зрозуміти, що йому заважає.

Так лежав з півгодини. Його ніхто не турбував — його мало знали в інституті, а з їхнього відділу і взагалі зараз ніхто не відпочивав на Бережку, хоч біля намету часто шелестів пісок і лунали голоси — тут пролягала центральна стежка до води. Він фіксував голоси, фіксував диркотіння моторок на річці, але якось так, мовби те не стосувалося його зовсім. Це було схоже на те, коли людина чує голоси кіно, якого не бачить на екрані.

Несподівано він подумав, що його неначе переслідує щось. Мовби бере в тісні щимки й відсовує од усього, до чого поривається. А з цією думкою знову вернувся біль і гостре переживання того, що сталося в аеропорту. Він бачив, як вийшла з автобуса Неля, як вона оглядалася, як шукала його; як потім пішла до аеровокзалу й ще стояла на сходах, розглядалася на всі боки. її все дужче й дужче поймало розчарування, врешті вона потиснула плечима й пішла у вокзал.

Борозна мав міцні нерви, але й він не міг докрутити в думці тієї плівки до кінця. Прикро підійшовши до розгаду, що зараз може думати про нього Неля, відчув, як його мовби щось шпортонуло зсередини, й сів на ліжку, його думка знову працювала ясно, хоч він і далі почував, що вона болісно стискається й втікає од тих видив, які малює уява. Неля, мабуть, уже сидить у літаку. І дуже погано думає про нього. Але що б там вона не думала, він мусить її знайти. І пояснити все. Якщо вона повірила йому в отому найприкрішому, то повірить і в оцю випадковість. Хоч і тяжко пережила оцей його мимовільний обман. А не повірить... Так чи так, а він мусить її побачити. До дідька Бережок. До дідька все. Нічого не втрачено. Він не вмер і не захворів невиліковно. Він сьогодні ж поїде в інститут, до Нелиних подруг, до Нелиних батьків, дізнається, де вона відпочиває. І поїде до неї. Так, попереду в нього чимало турбацій, багато кілометрів доріг і важкі останні метри недовіри, але він пройде їх, чого б те йому не коштувало.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

До кінця літніх канікул, коли Ірина Михайлівна мала розпочинати в школі роботу, а Маринка навчання (Андрієві дали в інституті на півроку академічну відпустку), залишалося два тижні, і Марченки вирішили використати хоч їх, і всі разом виїхали до Соколівки. Мабуть, то була найкраща поїздка в їхньому житті. І не лише для дітей, для Ірини Михайлівни, а й для Дмитра Івановича. Він тільки тепер по-справжньому відчув, як страшно втомився, й насолоджувався кожною годиною відпочинку. Позаду залишилися інститутські клопоти та неприємності, хірургічне відділення лікарні, суд — він думав про них, як про величезний, залишений десь позаду тягар. Ще мліє спина, ще тремтять ноги, але вага вже он, на горі. Суд відбувся три дні тому. То теж були не тільки клопітні, а й неприємні дні. Особливо зустрічами з родичами підсудних, котрі просто-таки не давали ступити кроку. Дмитро Іванович за ті дні зрозумів, якою м'якою і всепрощенською є людська душа. Тоді, коли він сидів біля ліжка сина, коли ловив хулігана, був готовий власноручно виконати найсуворіший присуд. А от минув час, і його душа відм'якла, і вже йому й справді було шкода отих матерів і батьків, і молодики, котрі сиділи на лаві підсудних, вже не здавалися лютими бандюгами, а звичайними, хоч трохи й розбещеними хлопцями. Він не вимагав суворої кари, не сперечався з адвокатами, всі троє хуліганів одержали по півтора року ув'язнення.

Про те Дмитро Іванович більше не думав. Намагався не думати про роботу, хоч останні відвідини Борозни забути не міг. Десь він отут, неподалік, на Бережку, теж загоряє й вудить рибу. Шкода, що їм не доведеться разом попрацювати. Звичайно, Борозна б попсував йому чимало нервів, але й зробили б вони удвох багато.

Марченко загоряв, купався, ходив у ліс і на луг. До нього навіть вернулося бажання ловити рибу. Воно не було таке непогамовне, як раніше, а все ж майже кожен ранок зустрічав на річці.

А сьогодні навіть вирішив спробувати щастя на нічній риболовлі. Він ішов на яму, де колись упіймав сома, й де, як казали місцеві рибалки, соми таки водилися. Звечора накопав черв'яків — вибирав великих і

живучих, вони звивалися, як змії,— налаштував дві закидушки, вудку (не впіймає вночі сома, наловить уранці дріб'я), наварив каші. Верещала, просилася з ним Маринка, але він її не взяв.

Дмитро Іванович таки сподівався наловити риби. І не стільки для того, щоб погамувати рибацьку спрагу, скільки здивувати сім'ю, зробити для неї назавтра подарунок. Щоб зварити на березі справжню рибальську, подвійну, а то й потрійну юшку і запросити до неї діда Олексу та бабу Варку — господарів. До юшки в нього прихована пляшка "Старокиївської", а для дітей — лимонад і медок. Завтра в нього день народження, він думав, що за клопотами, за переїздом усі забули про те, і він не нагадає теж, але отаку приємність для них зробить. Немає нічого кращого, як робити комусь приємність у свій день народження.

Вечоріло, коли Дмитро Іванович добувся на луг до ями. Давно вже були скошені на лузі трави, рибалки та мисливці пообтоптували береги озерець, шорсткіше, сумніше шуміли очерети й осоки, але тиша й зараз була така ж глибока, і так само панував над лугом німий чар вічного спокою, вічного оновлення, сну й пробудження. Зараз луг засинав. Дрімав на високому стозі посеред лугу коршак, стишено, по-вечірньому попискували кулички на піщаній косі під тим берегом, низько, над самою водою просвистів табунець чирят — поспішав на нічне пасовисько.

Дмитро Іванович наживив обидві закидушки й позакидав у темну ворухку глибінь, а сам виліз на кручу й сів перепочити. Він намагався зануритись у тишу, але не міг. Йому заважав стрижиний писк і джеркіт, їх тут було безліч, стрижів, чи як ще їх називають, щурів, юрків, серпокрильців — усіх тих назвиськ він назнав за життя, у їхньому селі їх називали ластівками, як і справжніх ластівок. Вони гніздилися в кручі, дірки були повидовбувані так густо, що круча скидалася на бджолині стільники. Прудкокрилі птахи літали понад самою водою, вони переганяли один одного, раптом повертали назад, шугали прямовисно вгору — жили своїм, не зрозумілим для людей життям. Там, мабуть, були свої трагедії і свої радощі, щось то змушувало одні чорно-білі

грудочки ширяти вільніше, швидше, вище, інші літали малими колами, а були й такі, що мовчазно сиділи на грудді під кручею.

І раптом Дмитрові Івановичу пригадалося, що саме отут минулого літа він бачив незвичайного птаха. Серпокрильця-альбіноса. Він був білий, як грудка першого снігу, і такий же ніжний, і надзвичайно веселий та прудкий. Він літав, як біла блискавиця, й чомусь було дуже гарно дивитися на нього. Правда, не раз доводилось бачити, як інші птахи нападали на альбіноса, біленький стриж ніколи не вступав у бійку, він якось легко змінював напрям польоту й знову мчав з веселим джеркотом понад річковим плесом. Дмитро Іванович пам'ятав, що йому була вдивовижу веселість птаха. Адже хіба не відав, що не такий, як інші, що позначений білістю навіки, що ця білість може принести йому чимало біди і в своїй зграї, і од інших птахів! А може, саме вловлюючи це, він якось особливо почував власну чистоту, сліпучу білість крил, і те наливало серце п'янкою бентежністю, він пив життя великими ковтками, щоб за короткий час спити те, що інші будуть пити довго.

"Я бачив його торік восени. Чи ж повернувся він на рідні береги? Чи те, про що я з острахом думав тоді, вже сталося?—розмірковував Марченко, гарячкове бігаючи поглядом понад водою. Білого серпокрильця не було.— Може, він уже сховався в одну з чорних нір на спочинок? Ні, він завжди літав допізна. Та й якби він літав сьогодні, я неодмінно помітив би його ще тоді, коли прийшов. Отже, оте, гірко сподіване, збулося?"

Дмитру Івановичу стало сумно й аж трохи неприємно, мовби то він накликав своїми думками на білого серпокрильця біду. Звичайно, не він її накликав. Так мусило бути.

"А може, білий серпокрилець десь в іншому місці, на вищих кручах, над ширшими плесами?" І не вірилося.

Дмитро Іванович важко підвівся й заходився лаштувати ложе на ніч. Наносив сухого бур'яну, назбирав сіна, що його ще раніше, до нього, брали з покосів рибалки, вимостив неглибоку ямку під росохатою, з обтіпаним гіллям вербою на кручі. Поклав фуфайку, а сам спустився прокопаною в кручі стежкою до води. Вона на очах міняла кольори на темніші, тугіші й, здавалося, уповільнювала плин.

Ліву волосінь щось посмикувало, він витяг закидушку на берег. На гачку сидів йорж. Він був чорний, колючий, з великими, що синьо відсвічували проти зір, скляними очима — головата потвора, яку, як йому здавалося, він витягнув з іншого віку. Викинувши його, витягнув другу закидушку й теж зняв з гачка таку самісіньку потвору. Він закидав волосіні ще багато разів, але принаду об'їдали йоржі. Урешті, втомившись, закинув востаннє, а сам виліз на кручу й сів під вербою. Річку й луку вже обклала м'якими, темними крилами ніч. Місяць ще не зійшов, тільки жовті серпневі зорі виблискували у високості. Вони були рідкі й чомусь сумні. Темний ліс на тому, нижчому, березі здавався чорною брилою. У ньому пронизливо й моторошно кричала якась птаха: "Іхі-хі-хі-у, іхі-хі-хі-і",—зринав то з одного, то з другого місця божевільний лемент, очевидячки, птаха перелітала з місця на місце. Дмитро Іванович знав цього крикуна, колись він бачив його тут удень. То була велика чорна птиця, схожа на дятла, а може, й з породи дятлових, тільки дуже велика. Але він ніколи не думав, що вона літає вночі й кричить так моторошно. Може, вона й справді збожеволіла? Чи птахи не божеволіють ніколи? їх не мучать страшні думки, й за ними не ходять породжені ними кривди?

Дмитро Іванович не почував страху, проте його серце не знати чому обійняла туга, народжена чеканням чогось лихого для себе, вона виходила з нього й розпросторювалась понад ним, а може, навпаки, й то таки скорше так — його серце акумулювало її з луки, з лісу, з тужного крику чорного птаха, з зір. Дмитро Іванович уже давно збагнув: світ не тільки сміється, народжується, а й сумує, чекає, печалиться за чимось, що не збулося в ньому самому, як часто не збувається в людині. Мабуть,

оце саме й був один з таких його моментів, недарма ж так важко німувала лука й так тривожно тремтіли зорі.

Дмитро Іванович сидів на пустельному березі, перед ним унизу текла чорнильно-синя ріка, над ним шорстко шуміла поламана бурями верба, й з усіх боків його обступала темінь. Вона наповзала з луки, звішувалась на темному череві з кручі й хлебтала з річки воду. Він почував її На своїх грудях і горлі, але вона народжувала не страх, а тільки якусь дзвінку тугу в серці. Знову закричав у лісі птах, і той кднк ударився об воду й затріпотів під кручею майже біля його ніг: "Певно,— подумав Дмитро Іванович,— та птиця кричить од самотності". Він теж почувався самотнім. Він уже давно приглядався до багаття, що блискотіло поруч од нього. Міг спробувати запалити багаття й собі — назбирати під кручею паліччя, всілякого хмизу, що його назносила вода, — але зрозумів, що й біля багаття залишиться самотнім. Десь там, у селі, сплять дружина й діти, він міг піти до них, але йому не хотілося їх будити. А його непереможно тягло до людей. І тоді він підвівся, почепив на сучок кошик, щоб сніданок не впорали собаки, і пішов на вогонь. Він ішов не навпрошки, лукою, хоч то було значно ближче, але там міг забрести у болото, а понад берегом. Ішов сухогруддям, далі чагарями, тоді по глибокій піщузі й знову продирався через чагарі й, здавалося, зовсім не наближався до багаття. Потім спустився в долинку, збивав черевиками колючки в висохлій затоці, а коли піднявся на трав'янистий горб, багаття мовби само підскочило до нього. Воно горіло на невисокому березі, біля нього сиділо двоє. Один у накинутій наопаш фуфайці, голомозий — проти вогню поблискувала широка залисина, другий у береті, молодший, полум'я грало йому на вилицях, і вони здавалися бронзовими. Поміж ними на розстеленому клейончастому плащі стояли півлітра, дві зелені пластмасові чарки й лежали огірки, помідори, хліб, ще якась закуска. Молодший тримав у одній руці ніж, у другій настромлений на шпичак кришень сала, підсмажував його на вогні. Жир скрапував у багаття, й воно одпльову-валося червоними іскрами.

Дмитро Іванович пошкодував, що прийшов сюди. "Очевидно,— подумав,— це якісь браконьєри, в кращому разі бариги, хто інший кружлятиме сивуху глупої ночі". Опріч того, він почував ніяковість: вишкрьобав із верболозів просто до чужої чарки; він знав, як неприязно дивляться на таких зайд усілякі випивохи. Але й вертатися було ніяк. Він привітався, умить в його голові зринула "легенда" — він забув сірники, прикурить і піде. На щастя, сигарети мав, узяв їх так, про всяк випадок, — на природі він майже ніколи не курив,— Дмитро Іванович хотів викотити з вогню жарину, але старший рибалка,— а це таки були рибалки, біля куща стояв рибальський справунок,— подав йому сірники.

— Сідайте до вогню,— сказав він і посунувся вбік.

— Та ні, спасибі,—зніяковів Дмитро Іванович.—Прикурю й піду до своїх закидух. На сома вийшов,— виправдовувався він, адже ловіння такими снастями в цьому році вважалося забороненим.

І одразу ж подосадував на своє виправдання — кому яке до того діло, хто його смикає за язик?

— І багато впіймали?—з хрумкотом розкусив огірок лисий, і справді не зважаючи на його пояснення.

— Та жодного...— знову зніяковів Марченко.

— А звідки ж ви знаєте, що то соми? —засміявся лисоголовий.— Та ви сідайте. Юрку, сполосни чарку.

— Що ви, що ви,— запротестував Дмитро Іванович, але Юрко вже звівся на ноги й пішов до річки. Це був високий красивий парубок, помивши чарку, він граційно поставив її перед Дмитром Івановичем і сів на своє місце.

— Ви думаєте, ми якісь алкаші? — знову посміхнувся старший.— Ну, ну, не заперечуйте. Глупа ніч, а вони сидять удвох на лузі й давлять водяру. Мабуть, і я б так подумав. Просто запізнились на вечірній кльов — застряли в піску, потомилися, рано вклалися спати. Лежали-лежали, а воно не спиться, і чогось так стало на серці — не то важко, не то порожньо,— то ми оце піднялися, розіклали купайло й сіли. Юрко, правда, як почув про півлітру, з усіх чотирьох побіг, завтра йому вже не припаде, ми своїм транспортом, онде за кущами лайба. Боюся, звикне, негідник.

— Ну, дядьку Миколо...— засоромився Юрко.

— Хіба мало звикає?—правив далі лисоголовий.— А йому при його професії взагалі треба триматися подалі од цього зілля.

— А чого? — запитав Марченко, відчуваючи, як гаряче побігла по жилах горілка і як в одну мить мовби легшим стало тіло.

— Він кранівник. Один неточний рух,— і вічна вам пам'ять, дядьку Миколо. Мені себто. Я внизу гірую. А хто ж ви будете, якщо не секрет? — запитав і примружився хитро, але приязно.

Дмитро Іванович чомусь відчув, що збрехати цьому чоловікові не зможе.

і— Професор, доктор наук.

— О-о,— здивовано потягнув дядько Микола. — І яких наук?

І знову Дмитро Іванович зрозумів, що не зможе одказати так, як одказував деяким далеким знайомим: мовляв, фотосинтез, це оця горілка, і огірки, і цибуля під горілку, й повітря, яке вдихаємо разом з цигарковим димом. Для цього чоловіка це було б просто образливо.

Він промовляв повільно, намагаючись розповісти зрозуміло й водночас свідомо дбаючи про цікавість своєї оповіді. Він сам незчувся, коли й з чого захопився. Од тієї уваги, з якою його слухали, од внутрішнього бажання вибалакатись, звільнити душу од решток тягаря? Так чи так, але далі говорив у звичній йому манері, вимахуючи руками, повсякчас звертаючись із запитаннями до слухачів і відповідаючи на них. Він розказував про все: про те, як створював лабораторію, як досліджував хлорофілові зерна в світловому спектрі, як йому спала думка про отой невловимий мент перетворень у зеленому листку, як вони шукали, як опинилися в глухому куті і як їм допоміг Борозна. То була справді захоплива оповідь, повна радості й трагізму, як була ними повна й сама робота. Він тільки тепер зрозумів те. А також зрозумів, що все те йому необхідне і що воно глибоко проросло в нього. Мабуть, так само глибинно, як сонячний промінь проростає в трави, в дерева, в людей — все суще на землі.

Він здивувався, що розповідає все це незнайомим людям. "Невже,— зринула думка,— я роблю це у відплату за горілку та за тепло багаття, біля якого мене прихистили?" І одразу ж зрозумів, що це не так. Що це таки відплата, але за інше тепло — душі, серця, якими люди одвіку гріють одне одного. Оці двоє людей збудували для нього дім,— для нього чи для когось іншого, це не має значення,— хтось виростив хліб, який вони їдять, а він теж клопочеться й працює, щоб виправдати будинок, хліб і тепло людських сердець, він не боржник перед ними, а вони перед ним, і саме в цьому краса й щастя життя. Він не почував ні сорому, ні ніяковості перед своїми новими знайомими, і зовсім не тому, що ось викурить ще одну сигарету, встане, попрощається і назавжди скінчиться їхнє знайомство; просто їх несподівано, але міцно зв'язали невидимі нитки приязні та доброзичливості.

У ту мить він подумав, що на великій і широкій землі люди можуть дуже легко порозумітися, треба тільки не ховати своїх думок і не плекати лихих замірів, треба щиро й відкрито йти до багаття, запаленого в пітьмі.

Та думка вже нічого не змінила в ньому самому. Вона лише принесла радість, і не бурхливу, а якусь тиху, радість і відчуття спокою, саме спокою серед людей, коли хочеться з ними говорити, хочеться разом мовчати.

Вони засиділись допізна. На сході поблискувало, неначе хтось бавився кресалом. Щось у тому було — в обіцянці грози чи погрозі нею. Принаймні не хотілось вкладатися спати, поки вона не прийшла. Вчора вона не дала йому спати. Він уклався на заскленій верандочці, і коли вона розгулялася, громовиця й спалахи розбудили його. Він лежав з розплющеними очима, коли спалахувала блискавиця, то висвітлювала верандочку до дна, дарма що та була густо накрита старою грушею. А коли згасала, перед його зором ще довго біліли великі, у дощових краплях груші. Шуміла злива, й груші важко гупали біля верандочки; коли він при черговому зблиску звівся на ліктях, то побачив, що трава внизу густо встелена грушами, йому захотілося вибігти, назбирати їх, але не одважився пірнути під дощ. І так йому було гарно слухати зливу в листі й чути той важкий, земний, стиглий гупіт, що навіть зараз, згадавши, що був далеко од хати і не мав надійного прихистку, знову захотів, щоб прошуміла злива. Вони залізуть у машину, й слухатимуть її шум, і гомонітимуть до ранку.

Але сьогодні вона пішла стороною. Вони випили всю горілку й викурили півпачки сигарет "Столичні"; Марченко хотів іти на свій белебень, але вони не пустили й поклали його на надувному матрацику біля машини.

Дмитро Іванович спав міцно, чи то од випитої горілки, чи од того, що не виспався вчора, чи якоїсь чистоти й легкості, що настали після його незвичної сповіді. Він проспав схід сонця, коли встав, воно вже кругліло височенько над лісом по той бік річки. Його нічні співрозмовники, взуті в гумові чоботи, вже стояли у воді з вудками в руках. Дмитро Іванович подякував їм за нічліг і пішов до верби. Повитягавши порожні закидушки, розмішав з глеєм кашу, розмотав вудку. Кльов цього разу був гірший, ніж тоді, коли поштар вручив йому телеграму про нещастя з

Андрієм, але він таки впіймав в'язя, двох підлящів та зо Два десятки дрібноти.

Вернувся до хати десь на початку одинадцятої години.

На подвір'ї на нього чекала несподіванка. Юшка вже варилася. Вона саме закипала у відрі, підвішеному на великій дерев'яній тринозі над вогнем, розкладеним у кінці саду. Біля відра поралася баба Варка, в помічниках у неї ходили... Юлій і Микола. А трохи збоку, під кущем порічок, солодко спав "запрограмований на кохання" Євген. Хлопці приїхали привітати його з днем народження. Це зворушило Дмитра Івановича, то більше, він знав, що тут не було підлабузництва, намагання сподобатися начальству — всі троє на таке були просто нездатні. Та й вони не сказали, що приїхали привітати Дмитра Івановича з днем народження. Мовляв, захотілося покататись "ракетою", покупатись, позагоряти, а комусь і спала щаслива думка: давайте потривожимо шефа.

Обідали на траві під грушею-лісівкою, що вже почала сипати додолу маленькі й міцні, як крем'яхи, грушки. Одна впала Євгенові в тарілку, і він насправжки злякався, й було багато реготу. Особливо розвеселилася Маринка, вона намагалася тихцем кинути у Євгенову тарілку ще з півжмені грушок, і він ловив її, й перекинули тарілку, і Дмитро Іванович насварився на обох дерев'яною ложкою-довбанкою, що їх виклала на ряденце баба Варка. До юшки була "Старокиївська", її повільно розливали в чарки, випили за Дмитра Івановича, за його родину, за роботу, невдовзі хлопці почали зриватися на пишніші тости, але Марченко не підтримав їх. Він взагалі не любив пишнот, ніяковів перед ними. Він проголосив тільки один тост, який трохи спантеличив хлопців: за Борозну. Дотримуючись даної тому обіцянки, він їм нічого не розповів, а тільки сказав, що Віктор Васильович дуже здібний науковець, вельми порядка людина й що анонімка не має до нього ніякого стосунку. У цьому впевнився рішуче. Він пошкодував, що їм не доведеться працювати разом, і порадив хлопцям, коли завтра вертатимуться додому, заїхати по дорозі на Бережок і провідати Борозну. Спробувати з

ним поговорити, можливо, він ще передумає. А ні — то хоч просто попрощатися по-людському.

Після сніданку всі пішли па річку, а Дмитро Іванович ліг у кімнаті подрімати. Спалося йому погано, заходжувалося серце (після чарки завжди так), і заважала Маринка, котра кілька разів прибігала то за надувним кругом, то за цукерками, то ще за чимось. Він устав трохи розбитий, з болем у голові. Тим часом повернулися з річки хлопці, вони були мокрі, веселі й голодні, доїли юшку й упорали ковбасу, яку вранці майже ніхто не їв, хотіли знову йти на Десну, але тут взяв у свої руки провід дід Олекса. Він запропонував піти по гриби. З того, що сказав "по гриби", а не по маслюки, з того, що з темного чулана виставив цілу шерегу корзин і корзинок, Дмитро Іванович зрозумів, що грибування буде розкішним.

Веселим гуртом вирушили в путь. Попереду дід Олекса з Маринкою, за ними Юлій, Євген, Микола і Андрій, позаду ступали Дмитро Іванович з Іриною Михайлівною. Ірина Михайлівна ніколи не була охоча до всіляких походеньок і мандрівок, але сьогодні залюбки вибралася й вона. Йшли довго. Розрідженим соснячком, у якому повсюдно руділи лапаті гірчаки, стежкою через зоране поле, знову стежкою через соснячок, ще зовсім молодий і такий хирлявий, що в ньому на половині сосонок колючки були жовті, а на деяких пообсипалися зовсім. Першим збочив із стежки Андрій, зірвав цілий кущ сухуватих, але не червивих маслюків, за ним кинулась Маринка, однак дід Олекса підняв угору руку, закликаючи не відволікатися і йти за ним. Шлях їм перетяла дорога, колись добре в'їжджена, а тепер заросла травою. Вони повернули ліворуч по дорозі. У праву руку од них тягнувся соснячок, у ліву — теж соснячок, але вже вищий і густіший, поміж ним біліли берізки та височіли молоді клени. Тут пішли низинні місця, попід соснами вже не жовтів пісок, а росла висока, хоч і рідка, трава. З лівого боку в тісній, маленькій долинці вигулькнула березова і дубова оаза, вона була густа, закучерявлена ліщиною і крушиною й підступала до самої дороги. Дід Олекса зупинився навпроти оази, поставив на дорогу корзину й дістав саморобну вишневу люльку.

— Ану, хлопці, мотніться в цей гайок,— сказав він.— Треба перевірити.

Хлопці, а з ними й Маринка, шаснули в кущі, а дід Олекса закурив люльку. Він стояв посеред дороги, високий, білобородий — поліщук з давніх лубків,— і значуще всміхався. З його усміху Дмитро Іванович зрозумів, що він послав хлопців не перевіряти, а взяти вже знайдене.

Хлопці й Маринка справді незабаром вернулися, несучи в корзині зо два десятки великих темно-бурих боровиків. Дід нічого не сказав, підняв корзину й рушив далі. Вони пройшли ще з півкілометра (Маринка вже стомилася, й хлопці по черзі несли її на плечах), тепер соснячок, що ріс ліворуч,— од дороги його відокремлювала неглибока стара канава, поросла ліщиною і лозами,— був інакший. Власне, такий, як і раніше, але поміж ним рівненькими рядками бігли в глибінь дубки й берізки. Смуга сосняка — пасемце дубів і берізок, знову смуга сосняка — й знову листяна посадка.

— Отут і грибуватимемо,— сказав дід Олекса.— Ставайте кожне на отаку смужку й прямуйте нею до кінця. Не бійтеся, не заблудитесь. Усі ми вийдемо на луг. Лупатимуться гайочки — теж обдивіться їх зокіл. Всередину не лізьте, там нема нічого. Дмитре Івановичу, ви ставайте сюди. Ти, мала, з ким підеш, з мамою?

Дмитро Іванович зайшов у ліс. Перед ним бігли в далечінь чотири ряди стрункіх берізок та теж стрункіх, під-чухраних дубків. Вони вже обігнали в рості сосни, піднялися над ними метрів зо два. Сосни стояли тихі, мовчазні, мовби неживі, а берізки й дубки перешіптувались листом, і над головою в Дмитра Івановича котився тихий, ласкавий шум. Особливо гарні були берізки, гарні в своїй молодості, нестримному зрості, зеленому кипінні. Осінь ще не спалила їм крил, і вони маяли ними, мовби летіли над сосновим бором.

Унизу росла висока трава, але вона була рідка й уже пожухла. Марченко подумав, що дід Олекса цього разу таки дав маху, привів їх не туди, куди треба.

Але в ту ж мить побачив попереду в траві щось червоне, яскраве, кинувся до нього й зупинився в подиві. То був красноголовець. Великий, на високій рівній ніжці, він аж різав очі чистотою червоної барви. Неподалік од нього росло ще два менших. Дмитрові Івановичу аж жаль було підтинати ножем таку красу. Він поклав їх у кошик, але, тільки рушив далі, знову наштовхнувся на два чималі красноголовці, схожі на збитошних хлопців у червоних капелюхах. Потім знайшов білий гриб. Він ріс у розпрузі між листяною посадкою і сосняком. Десь збоку верещала Маринка, видно, й там ходила удача.

Пройшовши ще трохи, весь час підтинаючи то красноголовця, то боровика, а то й білого гриба, Дмитро Іванович наштовхнувся на зелене диво. То був один з тих гайків, про які казав дід Олекса. Він ріс у долинці, на просторі — сосновий бір перед ним відступив — і здавався одним велетенським кущем. Власне, він і був одним кущем — три чи чотири кремезні дуби, що сплелися кронами, берези й клени, які щільно обступили їх, а під ними й докруж ліщина, крушина, калина — могутні зелені груди, які дихали одним дужим подихом. Йому здалося, що він чує їхнє дихання. В тому зеленому кипінні — кілька червоних, коричневих та білих барв, але вони тільки підкреслювали чистоту зеленої барви. Біля вершечка найвищого дуба в розсосі чорніло сороче чи вороняче гніздо, а трохи нижче ходив по товстій гілці лісовий модник і франт дятел-крутиголовка. У червоному капелюсі, червоних штанях, рябому галстуці, він ніби пританцьовував на гілці, поклюкуючи дзьобом по товстій дубовій корі. Проте всім лісовим мешканцям відомо, що крутиголовка хоч трохи й франт, але зовсім не піжон, що походить він з трудової сім'ї і сам теж великий трудар. Що й живе він менше за інших птахів — усього два-три роки, бо од важкої праці порушується щось у його голові. Може, він наживає собі гіпертонічну хворобу, як деякі клопітливі люди?

Дятел не вельми зважав на Дмитра Івановича, клював і далі, тільки сховався на той бік гілки. А Марченко, щоб не сполохати його, й собі одступив за ліщинове гілля.

Довкола гайка росла густа висока трава, а в ній червоніли красноголовці й буріли боровики та білі гриби.

За кілька хвилин Дмитро Іванович наповнив кошик майже доверху. Коли він зупинився перепочити, то подумав, що йому ще ніколи не доводилося бачити стільки грибів. Та ще й не десь у гущавині, в далеких лісових нетрях, а на просторі, за три кілометри від села.

І враз він зрозумів, що то не випадково. Що це йому подарунок на день народження од діда Олекси. Йому і його родині. Очевидно, це дідове займище, він назвав його і беріг до цього дня.

Дмитра Івановича заповнила тепла хвиля вдячності. Мабуть, подумав, дід Олекса теж знав про його клопоти й нещастя і хоче допомогти йому стерти про них згадку ось цим дарунком. Він був дуже дорогим для Марченка, саме співчутливістю і теплотою; дід Олекса мовби подарував йому оцей день, з красою дозрілого літа, зеленим шумом, прохолодним вітерцем і щедрими сонячними бризками. І ще він подумав, що тепло, акумульоване дарунком, не адекватне його коштовності. Часом одна-єдина цигарка буває дорожчою за золотий портсигар.

І тут йому зненацька пригадалося, як узимку сорок другого року він стояв у снігах за Волгою. Він і ще тридцять восьмеро солдатів навчалися у прискореній тримісячній командирській школі. Школа містилася в двох невеличких пристанційних будиночках зруйнованої бомбами станційки. У них тоді був чудесний учитель, він же й начальник курсів, і замполіт,— Захар Максимович Родін. Він уже одвоювався, у нього в спині сиділо три осколки, один — за кілька міліметрів од хребта; він був значно старший за них усіх — під сорок, сорок точно, й здавався їм майже дідом. Захар

Максимович мешкав з дружиною і дочкою у будці колійного обхідника. Зима тоді видалася сніжна, сувора, просто скажена. В степу гуляли шалені, крижані вітри, вони обривали на дахах залізо й видували тепло з старих, розхитаних станційних будівель. Курсанти давно попиляли в'язи і акації, що росли на станції, і мерзли нестерпно. Але найгірше доводилось Захару Максимовичу з дружиною і малою дочкою, їхнє помешкання обдувалося вітром з усіх боків, воно було як одна холодна камінна брила. В один з таких днів хтось довідався, що завтра Захару Максимовичу сорок років. Що могли подарувати йому вони, курсанти, коли весь взвод голився однією бритвою — решту поміняли на хліб. І тоді вони пішли вночі за вісім кілометрів у байрак і спиляли два в'язи. Брели по пояс у снігу, прострілені наскрізь сталевим вітром, і кожен ніс на плечі метрову колоду або в'язку паліччя. Тихенько склали все те багатство біля будки й пішли в холодну казарму, не взявши собі жодного поліна.

За тиждень усі вони виїхали за призначеннями у військові частини. І до самої весни, пробиваючись з автоколоною у глибоких снігах, замерзаючи в кабіні на ослизлій од ожеледі дорозі, Дмитро Іванович думав, чи ж вистачить Захару Максимовичу дров до весни. Він чомусь дуже часто думав про це. І не раз згадував потім, пізніше.

Дмитро Іванович поставив кошика й одійшов убік. Він не міг одвести очей од схожого на величезний зелений стіг гайка. Обступлений з усіх боків нижчим лісом, освітлений сонцем, гайок аж кипів зеленими соками. То була ціла киснева держава, досконало вибудувана, гармонійна, красива. То був його помічник, друг, побратим. Це він напував киснем Дмитра Івановича, а Дмитро Іванович клопотався, щоб йому краще дихалося. Вони обоє пили сонце, од сонця починалися, завдячували сонцеві життям. Хтось із учених, хто саме, Дмитро Іванович не міг пригадати, сказав, що сонячний промінь грає у нашій голові. Хто зна, Що саме він мав на увазі. Так чи так, але він сказав добре.